

A Nemzeti Hírközlési és Informatikai Tanács álláspontja
az „információs társadalom” értelmezéséről

Leonard M. Dudley

Tér, idő, számok: Harold A. Innis mint az evolúció teoretikusa

Csorba József

Az információ elméleteinek evolúciója

(részlet „Az információ nagyelmélete felé” című tanulmányból.

In: Metaelméleti horizontok. SKI, 2005.)

Bakonyi Eszter

A globalizáció kiáltványának kritikai olvasata

Információs Társadalom

2005. V. évfolyam 3. szám

Információs Társadalom

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Alapítva 2001-ben

Szerkeszti: Pintér Róbert – főszerkesztő
Horváth Andrea
Rohonyi András

Lapterv: Szépkilátás Stúdió

Kiadja:
Az INFONIA (Információs Társadalomért,
Információs Kultúráért) Alapítvány – Gondolat Kiadó a
Nemzeti Hírközlési és Informatikai Tanács együttműködésével

Szerkesztőbizottság: Nyíri Kristóf – elnök

Adam Tolnay
Alföldi István
Berényi Gábor
Demeter Tamás
Kolin Péter
Lajtha György
Mimi Larsson
Molnár Szilárd
Patrizia Bertini
Pintér Róbert
Prazsák Gergő
Székely Iván

A szám megjelenését az NCA és az NJSZT
támogatta



Szerkesztőség: 1111 Budapest, Stoczek u. 3. 1. em. 108.

Tel.: 463-2526 fax: 463-2547

e-mail: infarsfolyoirat@infonia.hu

Megrendelhető a Gondolat Kiadónál

Tel.: 486-1527

e-mail: gondolat@gondolat.axelero.net

Éves előfizetési díj: 2800 Ft

Készült az Erfo Kft. Nyomdaüzemében

Felelős vezető: Horváth László

ISSN 1587-8694

Üdvözet az olvasónak!

A Nemzeti Hírközlési és Informatikai Tanács álláspontja az „információs társadalom” értelmezéséről

Leonard M. Dudley

Tér, idő, számok: Harold A. Innis mint az evolúció teoretikusa

Mi okozza a gazdasági változásokat? Erre a kérdésre a közgazdászok hagyományosan azt a választ adják, hogy a változásokat külső eredetű megrázkódtatások idézik elő, amelyek a technológiát, a felhalmozott árukészleteket vagy a fogyasztói preferenciákat érik. Harold Innis kanadai gazdaságtörténész (1894–1952) életpályájának utolsó fél évtizedében más megközelítést javasolt, és kidolgozta a kommunikációs technológiák endogén változásának elméletét. Kifejtette, hogy a nyugati társadalom történetének főbb fejleményei annak alapján magyarázhatók, hogy a társadalom az adott időszakban az információk időbeli megőrzésére alkalmas médiumok, vagy pedig az azok térbeli továbbítására szolgáló közlési eszközök széles körű felhasználását részesítette-e előnyben. Ez a tanulmány szoros párhuzamot von az Innis által használt fogalmak és a társadalmi evolúció kortárs elméletei között, továbbá rámutat, hogy Innis koncepciója, miszerint az ember képességeit kiterjesztő technológiák között a kommunikációs eszközök játsszák a legfontosabb szerepet, igen fontos lehet a jövőbeli kutatások szempontjából is

10

Csorba József

Az információ elméleteinek evolúciója (részlet „Az információ nagyelmélete felé” című tanulmányból. In: Metaelméleti horizontok. SKI, 2005.)

E tanulmány célja az információ elméleteinek áttekintése a 21. századig. A szerző az információ-elmélet-alkotás fejlődéstörténetét egyfajta szubjektív szemszögből bemutatva megállapítja, hogy a mai helyzetre a gyenge tudományosság és az erős gyakorlati (piaci) intézményesülés jellemző. A tanulmány a következő témákat tárgyalja: az információtudományos modellezés és az alkalmazott modellalkotó gondolkodás piaci érvényesülése; az információtudomány történetének nagyepizódjai; az információelméletek és érintőelméleteik, továbbá más tudományelméletek információs érintőelméletei; az információs metaelméletek; az információtudomány egyesített elméletével kapcsolatos kutatások. A gondolatmenetet a tudomány metainformációs piramisának bemutatása zárja le.

27

Bessenyei István

Napló a hálózati tanításról

A Nyugat-Magyarországi Egyetemen szervezett *eLearning* kísérlet az internettel támogatott oktatásra épült. Mivel az előzetes tudás szintjei és a konkrét cselekvési igények az egyes tanulók esetében nagyon különbözőek lehetnek, nem lehet minden résztvevő számára kötelező vagy elvárható utakat előírni. Emiatt a függő változókat a képzési idő és az elágazó, projektjellegű, kollektív

tudástermelésen alapuló tanulási utak jelentik. A kísérlethez választott módozatban a kimeneti eredmény egységes volt, mivel minden hallgató olyan jellegű elágazást választhatott, amelyet saját előzetes tudásának figyelembevételével megkövetelt, s annyi időt fordíthatott a tanulásra, amennyi a saját tanulási stílusának és a saját tempójának a legjobban megfelelt. A kitzűzött célok és a megvalósult projekt közötti különbségek jó része abból fakadt, hogy kötött időbeli és erőforrásbeli korlátok között kísérleteztek olyan tanulási formákkal, amelyek rugalmas időbeli kereteket igényelnének, és új együttműködési formák alkalmazását, a tanulás, a tudás és a tudáselosztás újradefiniálását kívánják meg.

47

Füzesi Péter

Adalékok az információs társadalom és a civil szféra magyarországi viszonyához

A civil szféra fontos szerepet játszik az információs társadalom kialakulásában és viszont: az információs társadalom kialakulásának fejleményei számos ponton kapcsolódnak a civil szférához, s így nagy számú civil szervezet érdeklődésének homlokterében állnak. A szerző az információs társadalommal közvetlenül érintkező szervezetek körében a közelmúltban végzett empirikus kutatás eredményeit ismerteti. A kutatás során az elméleti tájékozódás alapja Ernest Wilson gyémánt-modellje volt: következtetéseiben a szerző reflektál ennek használhatóságára és továbbgondolhatóságára a magyarországi viszonyok között.

63

Brian Martin Murphy

Interdoc: az első nemzetközi nemkormányzati számítógépes hálózat

Ez a cikk az *Interdoc* történetét mondja el: miért hozták létre, mik a céljai, milyen a felépítése, és hogyan járult hozzá a társadalmi igazságosság nemzetközi mozgalmait segítő számítógépes hálózatok kiépítéséhez. Az *Interdoc* hálózatát a Valletti Egyezményt aláíró nemzetközi nem-kormányzati szervezetek alapították meg 1984-ben, az első ilyenfajta hálózatként. Célja a társadalmi igazságosságért küzdő mozgalmak információcseréjének biztosítása volt, s működése során megvetette az alapokat az aktivisták támogatására szolgáló további hálózati intézmények kiépítéséhez.

82

Bakonyi Eszter

A globalizáció kiáltványának kritikai olvasata

„A globalizáció kiáltványa” címmel 2004 szeptemberében megjelent írás lényegében politikai röpirat, amely a 2001-ben alapított Globális Fórum tevékenységét és céljait igyekszik propagálni. A Fórum aktivistái új hatalmi egyensúlyt kívánnak teremteni a világban, a döntéseket a szupranacionális intézmények pénzügyi és infrastrukturális támogatását felhasználva helyi szintre, a városokhoz delegálva. Ebben a „globalizációs” folyamatban elsősorban a fiatal városlakókra számítanak. A későkapitalista korszakban az emberek azonosságtudata a helyi közösségekhez és kultúrához kötődik. Az új típusú cselekvési módok fő eszközei a városdiplomácia, az ifjúság mobilizálása és az infokommunikációs technológia alkalmazása a társadalmi és kulturális szakadékok áthidalására. A globalizáció kiáltványa azonban nyitva hagyja például a városi identitás valódi meglétének és az infokommunikációs eszközök tényleges társadalmi elérhetőségének a kérdé-

sét, és kétségeket hagy az olvasóban azt illetően is, hogy a kulturális különbségek mennyire befolyásolhatják az egységes „receptnek” szánt cselekvési terv sikerét vagy sikertelenségét.

95

Holczer Márton

A könyvkultúra mítoszától az információs társadalom víziójáig Michael Giesecke a kultúraváltásról

A recenzió Michael Giesecke „Von den Mythen der Buchkultur zu den Visionen der Informationsgesellschaft” című monográfiáját mutatja be, bepillantást kínálva az Erfurti Egyetem egyik kommunikációtudományi tanszékének munkájába is. A könyv jelentőségét a recenzió szerzője abban látja, hogy számot ad egy 500 éves kultúrtörténeti periódusról, és egyértelművé teszi: nem az európai út az egyetlen. Az európai könyvkultúrától kevésbé érintett gazdag kultúrák (Kína, Japán, India) a korszakváltás megvalósítása terén – befogadókészségüknek köszönhetően – talán versenyelőnyben is vannak Európával szemben. Az információs társadalom kultúrája felé mutató jelek alapján Giesecke a társadalomtudomány és a mindennapi kultúra gyökeres megváltozására számít, és meggyőzően érvel ennek várható bekövetkezése mellett. A recenzió igyekszik a könyvben tárgyalt kérdések elméletörténeti hátterét is megvilágítani, mert Giesecke egyedi szemléletmódja és sokszor körkörös jellegű érvelése megnehezíti a mű ismertetését és összevetését más tudományos munkákkal.

105

Székely Levente

Recenzió a második Internet.hu kötetről

A Gondolat Kiadó és az INFONIA Alapítvány gondozásában 2005-ben megjelent „Internet.hu – A magyar társadalom digitális gyorsfényképe 2” című tanulmánykötet egy tízrészesre tervezett sorozat második darabja. Az alcím arra utal, hogy a kötet a magyarországi „hálózati társadalom” jelenlegi helyzetét rögzítő pillanatfelvétel segítségével tudományos igényű igazodási pont kíván lenni az internettel foglalkozó, egyre szaporodó hazai írások között. A kötetben megjelent hét tanulmányt egy széles körű nemzetközi kutatási program, a *World Internet Project (WIP)* keretében tevékenykedő fiatal kutatók jegyzik. A recenzió – mintegy kedvesinálóként is – ezek rövid ismertetésére vállalkozik.

119

Információs Társadalom Szakkönyvtár (ismertető)

129

Publikációs pályázat

132

Külföldi laptárs-ajánló

135

English summaries of the original Hungarian studies

138

LECTORI SALUTEM!

Üdvözet az olvasónak!

2001-ben, az Információs Társadalom folyóirat első számának megjelenésekor azt kérdeztük a *Beköszöntőben*, hogy vajon szükség van-e a témával foglalkozó magyar nyelvű periodikára. Az azóta eltelt időszak azt mutatja, hogy az *information society studies* témakörébe sorolható önálló tudományos szakfolyóiratnak egyértelműen van létjogosultsága Magyarországon. A kérdéskör fokozatosan felértékelődik, mindennapjaink egyre szervezesebb részévé válik, apránként a kutatása is intézményesül, s így egyre több a rá vonatkozó reflexív tudás. Ennek a tudásnak jelentős része persze idegen nyelvi közegben jön létre, de egy számunkra különösen kedves és fontos szelete mégiscsak magyarul fogalmazódik meg, ami szükségessé teszi, hogy saját nyelvünkön is publikáljunk és ne hagyatkozzunk csupán a számtalan – egyébként kiváló, de mégiscsak idegen nyelvű – folyóiraatra, amikor tájékozódunk a tudományos eredményekről. A hasábjain megjelentetett hazai és idegen nyelvről fordított tanulmányok és egyéb cikkek révén a folyóirat orientál, fórumot biztosít a megszólalásnak és szervezi a hazai szakmai közéletet – vagyis betölti azt a funkcióját, amire négy évvel ezelőtt létrehoztuk.

A 2001 óta eltelt évek során ezzel a számmal együtt (a dupla számokat egynek tekintve) immár 14 alkalommal jelentkeztünk, olyan klasszikusok írásaival, mint Daniel Bell vagy Manuel Castells, és olyan tematikus számokkal, mint a „Kultúra és evolúció”, az „Oktatás”, a „Gazdaság”, az „Internet”, a „Civil szféra” vagy a „Privacy”. Néhány rovatunk időközben átalakult, és a folyóirat egészének a színvonala – talán szerénytelenség nélkül kijelenthető – a „professzionális” akadémiai orgánumok felé közelített.

A visszatekintésre a főszerkesztő-váltás ad okot. Olvasóink már az előző számban felfigyelhettek rá, hogy az alapító főszerkesztő, Z. Karvalics László helyét én foglalom el, és fokozatosan megújult a folyóirat szerkesztőbizottsága is. Számos hazai és külföldi kutató vállalta, hogy a továbbiakban rendszeresen részt vesz a lap cikkeinek kiválasztásában és bírálatában, s a 2005-ös számok már az új lapmenedzser, Horváth Andrea munkáját is dícsérik.

Idén támogató partnerünké lépett elő a Nemzeti Hírközlési és Informatikai Tanács és a Neumann János Számítógép-tudományi Társaság is (amelyet az *IFIP* nevű informatikai világszervezet „Számítógép és Társadalom” munkabizottságában a korábbi és az új főszerkesztő képvisel). Köszönettel tartozunk mindazoknak, akik eddig részt vettek a „lapcsinálásban” (a volt főszerkesztő mellett említjük meg a korábbi lapmenedzsert, Kiss Arankát is) azért, hogy a folyóirat évről-évre javuló színvonalon szolgálta a téma iránt érdeklődők igényeit, és rendre lehetőséget adott a publikálásra fiatal hazai szakembereknek is, miközben megismertette mindannyiunkkal a szakirodalom legfontosabb alkotásait.

Mostantól tehát engem ér a megtiszteltetés, hogy a szerkesztőbizottság, a munkatársak, a kiadók és az aktuális szerzők nevében olvasóink kezébe adhatom a folyóirat

egy-egy számait. Szándékunk szerint a jövőben a személyi változások nyomán csak kisebb, de időszerte átalakulások várhatóak. Az évi négy szám közül ezentúl egyet teljes egészében valamelyik izgalmas, „forró” tématerületnek szentelünk (tematikus lapszám), ami lehetővé teszi, hogy a tervezett megjelenés előtt akár már egy évvel felkérhessük a szerzőket tanulmányaik elkészítésére. A többi szám egy részében is várható a 4-5 cikket tartalmazó ún. tematikus blokkok megjelenése. Ezeknek az előkészítési munkálataiban továbbra is az adott területek szakavatott művelőinek vendégszerkesztői közreműködését kívánjuk igénybe venni. Erősíteni szeretnénk az „*Olvadás közben*” rovatot (a már ebben a számban is megnövelt számú recenzió révén). A következő lapszámtól várható a „*Laptárs-ajánló*” rovat megújulása is, hogy egyrészt minél tágabb körből meríthessünk, másrészt ne csak szerzővel-címmel, hanem pár soros tartalomismeretessel is kedvet csináljunk a további olvasáshoz. Szeretnénk továbbá, ha a lap minél több magyar és minél több fiatal szerző írásait publikálhatná, ezért ebben a lapszámban publikációs pályázatot teszünk közzé.

Végül – a „*Beköszöntő*” hagyományainak megfelelően – erről a lapszámról is essen szó. Izgalmas, magas absztrakciós szintű tanulmányt közlünk Csorba József tollából az információ elméleteiről; Bessenyei István a hálózati tanulással kapcsolatos saját kísérleteiből von le fontos tanulságokat, és empirikus kutatási eredményekről beszámoló cikket adunk közre az információs társadalom és a civil szféra sajátos hazai metszetéről. Recenziók találhatóak a lapban Michael Giesecke kultúrtörténeti monográfiájáról, a *World Internet Project* magyarországi eredményeiről megjelent második kötetről, valamint a globalizáció nemzetközi kiáltványáról. Végül, de nem utolsósorban ebben a számunkban olvasható az NHIT állásfoglalása az információs társadalom fogalmának értelmezéséről, továbbá bemutatkozik a BME-n működő információs társadalmi szakkönyvtár, és a „*Laptárs-ajánló*” – most még a megszokott módon – felhívja a figyelmet a legújabb, legérdekesebb publikációkra.

A lap szerkesztő gárdája nevében jó olvasást kíván:

Pintér Róbert
főszerkesztő

„A 2004 őszén újjáalakult Nemzeti Hírközlési és Informatikai Tanács elfogadott új szerepfelfogása értelmében – sok egyéb mellett – rövid szakmai állásfoglalások sorával kívánja a hazai közgondolkodást és a közszférát orientálni az egységes szemlélet és az egységes fogalomhasználat irányába az információs társadalom, illetve az informatika és a hírközlés kontextusában. Az alábbiakban a tervezett állásfoglalás-sorozat első, 2005 áprilisában véglegesített és az érintett intézményeknek szétküldött, nyilvánosan most első alkalommal megjelenő darabját közöljük. Az »Információs Társadalom« szerkesztősége üdvözlöi a dokumentumot mint a közéleti jelentés-konzensus megteremtésének fontos állomását, és egyszersmind az azt kibocsátó rangos testületet, amely lapunk idei 3. számától kezdve támogatónkká lépett elő. Az »Információs Társadalom« a továbbiakban is meg fogja jelentetni az NHIT állásfoglalásait, és a maga eszközeivel – tanulmányaiival, közleményeivel, szakmai reflexióival – a Tanács partnere kíván maradni fontos tevékenységében.

Az alábbiakban olvasható »Állásfoglalás« közzététele után ez évi 4. számunkban közöljük annak a 2004 decemberében az Infopark Rt. felkérésére készült tanulmánynak az átdolgozott változatát, amely az NHIT határozata mögött álló egyik forrásdokumentumként részletesen kifejti, milyen folyamatok határozták meg az elmúlt évtizedben az információs társadalom tudás-előtagokkal bővülő szócsaládjának alakulását, és miért szükséges a továbbiakban közösen elfogadott *terminus technicusokra* alapozni a diskurzust. Emellett várjuk tanult barátaink rövid, a terminológiai kérdésekre koncentráló hozzászólásait is a témához.”

A Nemzeti Hírközlési és Informatikai Tanács álláspontja az „információs társadalom” értelmezéséről

Gondolkodásunk egyik sajátossága, hogy minél többet használunk egy fogalmat, jelentése annál gazdagabb és bonyolultabb lesz. Idővel aztán sok esetben elérkezünk egy olyan ponthoz, ahol a világ megértésére alkotott kifejezés már nem segíti, hanem gátolja a kreatív gondolkodást. Nem állítjuk, hogy mindez már az „információs társadalom” fogalmára is igaz, de azt határozottan érzékeljük, hogy a mai európai és magyarországi közgondolkodás, a politikai közbeszéd és sajtónyelv, sőt az egyes tudományos műhelyek is sokféle jelentéstartalommal, egymástól eltérő értelmezési keretekben és más-más konnotációs kiterjesztéssel használják ezt a fogalmat. Ebben a sokszólamúságban egy mind nehezebben kezelhető és egyre kevésbé áttekinthető szócsalád egyik darabjává „fokozzák le” a korábban átfogó jelentésű „információs társadalom” kifejezést.

A Nemzeti Hírközlési és Informatikai Tanács (NHIT) törvényben megállapított kötelessége, hogy állást foglaljon az információs társadalom kérdéseivel kapcsolatban, s emiatt mindenképpen szükséges, hogy a fogalom közösen kialakított és elfogadott értelmezése szolgáljon saját tevékenységének zsinórmértékeként. S mivel a Tanács az információs társadalommal kapcsolatos szerepét a nyilvánosság számára is megismerhető és számonkérhető módon tölti be, az általa preferált értelmezés más közéleti szereplők számára is irányadó lehet (természetesen nem kötelező érvénnyel, hanem ajánlásként). Reményünk szerint az információs társadalom fogalmának egyértelművé tétele úgy segíti a termékeny vitát, hogy eközben nem szűkíti le a gondolatok és érvek terét.

Az alábbiakban röviden megadjuk azt az értelmezést, amelyből kiindulva a továbbiakban az NHIT – mint a magyar információs társadalom megvalósításában különös felelősséget érző testület – a fogalmat kezelni, értelmezni és használni kívánja, majd téziseket fogalmazunk meg a Tanács tervezett szerepével kapcsolatban.

Információs társadalom – egy fogalom megtisztítása

1. Az „információs társadalom” terminus 1961-ben született meg, ám egészen a hetvenes évek végéig csak viszonylag ritkán felbukkanó szinonimaként volt használatos a posztindusztriális állapot jellegzetességeit más szavakkal megragadó szerkezetek (sok egyéb között például a „tudástársadalom”) mellett. Megszilárdulása és széles körű elfogadása a nyolcvanas évek elején következett be, és az első pillanattól fogva egyesítette az *elméleti oldal* (a világtörténelmi korszakváltás történetfilozófiája, társadalomszerkezeti és gazdasági modelljei) és a *politikai praxis* (az információs társadalom mint stratégiai irány és ágazatok feletti átfogó tervezési prioritás és célfüggvény) jellegzetességeit és megközelítésmódját. Azóta is igaz rá, hogy egyszerre jelent fogalmi fogódzót a (globális) korszakváltáshoz és ad kulcsot az egyes országok átalakulásának értelmezéséhez is.
2. Az „információs társadalom” már akkor széles körben elterjedt kategória volt, amikor még közel s távol nem beszéltünk információtechnológiai forradalomról – noha mindenki tisztában volt vele, hogy a technológia az új modell kulcseleme lesz, s ma is egyértelmű, hogy az információtechnológiai forradalom a gazdasági-társadalmi átalakulás hajtóerejeként működik és újratereinti a kommunikáció infrastruktúráját. Ugyanakkor az információs társadalom értelmezési tartománya nem szűkíthető le az információtechnológiára, az információs folyamatokra és az információfogyasztásra: a mindenkori elméletek fókuszában mindig is az egész társadalmi komplexum állt (a gazdaságtól a kultúrán át a személyiségig), az információ és a tudás különböző alakzatainak közös kezelésével.
3. A Bangemann-jelentéssel (1994) megindult európai fejlesztési programok, amelyek az információs társadalom kiépítését tűzték ki célul, ehhez képest *jelentősen leszűkített értelmezést* vezettek be. Mivel az európai politikában a startpisztoly a távközlési liberalizáció kérdései kapcsán dörrent el, jó ideig a hírközlés, majd az Internet-boom óta a számítástechnika és az IT-szakma, s ezeknek is az üzleti-technológiai oldala került az előtérbe. S hiába „egyeduralkodó” ma az EU-ban az „információs társadalom” kifejezés, jellegzetes használati módjai (*IST – information society technologies, ICT – information and communication technologies*) ágazati jellegű beszűküléshez vezettek, miközben az oktatás, a tudomány, a kultúra vagy a média kérdései teljesen független tervezési „szigetekké” váltak. Teljes joggal jelent hát meg az igény, hogy a szűkebbre faragott közigazgatási értelmezéshez képest újra kerüljön használatba egy olyan fogalom, amely az eredeti, átfogó, holisztikus tartalmat jeleníti meg. Így tűnt fel és vált népszerűvé (először a gazdaságban, majd a társadalom más alrendszerében is) – sok egyéb mellett – a „tudásalapú”, a „smart” (okos) vagy az „intelligens” jelző. Csakhogy *mind ezeknek a használatára a mai napig következtelen és esetleges, emellett mesterséges és*

felesleges szembeállítások és meddő definíciós csaták forrása, s így elterjedésük nem segíti, hanem gátolja a közös nyelv és a közös értelmezérendszer kialakulását.¹

4. Meggyőződésünk, hogy az „információs társadalom” fejlesztése és politikai programja nem ágazati vagy tárcafeladat, hanem a magyar társadalom, a közszféra és a gazdaság legátfogóbb jövőképét jelentő, kormány szintű, integratív összpárti/parlamentari konszenzuson alapuló tervezési prioritás és igazodási pont. Ajánljuk és javasoljuk tehát, hogy a fogalmi bizonytalanság megszüntetésével a magyar tervezési dokumentumokban, a kormány, a Parlament és a minisztériumok munkájában egységesen és eredeti, tág értelmében az „információs társadalom” kifejezés használatát bátorítsuk és követeljük meg.

Az NHIT felfogása saját szerepéről az információs társadalommal kapcsolatos politikai feladatok terén

5. A Nemzeti Hírközlési és Informatikai Tanács – mindaddig, amíg a magyar kormányzati munkában és a fejlesztési tervek elkészítésében nem válik elfogadottá az információs társadalom javasolt értelmezése és központi prioritássá tétele – folyamatos nyomást kíván gyakorolni az érintettekre, parlamenti egyeztetést kezdeményez a tárgyban, szakmai háttérmunkát fejt ki és ajánlásokat készít.
6. A Tanács a napirendjére kerülő informatikai és hírközlési tárgyú témák esetében is, amennyiben lehetséges, mindenkor érvényesíteni kívánja az információs társadalom átfogó szempontjait.
7. Mivel az információs társadalommal kapcsolatos politikának fontos, de nem kizárólagos területe a hírközlés és az informatika, számos más, hagyományos ágazatra is ki kell terjednie. Az eseti összekapcsolódás megindult ugyan a média- és kultúrpolitikával, de egyelőre nem érinti a tudástermelés (oktatás, tudomány, innováció) és az információs szolgáltatások (könyvtárak, MTI, KSH, Posta, közigazgatási adatvagyon) világát. Az NHIT emiatt feladatának tekinti, hogy kezdeményező lépéseket tegyen az integráció irányába.
8. Az információs társadalommal kapcsolatos ismeretek létrehozásával és közvetítésével kapcsolatban ahhoz mérten alakítja ki saját tevékenységi körét, hogy más felelős intézmények ebben a tárgyban milyen jellegű és milyen volumenű tevékenységet folytatnak. Egyfajta munkamegosztást kialakítandó, ezekkel egyeztetve határozza meg a kívánatos „kimeneteket” és az elvégzendő feladatokat, a finanszírozási lehetőségek figyelembevételével.

¹ Az „alternatív” fogalmak kritikáját az „Információ, tudás, társadalom, technológia: terminusok, jelentések, csapdák és kiutak” című tanulmány megállapításaira építjük (megjelent az Infopark Rt. KOINÉ Hírlevelében 2004 decemberében. Szerzők: Élő Gábor és Z. Karvalics László).

LEONARD M. DUDLEY

Tér, idő, számok: Harold A. Innis mint az evolúció teoretikusa

Első megjelenés: *The Canadian Journal of Economics*, Volume 28, Issue 4a (Nov., 1995), 754–769

<http://www.jstor.org/>

Copyright: 1995 Canadian Economics Association

I. Bevezetés

Azon kívül, hogy ugyanaz a római szám áll a nevük előtt, vajon mi lehet közös III. Ince (1160–1216) és III. William Henry Gates (1955–) személyében? Első pillantásra úgy tűnik, hogy nagyon kevés: az előbbi középkori pápa volt, az utóbbi pedig egy kortárs szoftvercég vezérigazgatója. Pályafutásuk tekintetében mégis szembetűnő párhuzamok mutatkoznak. Fiatalkorukban mind a ketten lemorzsolódtak az egyetemről, és ezt követően az információ-feldolgozásra specializálódott hatalmas szervezetek vezetőivé váltak. Ezt mind a ketten új technológiák kiaknázásával érték el, amelyek csökkentették az információtárolás költségeit saját társadalmuk elit csoportjai számára. Ezen túlmenően mindkettőjük működése arra enged következtetni, hogy az általános neoklasszikus egyensúlyelmélet bizonyos jelenségek magyarázatára csak erősen korlátozott mértékben alkalmazható.

A problémát itt a gazdasági változás értelmezése jelenti. Az árrendszerben bekövetkezett változásokat a közgazdászok hagyományosan olyan külső behatásokkal magyarázzák, amelyek a preferenciákat, a készletek felhalmozását vagy a technológiát érik. Az ilyenfajta behatások esetében a neoklasszikus elmélet meg tudja jósolni azoknak az árukészletekre és az árakra gyakorolt hatását. Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk őket, a legtöbb ilyen sokkhatásról kiderül, hogy valójában új ideák megjelenéséről van szó, amelyek lehetnek új divatok és szokások, új attitűdök a munka és a takarékoskodás terén, vagy a termelési tényezők új típusú kombinációi. Ha egy gazdasági elmélet nem tud magyarázatot nyújtani arra, hogy az ideák hogyan keletkeznek, hogyan terjednek és hogyan szelektálódnak, akkor tökéletlen. A neoklasszikus elméleti örökség ebben az értelemben képtelen megbirkózni III. Ince és Bill Gates pályafutásának magyarázatával.¹

Harold A. Innis kanadai gazdaságtörténész írásai azonban – mint az alábbiakban ki fogom fejteni – megmagyarázzák, sőt valójában előre megjósolják az olyan jellegű válto-

¹ A neoklasszikus modell keretein belül az endogén technikai változások problémájával Lucas (1988) és Romer (1986, 1990) foglalkozik a leginkább újító szellemben, elismerve annak a lehetőségét, hogy a haladás a felhalmozott tudáskészlet függvényében valósul meg.

zásokat, mint amilyen a III. Incéhez hasonló pápák uralkodása idején a középkori Európa átalakulása volt, és amilyen az ipari társadalmak jelenlegi, Bill Gates és a hozzá hasonló szoftveripari vállalkozók keze nyomán végbemenő mélyreható átstrukturálódása is. 1945 és 1950 között végzett, figyelemre méltó fél évtizedes kutatómunkája során Innis rábukkant valamire, amit a nyugati társadalom történetében visszatérő mintának tartott. Gondolatait azonban olyan enigmatikus, sőt szinte orákulumszerű stílusban fejezte ki, hogy az olvasók annak idején alig értették, és mind a mai napig nehezen értik meg őket. Mint Marshall McLuhan írta később, Innis írásmódja ebben az időszakban „látszólag össze nem függő mondatok és aforizmák mozaikszerű struktúrájává” tömörödött (McLuhan 1964, vii). Stílusának érzékeltetéséhez elegendő lehet három rövid idézet (kiemelés tőlem, L. D.): „[A monopolisztikus elemek megjelenése a kultúrában] együtt jár ... az összeomlással, valami olyan technológiai változás hatására, ami a *peremvidéken* ment végbe” (1951: 4). „A Bizánci Birodalom tartós fennmaradásához szükség volt egyfajta *egyensúly* elérésére, ami a tér és az idő szerepének figyelembevételén alapult.” (1950: 167). „Az, hogy az időre vagy a térre helyeződik-e viszonylag nagyobb hangsúly, annak az *elfogult* megítélését jelzi, hogy melyik dimenzió fontosabb annak a kultúrának a szempontjából, amelybe [az adott kommunikációs eszköz] be van ágyazódva” (1951: 33). „*Peremvidék*”, „*egyensúly*” és „*elfogultság*”: vajon mit ért Innis ezek alatt a kifejezések alatt? A fenti idézetek abból a három előadásból származnak, amelyeket Innis 1947-ben a Laval Egyetemen, 1948-ban az Oxfordi Egyetemen és 1949-ben a Michigani Egyetemen tartott. Módszere mindegyik esetben az volt, hogy a nevek, események és dátumok történelmi áradatában bizonyos mintákat keresett. Noha írásaiban nincsenek egyenletek vagy logikai bizonyítékok, érveket fogok felsorakoztatni amellett, hogy kialakított egy sajátos elméletet. Ahhoz azonban, hogy elgondolásait megértsük, dekódolnunk kell azt a meglehetősen speciális szókészletet, amivel kifejezte a gondolatait. Miközben ezt tesszük, elméletét össze fogjuk hasonlítani az evolúció általánosított darwini modelljével, amit Donald T. Campbell amerikai pszichológus (1965: 27) dolgozott ki.² Fel fogjuk deríteni továbbá az Innis eszméi és a gazdaságelméletben jelenleg alkalmazott evolúciós modellek Ulrich Witt német közgazdász (1991) által meghatározott alapvető elemei között fennálló kapcsolatokat.³ Innisnek a kommunikációs eszközökkel kapcsolatos elméletét végül mint olyan gondolatrendszert tesszük vizsgálat tárgyává, ami kezünkbe adja a kulcsot a technológiai változások modellezésének új megközelítéséhez.

II. A peremvidék

Az 1940-es évek második felében és az 1950-es években Harold A. Innis talán a legtekintélyesebb tudós volt Kanadában. A kanadai gazdaság történetét három igen nagy elismerésben részesült kötetben (*A kanadai-csendes-óceáni vasút története – A History*

² A darwini elméletek fejlődését az antropológiában Durham (1991) tekinti át.

³ Az evolúciós modell alkalmazása a kockázattal kapcsolatos attitűdök magyarázatára a gazdaságtanban Robson (1995) nevéhez fűződik, míg Carmichael és MacLeod (1994) a társadalmi szokásokat modellezzik biológiai modellekkel. Az intézmények evolúciójának elméleteiről Paquet (1995) nyújt áttekintést.

of the Canadian Pacific Railway, 1923 –, *A szőrmekezelés Kanadában – The Fur Trade in Canada*, 1930 –, *A tőkehal halászata – The Cod Fisheries*, 1940) dolgozta fel. Mindegyik könyvben azt vizsgálta, hogy az elsődleges termékek, a legfontosabb árucikkek előállításának technológiájában bekövetkezett változások hosszabb időszakokon keresztül hogyan befolyásolták a társadalmi szerveződés mintáit az európai civilizáció perifériáján elhelyezkedő régiókban. Előbb a Torontói Egyetem politikai gazdaságtani tanszékének vezetője, majd ugyanott a posztgraduális tanulmányok intézetének első dékánja lett. Nemzetközi elismertségének jeleként az amerikai gazdaságtudományi társaság elnökévé választották.

1945-ben, közvetlenül a második világháború befejezése után meghívták, hogy tegyen látogatást a Szovjetunióban. Ekkor ötvenéves volt, és az utazás fordulópontot jelentett gondolkodásmódjában. Valóságos megrázkódtatás volt számára, hogy tanúja lehetett az általa addig mélyrehatóan tanulmányozott piaci rendszertől annyira különböző társadalmi szervezeti struktúra teljesítményeinek. Egy levelében ezt írta: „Éreztem, hogy a gazdaságtörténetben jóval tágabb megközelítésre van szükség, és hogy az a nagyon szűk látókörű szemlélet, amivel mi rendelkezünk, igen nagy veszéllyel jár” (Creighton 1957/1978: 122).

Ahhoz, hogy általánosabb üzenetet fejtsen ki szélesebb körű hallgatóság előtt, a következő évben jött el az alkalom. 1946 májusában a vezető kanadai kutatók egyik interdiszciplináris csoportja, a Kanadai Tudományos Társaság (*The Royal Society of Canada*) elnökévé választották. Ez a pozíció megkívánta, hogy a következő évben elnöki beszédet tartson. Ekkortájt kezdett el azzal a módszerrel dolgozni, hogy gondolatait – ahogyan a munka során az eszébe jutottak – különféle kereszthivatkozásokat tartalmazó indexkártyákon rögzítette: feljegyzéseinek gyűjteményét ma hipertext fájlok egyfajta rendszerének is nevezhetnénk.⁴

A gazdaságtörténet szélesebb látókörű megközelítésének első változatát Innis 1947 májusában a Québec Cityben tartott „Minerva baglya” (*Minerva's Owl*) című előadásában foglalta össze (1951, I. fejezet). Értekezésének témája az új technológiák elterjedése volt: azt a folyamatot vizsgálta, melynek során valamely innováció bizonyos idő leforgása alatt elterjed és széles körben használatba kerül. Ugyanezt a témát briliáns módon tárgyalta újabb írásaiban Joseph Schumpeter is, aki az *output* ciklikus változásait az innovációk hatásával magyarázta. Az osztrák közgazdász „Kapitalizmus, szocializmus és demokrácia” (*Capitalism, Socialism and Democracy*, 1942) című művében azt állította, hogy a kortárs gazdasági innováció elsődleges forrásai csakis a nagyvállalatok lehettek, ugyanis egyedül ezek voltak képesek koordinálni a kutatásokat és csak ezek rendelkeztek a szükséges forrásokkal az új technológiák alkalmazásához.

Innis elgondolásai élesen eltértek Schumpeter felfogásától. Innis – ahelyett, hogy a termelés és a szállítás terén alkalmazott új technológiákkal foglalkozott volna – az új kommunikációs eszközökre összpontosította a figyelmét. Vizsgálódásainak körét nem korlátozta az áruk és a szolgáltatások piacaira, hanem kiterjesztette a társadalomban zajló kölcsönhatások általánosan érvényesülő mintáira. Nem a központ monopolisztikus struktúrára koncentrált, hanem a versengő peremvidék, a földrajzi periféria versenybe lépő erőire irányította a figyelmét.

⁴ Ezeket a jegyzeteket később Christian (1980) tette közzé rendszerezett formában.

Québec Cityben összegyűlt hallgatóságának a következő kérdést tette fel: „Ha a domináns csoport hatalma valamely szervezeten belül a meglévő kommunikációs technológiák monopóliumából származik, akkor a kommunikáció valamely más, eltérő jellemzőkkel bíró formája hogyan terjedhet el?” Vitába szállva Schumpeterrel, úgy érvelt, hogy a hatalmat kézben tartó csoportnak nem áll érdekében az újítások ösztönzése. Valójában – folytatta – azok, akik a tudás monopóliumával rendelkeznek, aktívan ellenállnak az új technológiák bevezetésének. Ennek alátámasztásául Albert Guérard híres mondását idézte: „Egy iskola alapítójának mindent meg lehet bocsátani, kivéve az iskoláját” (1951: 4). Rámutatott, hogy ebből következőleg az új technológiák elsősorban a peremvidékeken tudnak elterjedni, ahol a domináns elit hatalma gyenge. „Azokban a régiókban, ahová Minerva baglya elrepül, a szervezett erő sikere lehetővé teheti egyfajta új lelkesedést és elősegíti a kultúra intenzív virágzását, ami együtt jár a hanyatló civilizációban herkulesi erőfeszítéseket kifejtő tudósok elvándorlásával olyan új körzetekbe, amelyek lehetőséget adnak a védelemre” (1951: 5).

Innis stílusa itt is – mint legtöbb késői művében – a téma és a történelmi variációk felvezetése volt, igen kevésbé törekedve az összegezésre. Az ebben a tömör, epigrammatikus stílusban megfogalmazott rövid bevezető után Innis a történelmi esettanulmányok hosszú sorozatával folytatta. Az általa felhozott példák közül az egyik legérdekesebb a pergamen használatának elterjedésére vonatkozik, ami a kora középkori Európában együtt járt egy új írásmód és egy standardizált írásbeli közvetítő nyelv kialakulásával. Az írásra alkalmas pergament, ezt az állatok bőréből készített anyagot Kr.e. 200 körül fedezték fel. Az adminisztratív célokra előnyben részesített médium azonban egészen a nyolcadik századig a nádból készült papírfajta, a papirusz volt.

A keresztény egyházon belül már a negyedik század beköszöntése előtt megkezdődött egy kolostorépítő mozgalom. A késői római császárok, majd bizánci és germán utódaik uralkodása idején a kolostorok központi ellenőrzés alatt maradtak. A kolostorok csupán a korábbi Római Birodalom peremvidékein, Írországban és később Angliában szereztek bizonyos fokú autonómiát. Itt az apátok kezdeményezésére megindult az egész keresztény világból származó művek pergamenre való átmásolása.

Amikor a hetedik és a nyolcadik században az arabok meghódították a Földközi-tenger medencéjének nagy részét, a Nyugat-Európába irányuló papirusz-szállítmányok szinte elapadtak és alig csordogáltak. Mivel a papirusz körülbelül három generációváltás ideje alatt elbomlik, gyakorlatilag csupán az a tudás maradt fenn, amit a szerzetesek áttettek a sokkal tartósabb pergamenre. Az angol kolostorok könyvtáraiban megőrzött, pergamenre másolt kéziratos kódexek ennél fogva az európai tudáskincs elsőrendű tárházaiá váltak. A pogány germán törzsek megtérítésére Angliából küldték ki Szent Bonifácot (675–754), aki Európa középső részén bevezette a pergamenre írt latin nyelvet. Egy másik angolszász egyházi személy, Alcuin (735–804) Nagy Károly fő tanácsadója lett, és olyan reformokat indított el, amelyek standardizálták a latin kultúrát egész Nyugat-Európában (uo. 14–17). Innis leírta, hogy az Alcuin által Nagy Károly udvarában kifejlesztett „tisza, pontos és egyszerű” Karoling-minuszcula használata hogyan terjedt el mindenütt Nyugat-Európában.

Példájában Innis elmagyarázta, hogy az új kommunikációs eszköz – az új anyagon új írásmóddal rögzített standardizált latin mint közvetítő nyelv – a brit szigetektől kiindulva hogyan terjedt el fokozatosan Európa egész északi részében. Az új gondolat lé-

nyegében kolostorról kolostorra, a perifériától a központ irányában terjedt, sikeresen replikálódva minden egyes újabb intézményben, amely otthont adott neki.

Felfedezhető vajon ebben egy általánosabb folyamat is? A kulturális evolúció elméleteiről 1965-ben publikált esszéjében Donald D. Campbell felállította azokat a kritériumokat, amelyeket az evolúció darwini modelljének teljesítenie kell. Ezek egyike „a változatok megőrzésére, duplikálására és terjesztésére szolgáló mechanizmus” (1965: 27). Úgy tűnik, hogy Innis peremvidék-konceptiója, miszerint egy-egy új kommunikációs technika először valamely elszigetelt régióban veti meg a lábát, majd sikeresen reprodukálja magát és végül a domináns médium versenytársává válik, eleget tesz ennek a követelménynek. Valóban, a vázolt mechanizmus egészen hasonló ahhoz, amit a biológusok ajánlanak az új fajok kialakulásának magyarázatául (lásd például Dawkins, 1986).

Miért tarthat számot Innis megközelítése a közgazdászok érdeklődésére? A reprodukció biológiai fogalmának gazdasági analógiája a technológia terjedésének folyamata. Witt (1991–1996) rámutat, hogy az evolúciós modellekben az elterjedés magyarázatának alapelve az úgynevezett gyakoriság-függőségi hatás. Valamely populációban mindegyik egyednek külön-külön el kell döntenie, hogy alkalmazza-e az új technikát vagy sem. Annak a valószínűsége azonban, hogy alkalmazni fogja, a populáció azon tagjainak a számától függ, akik azt már alkalmazzák. A középkori esetben az egyik kolostortól a másikig lassú tempóban utazó szerzetesek voltak a terjesztés fő eszközei. Minél nagyobb rúgott azoknak a kolostoroknak a száma, amelyek már alkalmazták a technológiát, annál valószínűbbé vált, hogy a még nem alkalmazókhöz látogatók fognak érkezni azoktól, akiket az innováció már „megtérített”. A kolostorok bármely alpopulációjában azonban szükség lehetett valamilyen küszöbérték elérésére ahhoz, hogy átvegyék az új technikát.

Röviden, ebben az esszében Innis megtette az első lépést a társadalmi változás egyfajta evolúciós modelljének a felépítése felé. Elmélete még nem volt teljesen kidolgozott, de Innis már messze maga mögött hagyta a Kanadai Tudományos Társaságnál összegyűlt hallgatóságát. Életrajzírója, a történész Donald Creighton azt írta, hogy a „Minerva baglya” című előadása „túlságosan hosszú” volt, és „hallgatóságából sokan meghökkentek vagy megriadtak” tőle (1957: 127).

III. Egyensúly

1946 júniusában – egy hónappal azután, hogy a Kanadai Tudományos Társaság elnökévé választották – Innis meghívást kapott az Oxfordi Egyetem Beit alapítványának vezetőitől. Felkérték, hogy tartson hat előadást „a Brit Birodalom gazdaságtörténetéből vett bármely tárgyról”, kétségkívül azt várva tőle, hogy a Kanadához hasonló gyarmati régióknak a Nagy-Britanniában levő birodalmi központhoz fűződő gazdasági kapcsolatait elemezze (Creighton, 1957: 126). A következő két év során Innis valóban kidolgozott hat előadást, nemzetközi hallgatóságnak szánva. Ezeknek az előadásoknak a kontextusa azonban semmi esetre sem korlátozódott egyetlen tárgyra. Innis nem a gazdasági jelenségekre összpontosította a figyelmét, és ami a legfeltűnőbb volt: az előadások édeskesveset foglalkoztak a Brit Birodalommal.

A Beit előadásokat Innis 1948. május 12-én kezdte meg az oxfordi *All Souls College*-ban. Bevezetesként figyelmeztette hallgatóit, hogy szükségessé válhat bizonyos mértékig eltérnie a tárgytól. „Annak érdekében, hogy megértsük, milyen szerepet játszik a kommunikáció általánosabb értelemben, továbbá háttérként a Brit Birodalom fejlődésében betöltött jelentős funkciójának felfogásához is, megkíséreltem vázolni a kommunikáció jelentőségét néhány birodalomban.” Hat előadással később kiderült, hogy ez a bizonyos kitérő a kommunikáció jelentőségére és néhány birodalomra valójában nem volt más, mint a történelmi változás új elmélete.

Láttuk, hogy Innis kulcsfogalmai közül az első, a *peremvidék* indította el a technológiai diffúzió folyamatát. Most azt a kérdést vizsgálta, hogy ez a folyamat vajon elvezetett-e valamilyen *egyensúly* kialakulásához, és ha igen, akkor ebben a helyzetben vajon létezhetett-e egymás mellett két vagy több technológia.⁵ Minden egyes kommunikációs eszköznek – állította Innis – megfelel a társadalmi szerveződés valamilyen formája. Egyes eszközök a decentralizációnak kedveznek, míg mások a centralizációt segítik elő. Az egyensúly akkor következik be, amikor az előbbinek a centrifugális erőt pontosan ellensúlyozzák az utóbbinak a centripetális erői. „Az olyan nagy léptékű politikai szervezetek, mint a birodalmak [...] többnyire olyan körülmények között virágoztak, amikor a civilizációban egynél több médium hatása tükröződött” (1950: 7). Innis úgy vélte, hogy a társadalmi jólét ilyenkor a legmagasabb. Korábban láttuk, hogy a Bizánci Birodalom tekintetében pozitív értelemben tett említést arról, amit az idő és a tér egyensúlyának nevezett.

Valószínűbb fejleménynek tekintette azonban azt, hogy valamelyik médium dominánssá válik a többi fölött. A monopóliumhelyzet kialakulása ekkor merevséghez és hanyatláshoz vezet. „Talán feltételezhetjük, hogy valamely kommunikációs eszköz hosszú időn át fennmaradó használata alkalmasint olyan civilizációt teremt, amelyben rendkívül nehéz lesz fenntartani az életet és a rugalmasságot” (uo. 34).

Innis úgy érvelt, hogy az egyensúly elérésének a kudarca vezetett ahhoz a politikai instabilitáshoz, ami a premodern időkben jellemző volt a nyugati világra. Oxfordi előadás-sorozatában Innis a középkori Európának szentelt egy teljes előadást. Kifejtette, hogy a Római Birodalom fénykorában – a papirusz és az íróvessző használata mellett – Európát egyetlen központból igazgatták. A pergamen és a toll médiumának elterjedése idején azonban, ami ezt követte, a hatalom decentralizálódott. A birodalom hierarchikus struktúráit a kolostorok, illetve világi hűbéruraik hálózatai váltották fel. „Ellentétben a papirusszal, amit korlátozott területen központosított ellenőrzés mellett termeltek egy centralizált, bürokratikus igazgatási rendszer igényeinek kielégítésére, és aminek a szállítása törekény természeténél fogva nagyrészt a vízi utakra korlátozódott, a pergamen egy széles területen szétszóródott agrikulturális gazdaság terméke volt, és jobban megfelelt a decentralizált igazgatás és a földi szállítás igényeinek” (uo. 140).

Nyugat-Európában a centralizációra törekvő állam és az általában decentralizált struktúrájú egyház közötti egyensúly rövid korszaka a Karoling reneszánsz idején, 768 és

⁵ Az evolúcióelmélet fogalmait alkalmazva: a replikáció folyamata vajon olyan evolúciós értelemben stabil egyensúlyi állapothoz vezet, amelyben a mutáns replikátorok kiküszöbölődnek? Ha igen, akkor ez az egyensúly vajon polimorf jellegű-e, vagyis egynél több replikátor jellemzi-e? Lásd Binmore (1992: 422–429).

814 között következett be. Nagy Károly uralma után azonban a frankok birodalma egymással versengő államokra esett szét, amelyek Európa modern nemzeteinek az alapját alkották. A tizenharmadik századra azután a pápaság – a III. Incéhez hasonló vezetők kormányzása alatt – sikeresen rákényszerítette felsőbbségének elismerését ezeknek az utódállamoknak a világi uralkodóra, köztük a Szent Római Birodalom császári koronáját viselő II. Frigyesre is. „A pergamen mint kommunikációs eszköz dominanciájával kiépült civilizáció a monaszticizmus segítségével kifejlesztette a tudás monopóliumát. A II. Frigyesrel vívott küzdelem során elért sikerben az egyház hatalma tükröződött” (uo. 165).

Mi az a meghatározó tényező, melynek révén valamely médiumot és az ahhoz társítható társadalmi szerveződési formát felváltja egy másik médium és egy új társadalmi struktúra? Innis szerint ilyen mechanizmus volt az államok között a földrajzi területekért folytatott versengés. Nagy Károly királysága például – noha területét tekintve jóval kisebb volt, mint a Római Birodalom – túl nagy volt ahhoz, hogy túlélhesse a kívülről jövő támadásokat. „A dánok és a magyarok támadásai fontossá tették az erők helyi megszervezését, és nyomatékot adtak a szeparatista tendenciáknak” (uo. 149). Egy másik ilyen mechanizmus egy-egy adott társadalmon belül a központ és a peremvidék versengése volt a nép támogatásáért. „A felépített tudásmonopólium valóságos kihívást jelentett, és csakhamar versenytársra talált egy új kommunikációs médium alakjában, ami a nyugat-európai kultúra peremvidékeiben jelent meg és elérhetővé vált a társadalom alsóbb rétegeiben megnyilvánuló igények kielégítésére” (uo).

Röviden: az a rendszer fog nagyobb valószínűséggel kiválasztódni, amelyik sikeresebb a másikkal hívei többségének táplálása és védelmezése terén. Innis elmélete szerint ez a folyamat, melynek révén az egyes rendszerek közötti versengés egy bizonyos életmód megtartásához és a másik eliminálásához vezet, eleget tesz a Campbell által az evolúció darwini modelljeivel szemben felállított második követelménynek, nevezetesen „a következetes szelekció kritériumának” (1965: 27). Az államok és az államokon belüli egyes csoportok közötti küzdelem a túlélésért kigyomlálja a szerveződés kevésbé sikeres formáit.

Innis egyensúlyfelfogását meg kell különböztetnünk a neoklasszikus gazdaságtan elmélet egyensúlyfogalmától. Mint Witt (1991: 96–98) megjegyezte, a neoklasszikus általános egyensúly-elmélet erős hangsúlyt fektet a társadalmi koordináció kérdésére, azt állítva, hogy a gazdasági rendszer a tökéletes koordináció, vagyis az egyensúly állapotához konvergál. Valamely iparágban például minden vállalat előbb-utóbb ugyanazt a legjobbnak bizonyult termelési technológiát fogja használni. Az evolúciós megközelítés szerint szükség van az innovatív tevékenység dekoordináló erejének bevetésére. A túlélés érdekében a szereplők csak a piacok koordináló erői és az innováció dekoordináló erői által megszabott, állandóan változó határok között mozoghatnak.

Innis elmélete – ilyen standard fogalmakkal értelmezve – tisztán evolúciós elmélet. Egy adott társadalomban bármely pillanatban valószínű, hogy különféle kommunikációs technológiák léteznek egymás mellett. Valóban, Innis ideálja egy olyan egyensúlyi állapot, amelyben két vagy több kommunikációs eszköz van használatban. Innis felismeri, hogy az ilyen egyensúlyi állapot valószínűleg csak ideiglenes lehet, mivel várható, hogy az egyik technológia fölényre tesz szert a másikkal szemben. Még ekkor sem érhető el azonban tartós ekvilibrum, mivel – mint láttuk – a domináns technológia monopolhelyzete dekoordináló innovatív tevékenységet vált ki.

Ezekkel a tételeivel Innis ismét messzire előre szaladt a hallgatóságához képest. A hat oxfordi előadás fogadtatása szintén csalódást keltő volt: „Innis a legátfogóbb és legeredetibb tételét kiérleletlenül, túlságosan röviden, és az alátámasztó bizonyítékoknak és illusztratív anyagoknak [a hallgatósága meggyőzéséhez elegendő mértékű] felsorakoztatása nélkül adta elő” (Creighton, 1957: 135). A lényegyet azonban sikerült kifejezésre juttatnia. Kétévi intenzív kutatásai során Innis magas szintű áttekintésre tett szert a társadalmi változások történelmi részletei fölött. Most már hozzátehetette elméletéhez a harmadik, döntő fontosságú elemet is.

IV. Elfogultság

1948–49 telén, amikor befejezte a javításokat oxfordi előadásainak szövegén, amelyeket „Birodalom és távközlés” (*Empire and Communications*, 1950) címen kívánt megjelentetni, Innis meghívást kapott, hogy vegyen részt a W. F. Turgeon által irányított brit Királyi Közlekedési és Szállítási Bizottság (*Royal Commission on Transportation*) munkájában. Ez a nagy terhelést jelentő feladat kötötte le energiájának jó részét a következő két év során. Ám még mielőtt bekapcsolódott volna a bizottság meghallgatásainak előkészítésébe, időt szakított magának egy esszé megírására „A kommunikáció elfogultsága” (*The Bias of Communication*) címmel, amit 1949 áprilisában a Michigani Egyetemen adott elő. E munka eredményeként született meg két korábbi tanulmányának szintézise, és a történelmi változás folyamatára adott magyarázatának a legteljesebb formában való kifejtése.

A gazdaságelméletben talán annak a magyarázata jelenti a legnehezebb problémát, hogy az új gondolatok hogyan születnek. Ennek a problémának a megközelítéséhez Innis az *elfogultság* fogalmát használta fel,⁶ és elsősorban a technikai változások *irányával* foglalkozott. Magyarázatában – a várakozásokkal ellentétben – nem arra helyezte a hangsúlyt, hogy [az adott esetben] tőke vagy munka megtakarításáról van-e szó, hanem inkább arra, hogy az innováció vajon arra irányul-e, hogy a tudás hatékonyabban terjeszthető legyen a *térben*, vagy pedig azt szolgálja, hogy hosszabb *időn* át hatékonyabban megőrizhető legyen. „[A kommunikációs médium] – bizonyos jellemző vonásai alapján – jobban megfelelhet a tudás terjesztésének az idő dimenziójában, mint amennyire a térben megfelel ennek, különösen akkor, ha maga a médium nehéz, tartós és nem alkalmas a szállításra. Ugyanígy alkalmasabb lehet a tudás terjesztésére a térben, mint amennyire alkalmas erre az időben, különösen akkor, ha a médium könnyű, és könnyen szállítható” (1951: 33). Innis arra az álláspontra helyezkedett, hogy a változásnak mind az irányát, mind a sebességét endogén tényezők határozzák meg. „A [katonai] erő biztosítása iránti igények kielégítésével kapcsolatban főleg a védekezést szolgáló tudásmonopóliumok vagy oligopóliumok épültek fel, de a tökéletesített technológia megerősítette a támadó jellegű erők helyzetét is, és kikényszerítette a nemzeti nyelvek

⁶ Az elfogultság eszméjét Innis felhasználta a „Birodalom és távközlés” bevezetésében is (1950: 7). Azt a gondolatot azonban, hogy a domináns médium [a tudás terjesztésének] vagy a tér, vagy az idő dimenziójában kedvez, és ez éppen az efféle „elfogultság” korrekcióját célzó innovációhoz vezet, a legvilágosabban és legkövetkezetesebben az 1949. évi előadásában fejtette ki (1951: 34, 38, 40, 48, 49, 50, 60).

fejlődésének kedvező [politikai] átalakulásokat” (uo. 32). Más szóval, az az elit csoport, amely domináns módon kézben tartja a régi technológiát, monopolisztikus hasznot húz ebből a helyzetéből. Az információ magas ára azonban ösztönözni fogja a más jellemzőkkel bíró új technológia kifejlesztését, melynek az a célja, hogy a társadalom fennmaradó része számára csökkentse a tudáshoz való hozzájutás költségeit.

Egy középkori példa jól illusztrálja az elfogultság így értelmezett fogalmát és annak jelentőségét. A Római Birodalom kommunikációs médiuma, a könnyű, de rövid életű papirusz ösztönözte a területek, vagyis a tér iránti erős igényeket. A nyolcadik században a Földközi-tenger déli partvidékén végbement arab hódítás felhajtotta a Nyugat-Európába szállított papirusz árát. A Karoling korban a szerzetesek ennél fogva kénytelenek voltak egy alternatív médiumhoz, a pergamenhez fordulni, ami nehezebb volt, de sokkal tartósabb. A pergament kombinálva az új írásmóddal, a Karoling-minuszkulával igen hatékony új kommunikációs médiumot fejlesztettek ki. Ennek eredményeként a következő évszázadok során a térbeli terjeszkedésre való törekvést felváltotta az időbeli tartósság, az állandóság igénye. A Római Birodalomnak és utódállamainak katonai-közigazgatási bürokráciáit felváltották a „magas középkor” vallási bürokráciái (uo. 48–50).

Az irányított, belső eredetű technológiai változás folyamatának felvázolásával Innis élesen szembefordult a neoklasszikus közgazdaságtannal, ami a technológiát külső eredetű tényezőnek tekinti. Elméletének végső komponensét azonban a társadalmi szerveződés teljesen újszerű megközelítésével alkotta meg. Az evolúció darwini modelljével szemben Campbell által felállított harmadik kritérium „a változatok előfordulása” (1965: 27). Az „elfogultság” Innis-féle értelmezése, miszerint a monopolisztikus árképzés a régiétől eltérő sajátosságokkal bíró új technológiát hoz létre, világosan megfelel ennek a követelménynek.

Innis túllépett a darwini modellen. A technológia általa leírt mutációi nem véletlenszerű folyamat eredményei, hanem inkább a költségek alakulása által kiváltott reakciók. Úgy tűnik, hogy az innovációt valami olyasmi hozza létre, amit Witt (1991: 89) egy fajta „kielégítési” mechanizmusnak nevez, amelyben a [társadalmi] cselekvést az adott eredményekkel való elégedetlenség váltja ki. Ha ez valóban így van, akkor Innis túllépett kortársa, Schumpeter elméletén, akinek kevés mondanivalója volt az új gondolatok születéséről (Freeman 1990: 22). A társadalmi változás elméletének kulcselemét megragadva Innis valójában a kulturális evolúció modelljét állította fel.

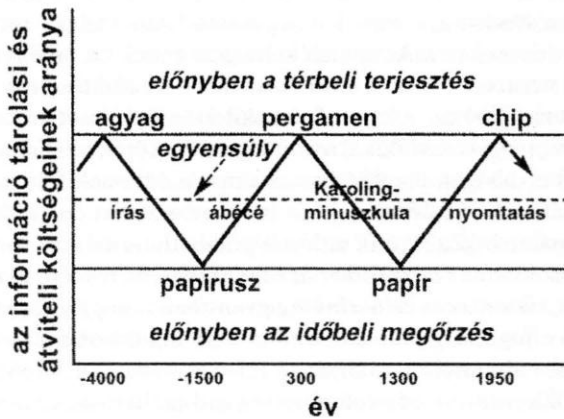
Creighton életrajzi munkájában nincs arra utaló jelzés, hogy Innis amerikai közönsége hogyan reagált erre az előadásra, amit a Királyi Társaságban tartott 1947. évi előadással és számos más esszével együtt 1951-ben adtak ki „A kommunikáció elfogultsága” (*The Bias of Communication*) című könyvben.

V. A történelem dodzsem-elmélete

A világháború utáni első évtizedekben a vidámparkokban népszerű szórakozás volt az elektromos dodzsem. A kis kocsik vezetője egy pedál lenyomásával mozgásba hozta a járművét, amely állandó sebességgel haladhatott a pályán bármely irányban, mindaddig, amíg valamilyen akadályba – egy másik hasonló kocsis rugalmas lökhárítójá-

ba vagy a pályát körülvevő kerítésbe – bele nem ütközött. A jármű ekkor irányt változtatott, és tovább haladt, amíg valami más akadály útját nem állta. Innis elmélete a társadalmi változásról bizonyos mértékig emlékeztet erre a szórakozásra. A jármű helyzete reprezentálja a kommunikációs technológia természetét. Maga a jármű a társadalmi intézményeknek, a vezető pedig a társadalom tagjainak felel meg, akiket a technológiai változás tehetetlensége visz előre. Az ütközők jelentik az információ időbeli megőrzéséért fizetendő árak korlátait, szemben a térbeli továbbítás költségeivel. Ezeknél a korlátoknál a társadalom erőforrásai új irányt vesznek, valamely alternatív kommunikációs médium keresése végett.

1. ábra. Újítások a kommunikációs technológiában és a társadalmi szerveződés mintái



Innis történelem-elmélete – ahogyan azt „A kommunikáció elfogultsága” (*The Bias of Communication*) című esszében (1951: 33–60) sűrített formában megfogalmazta – az 1. ábra segítségével illusztrálható. Itt a függőleges tengelyen az információ tárolási és átviteli költségeinek aránya szerepel, míg a vízszintes tengely az éveket mutatja. A történelem előtti korokban az egységnyi információ tárolásának marginális költsége akkor érte el a felső határt, amikor az egyes személyek fix memóriakapacitása mellett igen nagy mennyiségű információ halmozódott fel. Mezopotámiában módot találtak az információ tartós tárolására, agyagtáblákra karcolt piktogramok útján. Ezt követően kifejldött a fonetikus írás, ugyanazoknak az anyagoknak a felhasználásával. A papi kaszt uralma alatt kiépült első civilizációk elsősorban az idő dimenziójára koncentráltak.

Az uralkodó elitek információs monopóliuma ösztönözte az alternatív médiumok keresését. A papirusz kifejlesztésével lehetővé vált az információ hatékony továbbítása nagy távolságokon keresztül is. Az átvitel költségei tovább csökkentek, amikor a nyugati sémítai népek kifejlesztették a mássalhangzókra épülő ábécét, amely alkalmas volt az emberi beszéd rögzítésére, mindössze kéttucatnyi karakter felhasználásával. A görögök és a rómaiak e szimbólumok közül egyeseket a magánhangzók jelzésére felhasználva már teljes ábécéket fejlesztettek ki, és a Földközi-tenger medencéjében valamennyi földterület az uralmuk alá került. A világi uralkodók – az írásban lefektetett törvény kódjával felszerelve – most már inkább a tér feletti ellenőrzés megszerzésére törekedtek.

Mivel a papirusz három generáció leforgása alatt elbomlik, nem felelt meg az információ hosszú időn át való megőrzésére. A korai keresztény korban a kommunikáció alternatív eszközt a tartós pergamen kifejlesztése jelentette: a pergamenlapokat könnyen forogatható kötetekbe lehetett kötni. Amikor az arab hódítások a hetedik és a nyolcadik században a papirusz árának drasztikus emelkedését vonták magukkal, Nyugat-Európa átért a pergamen használatára, és hatékony, standardizált latin írásmódot fejlesztett ki. A középkor európai társadalmában a vallási elit uralkodott, kiművelődve ennek az információ-hordozó eszköznek a felhasználásában, és a tudás időben való megőrzésére törekedett.

A tizennegyedik századtól kezdve az információ térbeli továbbításának magas költségei ösztönzően hatottak arra, hogy Európában is megtanulják előállítani a papírt, ezt a kínaiaktól kölcsönzött találmányt. Ismét egy könnyebb, rövid életű médium váltott fel egy nehezebb, de tartósabb médiumot. A tizenötödik században a kézzel másolt kéziratok magas ára ösztönzést adott az információ reprodukálására szolgáló mechanikai módszerekkel folytatott kísérletezéshez. Az átviteli költségek ennek eredményeként bekövetkezett csökkenése a nemzeti nyelvek írott formáinak kifejlődéséhez és a területekért folytatott intenzív versengéshez vezetett. A tizenkilencedik században az újságy nyomtatás, a gőzzel és elektromos energiával működő nyomdászati eszközök feltalálása még markánsabban jelezte a térbeli távolságok legyőzésére alkalmas médiumok felé irányuló átmenetet. A huszadik században a rádió folytatta a jelen iránti megszállott érdeklődés trendjét.

Ennél a pontnál már közelítünk ahhoz a pillanathoz, amikor Innis életpályája végét ért. Vajon mit jósolhatott a huszadik század fennmaradó részére nézve? Az első ábrán bemutatott modellt alkalmazva valószínűleg gyaníthatta, hogy a tér iránti, mintegy hét évszázadon át tartó elfogultság után a dodzsem bele fog ütközni a tárolási és az átviteli költségek egymáshoz viszonyított arányának felső korlátjába. Ennek megfelelően a tárolási költségek csökkentésére irányuló újítások indukálódnak, ezeknek a hatására pedig felerősödnek az időbeli korlátok legyőzését sürgető új igények, és fokozódnak a tér feletti hatalmat szolgáló meglévő intézmények nehézségei.

Ezt a gondolatmenetet követve Innis talán megjósolhatta volna a területi alapon létező mai államok fiskális problémáit: a kohézió fenntartásának nehézségei különösen komolyakká válhatnak olyan államokban, mint a Szovjetunió, amelyek mindeddig elhanyagolták az idő dimenzióját, vagy olyan államok számára, mint Jugoszlávia és Kanada, ahol viszonylag homogén régiókon belül is különféle időfelfogások élnek egymás mellett. Ezen kívül Innis előre láthatta azoknak a mozgalmaknak a további erősödését az egyes társadalmakon belül, amelyek az erkölcsi értékek erősítése mellett kötelezték el magukat. Pontosan ez az a minta, ami az iparosodott világban az információtárolás igen hatékony új eszközeinek, az integrált áramköröknek Innis halála után egy évtizeddel történt bevezetése óta megfigyelhető.⁷ Bill Gates egyike azoknak, akik felismerték ennek forradalmi következményeit. Ugyanez a minta érvényesült Nagy Károly halála után a középkori Európa történetében. Valóban: ha szeretnénk előre látni, hogy milyen irányba fordulhat esetleg a sorsunk, jól járunk, ha III. Ince pápa életpályáját tanulmányozzuk, aki még csak felszentelt pap sem volt, amikor 37 éves korában pápává választották, ám működésével átformálta az európai társadalmat.

⁷ Erről az új technológiáról és a társadalmi szerveződés mintáira gyakorolt hatásairól lásd bővebben Dudley (1991: 8. fejezet).

VI. A hiányzó dimenzió: a szám*

Lehet azt állítani, hogy abszurd vállalkozás, eleve kudarca ítélt kísérlet a nyugati társadalom egész történetének belegyömöszölése egy olyan egyszerű, kétdimenziós modellbe, amely a társadalmi változás legfőbb ágensét a kommunikációs technológiában véli felfedezni. Az idő és a tér itt kifejtett dodzsem-modellje ellen szóló legerősebb érveket maga Innis vetette fel. Egyik utolsó esszéje, „A tér problémája” (*The Problem of Space*) bevezetésében röviden megemlíti egy további dimenziót, amit az idővel és a térrel egyenrangú szintre helyezett, nevezetesen a számok dimenzióját. „Gauss úgy tartotta, hogy míg a szám az elme produktuma, addig a tér az elmén kívül álló valóság, melynek törvényei *a priori* nem írhatók le. A gondolkodás, elsősorban a matematika történetére vonatkozóan Cassirer megjegyezte, hogy »időnként a tér fogalma, máskor pedig a számok fogalma játszott vezető szerepet«” (1951: 92; kiemelés tőlem, L. D.).

Vajon tekinthető-e a szám a kommunikációs technológia harmadik dimenziójának? Ha igen, hogyan illik bele ez a fogalom abba a struktúrába, amit Innis az idő és a tér modellezésére alkotott meg? Innis felismerte, hogy a kommunikációs rendszer komplexitása az, ami döntő jelentőségű. „Az írás komplex rendszere egy speciális osztály tulajdonává válik, és az arisztokráciák támogatására hajlik. Az írás egyszerű, rugalmas rendszere lehetővé teszi a nemzeti nyelvekre való adaptációt, de ennek lassúsága elősegíti a tudásmonopóliumok és a hierarchiák kialakulását” (uo. 4). Így amikor a kommunikáció valamely komplex rendszerét felváltja egy egyszerűbb rendszer, az mélyebben behatol a társadalomba, és ami korábban csak az elit számára volt fenntartva, hozzáférhetővé válik a népesség sokkal szélesebb rétegei előtt is.

Ennek eredményeként változás következik be a társadalmi kölcsönhatások természetében. Innis két olyan történelmi korszakot írt le, amikor valamely kommunikációs médium felhasználóinak a száma drámai mértékben megnövekedett. Az első változás időszámításunk előtt a II. évezredben az ábécé feltalálásával járt együtt a Földközi-tenger keleti medencéjében. A rugalmas ábécé kifejlesztésével megváltozott a társadalom természete. „A rugalmas ábécé kedvezett a kereskedelem bővülésének, a föníciaiak által alapított kereskedővárosok kifejlődésének és az eltérő nyelveket beszélő kisebb nemzetek kialakulásának” (uo. 39). Innis megemlíttette továbbá az új technológia megosztó hatásait a Római Birodalmon belül is, amely fennállásának vége felé görögül, illetve latinul beszélő összetevőire vált szét (uo. 15).

A másik korszak, amelyben a számok döntő fontosságúvá váltak, a standardizált nemzeti nyelveken történő nyomtatás kifejlesztését követő időszak volt a kora modern Európában. „A tizenhatodik század végére az ábécé rugalmassága és a nyomtatás hozzá-

* Dudley (és Innis) ebben a kontextusban sajátos értelemben használja a *number* (magyarul: „szám”) kifejezést, amit itt talán helyesebb lenne a „számszerűség”, „számosság”, „sokaság” vagy egyszerűen „mennyiség” szavak valamelyikével fordítani, bár ezek mindegyikével szemben tehető megalapozott ellenvetés. E szavaink köznyelvi és matematikai értelmezési tartományaira az angol nyelvben is vannak pontosabb kifejezések (*numerosity, cardinality, power, order, manyness, quantity* stb.), ám Dudley (és az általa idézett Innis) ebben a szövegben következetesen a *number* szót használja, s ezért a fordításnál is – előrebocsátva az előbbi megfontolásokat – helyesebbnek látszik az egyszerű „szám” szó használata, a tágabb értelmezés lehetőségének fenntartása mellett. – *A ford.*

járult a különféle nemzeti irodalmak kifejlődéséhez és alapot nyújtott a megosztó erejű nacionalizmus kialakulásához Európában” (uo. 55).

Innis mindegyik esetben felismerte a változás természetét, de nem sikerült kidolgoznia az elemzési struktúrát, amire annak elméleti kezeléséhez szükség lett volna. Következésképpen az általa adott elemzésben összekeveredtek a számok és a tér dimenziói. Csupán Innis halála után – a közjó elméletének kidolgozásával (Samuelson, 1954) és az érdekcsoportok tevékenységére való alkalmazásával (Olson, 1965) – kerülhetett sor arra, hogy a számok dimenziójában bekövetkezett növekedés következményei is láthatóvá váltak. Valamely közjónak az ára annál alacsonyabbá válik mindenki számára, minél nagyobb azoknak a száma, akik hozzájárulnak a finanszírozásához. Az egyes nemzetek adófizetői tehát érdekeltnek lesznek az állampolgárok számának növelésében, mégpedig olyan mértékig, ameddig az írott nemzeti nyelv támogatásához szükséges intézmények közjónak számítanak,

A számoknak valójában további jelentőségük is van. A számok növelése nem csökkenti a költségeket, hanem növeli a nemzeti nyelven történő információcseréből adódó hasznokat is. Amikor a kétirányú kommunikáció ilyen rendszerbe új tag lép be, a rendszer valamennyi meglévő tagját egyfajta haszonban – hálózati externáliában – részesíti, mivel a tagok ettől kezdve egy további felhasználóval kommunikálhatnak (Katz és Shapiro, 1985). Ily módon a szám bizonyos kommunikációs médiumok döntő fontosságú jellemzőjévé válik. Ebből adódik tehát azoknak a feladata, akik esetleg meg fogják írni Innis befejezetlen szimfóniájának utolsó taktusait: ez a feladat a számok integrálása az információs technológiákban végbemenő endogén változások modelljébe.

Az információs technológia változásai vajon miért követelnek különleges figyelmet a közgazdászoktól is, olyan hagyományos érdeklődési területeik rovására, mint például a mezőgazdasági technikák, a szervesetlen energiaforrások fejlesztése vagy az új szállítási eszközök? Röviden összefoglalva a lényegét: megalapozottan állítható, hogy a kommunikációs médiumok számítanak a legalapvetőbb eszközöknek a „képességeinket kiterjesztő technológiák” között, mivel lehetővé teszik számunkra más termelési eszközök használatát.⁸ Az információfeldolgozás területén eszközölt újítások nem csupán egyszerűen több áruval és szolgáltatással látnak el bennünket valamilyen adott szintű ráfordítás mellett, hanem hajlamosak arra vezetni bennünket, hogy újabb és újabb módokon lépjunk kölcsönhatásba egymással. A főemlősök evolúciójával kapcsolatos újabb kutatások arra mutatnak, hogy a nagyobb memória, az információ beszéd útján történő reprodukálási költségeinek csökkentése és a távolságokat áthidaló kommunikáció megnövekedett lehetőségei mind igen erős hatást gyakoroltak a társadalmi szerveződés mintáira (lásd például Ghiglieri 1989; Leakey és Lewin 1992; Johanson, Johanson és Edgar 1994). Az Innis által elemzett történelmi korszakot illetően az az új felismerés, hogy ezek a változások az egyén szempontjából külső eredetűnek, vagyis inkább a kulturális, mintsem a biológiai evolúció eredményének tekinthetők.

⁸ Ennek a koncepciónak az elemzését illetően lásd Lipsey és Bekar (1995).

VII. Konklúzió

Harold Innis 1952 novemberében, 58 éves korában meghalt rákban. Ezt követően közgazdász társai, W. T. Easterbrook (1960) és Mel Watkins (1963) a korai 60-as években keletkezett írásaikban tisztelettel adóztak munkásságának, és Marshall McLuhan (1962) is csatlakozott hozzájuk. Innis emlékét ettől kezdve életben tartották más tudományágak kutatói is, akik elismerték hozzájárulásait a kommunikációelmélethez, a politológiához és a földrajztudományhoz,⁹ a közgazdászok és a gazdaságtörténészek körében azonban ritkán idézik.¹⁰ Van itt valami, amit a közgazdászok nem vettek észre?

Amikor idősebbé váltak, a legaktívabb késő huszadik századi közgazdászok közül sokan csendesesen elejtették a racionális optimalizáló ágensek feltételezését, amiről ifjúkorukban tanultak. Azoknak a sorában, akik felismerték a neoklasszikus gazdaságelmélet korlátait és nem érték be az általa nyújtott megközelítéssel, Friedrich Hayek (1973–79), Kenneth Boulding (1973), Jack Hirshleifer (1980), Richard Nelson (1987), Douglass North (1990), Nathan Rosenberg (1994) és Richard Lipsey (1995) tartoznak a kiválóbbak közé. Ezek a kutatók – a technológiai változások modellezésének kielégítőbb módját és ugyanakkor elemzésük spektrumának a kulturális jelenségeket is felölelő kiterjesztésére szolgáló eszközöket keresve – vonzódtak az evolúció fogalmához. Úgy tűnik, hogy mindannyiukat megelőzte Harold A. Innis, bár Innisnek a kommunikációval kapcsolatos munkáit egyikük sem idézte a saját írásaiban. Innis társadalmi változás-elméletének alapvető fogalmai – az „elfogultság”, az „egyensúly” és a „peremvidék” – egyszerűen a mutáció, a szelekció és a reprodukció darwini fogalmainak jelölésére alkalmazott új terminusok. Ezen túlmenően Innis rámutatott a képességeinket kiterjesztő legalapvetőbb technológiai eszközrendszernek tekinthető kommunikációs eszköztár jelentőségére.

Innis késői munkáinak ilyen módon, vagyis evolúciós gazdaságelméletként való értelmezésével szemben azonban tehető egy alapvető ellenvetés. Maga Innis sehol sem húzott párhuzamot Darwin evolúciófogalma, a „módosításokkal történő leszármazás” és a társadalmi változásokra vonatkozóan kidolgozott saját elmélete között. A halála után dokumentum-szervező rendszerével együtt nyilvánosságra hozott feljegyzéseiből tudjuk, hogy tisztában volt Darwin olyan tizenkilencedik századi társadalomtudósokra tett hatásával, mint például Herbert Spencer, aki „a legrátermettebb fennmaradása” kifejezést bevezette (Christian, 1980: 7, 39). A darwinista terminológia használatától való tartózkodásának egyik lehetséges magyarázata az, hogy az 1940-es évek végén a darwinizmus – a természetes kiválasztódást a náci brutalitások igazolásául felhasználó rasszista elméletek következtében – igen rossz hírnévre tett szert a társadalomtudományokban.

Innis ebben a kérdésben mutatott hallgatóságának lehetséges egy másik magyarázata is. Innis ugyanis mind Darwint, mind saját magát egy olyan, sokkal régebbi hagyomány folytatójának tekinthette, amelynek eredete visszanyúlik a tizenhatodik szá-

⁹ Az Innis médiafelfogására vonatkozó kutatásokról Di Norcia (1990) ad áttekintést. Christian (1977) Innist politológusként, Parker (1988) pedig földrajztudósként mutatja be. Újabb Innis média tárgyú írásait többször idézte a kommunikációtudomány terén Geiger és Newhagen (1993), valamint Deetz (1994).

¹⁰ A közgazdászok közül itt kivétel Neil (1972) és Parker (1988).

zadi humanizmusig. „Védőbeszéd az idő mellett” című esszéjében, amely 1951-ben megjelent könyvének harmadik fejezetét alkotja, így írt: „Az idő lineáris fogalma voltaképpen a reneszánsz idején folytatott humanista tanulmányok eredményeként került előtérbe. [...] Egészen a felvilágosodásig nem került sor a történelem világának a meghódítására, és a történelem elsőbbségének elismerése a filozófia és a tudomány fölött csak Herder munkásságával és a romanticizmussal következhetett be. [...] Darwin kezében a történeti megközelítés hatotta át a biológiát, és a gondolkodás új dimenzióját nyitotta meg a tudomány számára” (62–63).

Innis – Darwinhoz és Marxhoz hasonlóan – a változásnak a történelmi úttól függő elméletét állította fel. Ilyen értelemben nagy mértékben a német idealista filozófus, G. W. F. Hegel követője volt, akinek a szemében a történelem volt az a dialektikus folyamat, ami feloldja a szemben álló erők közötti konfliktusokat. 1947-ben Québec Cityben tartott előadásának címét Hegel „A jó filozófiája” (1952) című művének előszavából vette: „Amikor a filozófia a maga szürke színeit szürke alapra viszi fel, akkor egy életforma megöregedett. A filozófia a szürkére festett szürkéivel nem újítható meg többé, csak megérthető. Minerva baglya csak a szürkület leszálltával terjeszti ki szárnyait” (7). Hegel azt mondta, hogy valamely civilizációnak a kultúrája akkor indul virágzásnak, amikor a civilizáció fejlődésének végső stádiumába ért, és a hanyatlás már megfordíthatatlan. Hegel megállapítása azonban, amit saját élete vége felé fogalmazott meg, alkalmazható a hozzá magához hasonló egyéni gondolkodókra – köztük Harold Innisre – is. Innis nagy szintézise élete késői szakaszában született meg, amikor a haja már őszbe fordult. Abban a meggyőződésben halt meg, hogy megtalálta azokat az eszközöket, amelyek elvezethetnek saját civilizációja természetének megértéséhez. Ő maga azonban ekkor már erőtlén volt ahhoz, hogy befolyásolja kortársai gondolkodását.

Ma, amikor a technológia a világ összes tudásának nagy részét képes bezsűfolni egyetlen olcsó, akár gyermekek számára is hozzáférhető lemezre, a centralizált információátvitel elavulttá válik. A környezetet, a társadalmi igazságosságot és a lelki-szellemi értékeket egyre inkább előtérbe helyező szemléletünk legalábbis részben megmagyarázható azzal, hogy mint egyének könnyebben szerezhettük meg mindazt az információt, amire szükségünk van ahhoz, hogy az idő előrehaladása során következetesen viselkedjünk. Úgy tűnik, hogy az után a hét évszázad után, amit Harold Innis szerint a térrel kapcsolatos, egyre növekvő megszállottság jellemzett, a Nyugat most egy kiegyensúlyozottabb társadalom víziója felé mozdul el. Talán eljött az a pillanat, amikor Minerva baglya leereszkedhet és megpihenhet egy új generáció vállain.

Irodalom

- Binmore, K. (1992): *Fun and Games: A Text on Games Theory*. Lexington, MA: Heath.
- Boulding, K. E. (1973): *The Economy of Love and Fear*. Belmont, CA: Wadsworth.
- Campbell, D. T. (1965): Variation and selective retention in sociocultural evolution. In *Social Change in Developing Areas: A Reinterpretation of Evolutionary Theory*, ed. H. R. Barrington – G. I. Blanksten – R. W. Mack. Cambridge, MA: Schenkman.
- Carmichael H. L. – W. B. MacLeod (1994): Gift giving and the evolution of cooperation. Queen's University and Université de Montréal Working Paper.

- Christian, W. (1977): Harold Innis as political theorist. *Canadian Journal of Political Science* 10, 21–42.
- Christian, W. (1980): *The Idea File of Harold Adams Innis*. Toronto: University of Toronto Press.
- Creighton, D. (1951/1978): *Harold Adams Innis: Portrait of a Scholar*. Toronto: University of Toronto Press.
- Dawkins, R. (1986): *The Blind Watchmaker*. New York: Norton.
- Deetz, S. A. (1994): The micro-politics of identity formation in the workplace: the case of a knowledge intensive firm. *Human Studies* 17, 23–44.
- Di Norcia, V. (1990): Communications, time and power: an Innisian view. *Canadian Journal of Political Science* 23, 335–57.0.
- Dudley, L. (1991): *The Word and the Sword: How Techniques of Information and Violence Have Shaped Our World*. Cambridge, MA: Basil Blackwell.
- Durham, W. H. (1991): *Coevolution: Genes, Culture and Human Diversity*. Stanford: Stanford University Press.
- Easterbrook, W. T. (1960): Problems in the relationship of communication and economic history. *Journal of Economic History* 20, 134–5.
- Freeman, C. (1990): Schumpeter's *Business Cycles* revisited. In *Evolving Technology and Market Structure: Essays in Schumpeterian Economics*. Ed. A. Heertje – M. Perlmann. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Geiger, S. – J. Newhagen (1993): Revealing the black box: information processing and media effects. *Journal of Communication* 43, 42–50.
- Ghiglieri, M. P. (1989): Hominid sociobiology and hominid social evolution. In *Understanding Chimpanzees*. Ed. P. G. Heltne – L. A. Marquardt. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hayek, F. A. (1973–9): *Law, Legislation and Liberty*. 3 vols. London: Routledge & Kegan Paul.
- Hegel, G. W. F. (1952): *The Philosophy of Right*. Chicago: Encyclopaedia Britannica.
- Hirschleifer, J. (1980): Privacy: Its origin, function and future. *Journal of Legal Studies* 9, 649–64.
- Innis, H. A. (1923): *A History of the Canadian Pacific Railway*. Toronto: McClelland and Stewart.
- Innis, H. A. (1930): *The Fur Trade in Canada*. Toronto: University of Toronto Press.
- Innis, H. A. (1940): *The Cod Fisheries*. Toronto: University of Toronto Press.
- Innis, H. A. (1950): *Empire and Communications*. Oxford: Clarendon.
- Innis, H. A. (1951/1964): *The Bias of Communication*. Toronto: University of Toronto Press.
- Johanson, D. – L. Johanson – B. Edgar (1994): *Ancestors: In Search of Human Origins*. New York: Villard.
- Katz, M. L. – C. Shapiro (1985): Network externalities, competition, and compatibility. *American Economic Review* 75, 424–40.
- Leakey, R. – R. Lewin (1992): *Origins Reconsidered: In Search of What Makes Us Human*. New York: Doubleday.
- Lipsey, R. G. – C. Bekar (1995): Technical change and economic growth: continuous random shocks vs. occasional paradigm shifts. In *Technology, Information and Public Policy*. Ed. T. J. Courchene. Kingston, ON: John Deutsch Institute, forthcoming.
- Lucas, R. E. Jr. (1988): On the mechanisms of economic development. *Journal of Monetary Economics* 22, 3–42.
- McLuhan, M. (1962): *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. Toronto: University of Toronto Press.
- McLuhan, M. (1964): Introduction. In *The Bias of Communication*. Toronto: University of Toronto Press.
- Neill, R. F. (1972): *A New Theory of Value: The Canadian Economics of H. A. Innis*. Toronto: University of Toronto Press.

- Nelson, R. R. (1987): *Understanding Technical Change as an Evolutionary Process*. Amsterdam: North-Holland.
- North, D. C. (1990): *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Olson, M. (1965): *The Logic of Collective Action*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Paquet, G. (1995): Institutional evolution in an information age. In *Technology, Information and Public Policy*. Ed. T. J. Courchene. Kingston, ON: John Deutsch Institute, forthcoming.
- Parker, I. (1988): Harold Innis as a Canadian geographer. *Canadian Geographer* 32, 63–9.
- Robson, A. J. (1995): The evolution of strategic behaviour. *This Journal* 28, 17–41.
- Romer, P. M. (1986): Increasing returns and long-run growth. *Journal of Political Economy* 94, 1002–37.
- Romer, P. M. (1990): Endogenous technological change. *Journal of Political Economy* 98, S71–S102.
- Rosenberg, N. (1994): *Exploring the Black Box*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Samuelson, P. A. (1954): The pure theory of public expenditure. *Review of Economics and Statistics* 36, 387–9.
- Schumpeter, J. A. (1942): *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Harper.
- Watkins, M. H. (1963): A staple theory of economic growth. *Canadian Journal of Economics and Political Science* 29, 141–58.
- Witt, U. (1991): Reflections on the present state of evolutionary economic theory. In *Rethinking Economics*. Ed. G. M. Hodgson – E. Screpanti. Aldershot, England: Edward Elgar.

Leonard M. Dudley

Leonard M. Dudley a kanadai Vancouverben született 1943-ban. A Torontói Egyetemen politológiát és gazdaságtudományt tanult. Doktori fokozatát a Yale Egyetemen szerezte gazdaságtudományból. Jelenleg a Montréali Egyetem tanára, legfőbb kutatási területe a technológiai változás. 1991-ben megjelent *The World and the Sword (A világ és a kard)* című könyve az információs és haditechnikai újításoknak az állam fejlődésére kifejtett hatását vizsgálja. Meghívott professzorként és kutatóként számos európai egyetemen és kutatóintézetben is munkálkodott. Elsősorban az információs technológiák által a gazdasági növekedésre, a politikai intézményekre és a nemzetközi kereskedelemre gyakorolt hatások témakörében publikálja elméleti és empirikus kutatási eredményeit.

Csorba József

Az információ elméleteinek evolúciója

(Részlet „Az információ nagyelmélete felé” című tanulmányból.

In: *Metaelméleti horizontok*. SKI, 2005.)

Az alkalmazott információtudomány mai elméleti újdonságai terén a gyakorlati (piaci) információs ismeretek igen gyors ütemű és a hivatalos vagy hagyományos tudományt kikerülő konverziója folyik: naponta új információs csomópontok jelennek meg és új küszöbértékek születnek. Ezek egyfelől új nagyságrendekre, dimenziókra és az azokból következő szembesítésekre, másfelől pedig a tudástermelés és a tudásvesztés új problémáira világítanak rá. Az új típusú tudástermelés és a vele egyidejűleg folyó tudásvesztés egyaránt súlyos gondokat okoz, s ez a társadalom alkalmazkodási válságát, az egyén információkezelési képességének és készségeinek tökéletlenségét bizonyítja. Az emberi információkezelési képességek és a tudás evolúciós küszöbének elve kapcsán beszélni kell arról, hogy ez a problémaegyüttes miként jelenik meg az információ észlelését, megértését, feldolgozását és mobilizálhatóságát biztosító információs kapacitások keretei között.

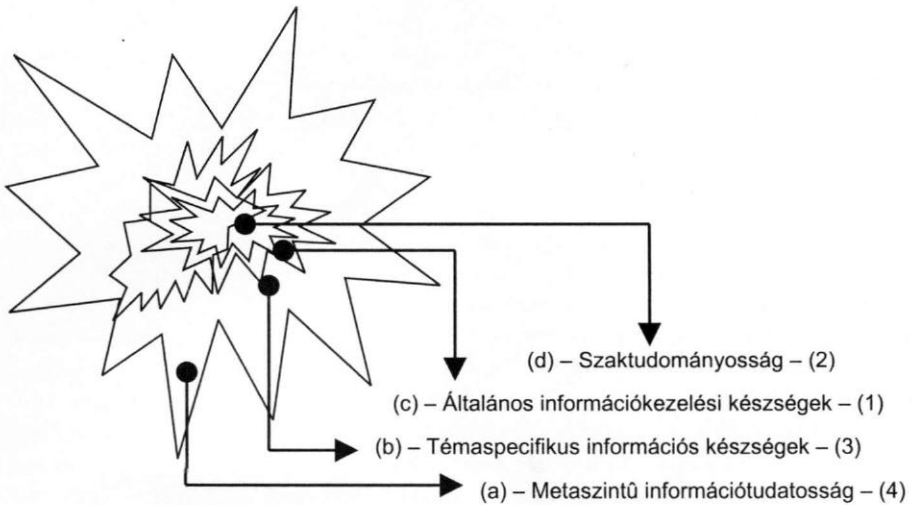
E kérdéskör anekdotikus próbája az, hogy konkrét tudásunk a megnövekedett hatalmas ismeretanyag közepette mennyire viszonylagos, vagyis mihez képest, milyen alapon teszünk különféle becsléseket. Például az újabb biológiai információs kutatások eredményeként kiderült, hogy az élesztő 6300 gént tartalmaz – ezt az értéket előzőleg háromszorosan túlbecsültük. Ehhez mérten azt gondoltuk, hogy az embernek legalább 100 ezres nagyságrendű génállománya lehet, de ebből csak mintegy 30 ezret találtak meg. Ez azért elképesztő fejlemény, mert egy sokkal súlyosabb gondra, a hálózatba rendeződés komplexitásának nagyobb jelentőségére világít rá. Az olyan típusú kijelentésekről, melyek szerint „a 20. század a fizika évszázada volt, a 21. század pedig a biológia évszázada lesz”, bebizonyosodott, hogy – mindent összevéve – 20. századi tudást tükröznek. Vannak olyan becslések is, amelyek bizonyos számítások alapján azt állítják, hogy az emberben zajló információs folyamatok, a tudatos és a tudattalan reakciók (például a nyelvhasználat vagy az információvezérelt akaratlagos motorikus mozgások, illetve az emberi szervek információvezérelt funkciói, a hormonrendszerek működése) együttvéve naponta 3×10^{24} bitnyi információ továbbítását jelentik, s ez több mint egymilliószorosa a harmadik millennium küszöbéig az emberiség által összegyűjtött (a világ valamennyi könyvtárában tárolt) összes tudás információtartalmának. A korábbiakban mondottakra utalva tehát nem is jó arra gondolni, hogy esetleg megint nagyságrendi tévedésben vagyunk.

Az információval kapcsolatos mennyiségi és minőségi tévedéseink kapcsán érdemes megemlíteni, hogy az információ sokoldalú megközelítései között új irányt jelent az érzelmi jelleg figyelembevétel. Ez az eredeti megfontolás igen messze vezet, egészen az ember arra irányuló képességeinek a gyökeréig, hogy környezetéhez – és így az információhoz is – háromféleképpen viszonyul: az ösztönök, az érzelmek és az értelem szintjén. Ezzel a legegyszerűbb módon magyarázhatjuk meg azt, hogy képesek va-

gyunk egyidejűleg információtermelő, -észlelő és -befogadó lényként viselkedni. (1. ábra)

Információelméletek a 21. században

Az új és még újabb osztályozási kísérletek között mostanában kezd megszilárdulni annak a különösen összetett tipológiának az alkalmazása, ami már elsősorban az intellektuális információkezelési képességek és készségek szempontjából rendszerez, vagyis információ-elméletekről (*information theories*), információismeretelméletekről (*knowledge theories*), tudáselméletekről (*intelligence theories*), valamint az információk készségek elméleteiről (*information management theories*) beszél. Ennek az osztályozásnak a felépítését tekintve számolni kell a következőkkel.



1. ábra. Az információs képességek, az információs készségek és jártasságok, az oktathatóság és a piaci kereslet szerinti tudásértékelés szemléletének ábrázolása. (A betűk és a számok az „információ-ismeret-tudás” logikai út fejlődési folyamatának nem immanens voltát jelzik.)

Az információtudomány fejlődése során az 1970-es és 1980-as években a transzdiszciplinaritás szellemében folytatott amerikai kutatások eredményeként igen széles körű és alaposan dokumentált elméletalkotás történt. Az információfilozófia formálódásának tanulságaként a megfigyelés (információk, tények, adatok, jelenségek rögzítése), a módszertan (modellelés, technikák és megközelítések konceptualizálása), az elméletgyártás (előfeltevések, magyarázatok, paradigmatiszálás) széles körű terjedése, a szintézisre való törekvés, az egységes szemlélet igénye és egy nagytudomány létrehozására való törekvés egyidejűleg van jelen az elméleti és az alkalmazott tudományos gondolkodásban. Az ekkor született tanulmányokban – önállóan vagy együttesen és egyidejűleg, jellemző módon „érintkező tudományterületek” címen – elméleti és alkalmazott

tudományként egyaránt információtudományként jelenik meg a könyvtártudomány, a számítógéptudomány és a kognitív tudomány. Ezt a hagyományos vonulatot kiegészíti az amerikai pszichológiai ismeretelméleti iskola ilyen irányú érdeklődése, a mesterséges intelligenciával kapcsolatos kutatás és a kommunikációtudomány előretörése. Az amerikai és európai filozófiai ismeretelméleti munkákban a „*mind science*”, a „*quantum theory*”, az „*AI*”, valamint a „*complexity theory*” mezők szerepelnek jellemzően. A tartalmat és a jelentést kutató európai (vagy kontinentális) és a magyar ismeretelméleti iskola modelljében mindezek mellett a kognitív tudomány, általában a tudatfilozófia, a biológia, a mesterséges intelligencia elmélete, az evolúciós rendszerelmélet, a pszichológia, a számítástechnika, a nyelvészet, az etológia, a percepcióelmélet és a matematika is fontos szerephez jut (Pléh, 1994, 1998).¹

Az elméletalkotás fejlődéstörténetéből

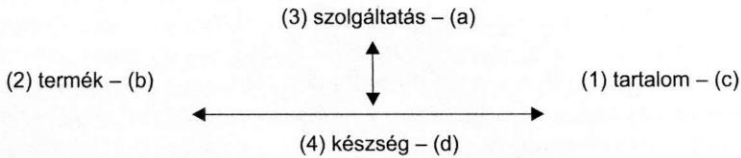
A tudományos élet utóbbi évtizedeiben tapasztalt gyenge intézményesülés, vagyis az elméletgyártás robbanásszerű megsokszorozódása és a tudományos megszilárdulás (kidolgozottság, elméleti és tapasztalati megalapozottság, kritika) visszamaradása miatt mindenki keresi a biztos pontokat. A filozófiai ismeretelméleti megközelítés magjaként az amerikai példában a „*computation turn*” (*Information and Computation Sciences, ICS*), valamint az „*information turn*” (*Digital Information and Communication Technologies, DICT*) ismeret- és tudáskörei közötti váltás volt a meghatározó. A körülbelül 1930 és 1990 között lezajlott fejlődés teljes történetét az információelmélet, a rendszerelmélet, a kibernetika, a mesterséges intelligencia elmélete, a számítógéptudomány és a komplexitás-elmélet fogalmainak, diszciplínáinak és részdiszciplínáinak a keretei között tárgyalják (Sloman, 1978).²

A fejlődéstörténet sajátos jellemzője a gyenge tudományosság és az erős piaci intézményesülés, ami szerintünk az információs társadalom paradigmáján belül meghatározó, újszerű mérés és minősítés, valamint a közjóként felfogott információ kapcsán különösen szemléletesen magyarázható (lásd 2. ábra). Ebben a gondolatmenetben, csak az átadás szintjeinek és nem a tartalmának (például az információ közjóként való felfogásának) a magyarázatában ugyanis az információ feldolgozása (birtokbavétele) és hasznosítása (értékelése és értékesítése) először is a tartalom, majd a termék, majd a szolgáltatás, végül pedig a készség birtoklását és értékesítését jelenti. A gyakorlatban végbement fejlődés során azonban mindez egészen más sorrendben történt. A mindennapi életben ugyanis először az információs szolgáltatás intézményesült, gondoljunk a klasszikus könyvtári szolgáltatásokra. Ezt követően jelent meg az információ mint termék, melynek feldolgozottsági foka vagy hozzáadott értéktartalma sokáig nem volt elég magas, és a piacot hosszú időn át a még ma is uralkodó infomedier termékek és szolgáltatások jellemezték. Az 1990-es években kezdett jellemzővé válni a tartalom, s annak kapcsán a

¹ Lásd Pléh Csaba (1998): *Bevezetés a megismeréstudományba*. Typotex, valamint *Kognitív tudomány* (szerk, 1996) c. műveit.

² Lásd Sloman, A. (1978): *The Computer Revolution in Philosophy*, továbbá az általa hivatkozott szerzők (Simon, 1962; A. R. Anderson, 1964; Hayes, 1969; Pagels, 1988; Burkholder, 1992; McCarthy, 1995) munkáit.

minőségi, szintetizált információ, ami igen jelentős hozzáadott értéktartalommal bír. Csak ezek után lehet beszélni a fizikai és a szellemi információ feldolgozásával kapcsolatos készségek fontosságáról, az információs műveltségről: ez utóbbiak már a 21. századi kor információigényességét jelzik.



2. ábra. A mérés és minősítés, az információ közjő jellegének modellezése

Nem feledhető körülmény továbbá az sem, hogy a gyakorlatvezérelt intézményesülésben mennyire meghatározóak az információrobbanás terepei. Az első és legfontosabb terep a tudomány professzionalizálódása, ami többek között nyilvánvalóvá teszi, hogy a tudomány birodalmában intézményes verseny folyik. A második terep a K+F tevékenység jelentős bővülése, ami egyben a növekedés mérésének és minősítésének a területén is innovációkat gerjeszt. A harmadik terep a felsőoktatás expanziója, amivel együtt megjelenik a szelekció és a túltermelés, az információs műveltség és az információs képességek és készségek mentén történő kiválasztódás.

Nyugati és keleti tudomány

Az információtudomány fejlődésének menetében a modellalkotó gondolkodás, az információtudatos szemlélet alapja játssza a logikai vezető szerepet. A modellalkotó gondolkodás egyben az elméletalkotás és a metaelméletek osztódásának alapja is. Az információelméletek egységes tudománnyá fejlődésének jellemző vonulata az 1960-as évek jeltudományos konjunktúrájának sajátos útjait képviselő információtudomány és az informatika találkozása. Nem kívánok kitérni arra a különleges viszonyra, ami az információ(tudomány) és az informatika(tudomány) kapcsolódását jellemzi. Számomra itt és most ez a viszony olyan, mint a technika és a technológia kapcsolata. Ami igazán érdekes benne, az elsősorban a francia és az orosz informatikai-informomikai iskola kifutása, pontosabban az, ahogyan ez a két iskola építkezik. Ebből a szempontból fontos a modell mint az ismerethalmazok lehetséges rendezési, magyarázási módja (Stoff, 1964).³ A modell információt szolgáltat tárgyról, és bár nem azonos az „elmélettel”, a jól megfogalmazott (strukturált, konceptualizált) modelltől lehet elméletet gyártani. A modell mint tudományos absztrakció az információfeldolgozásban az analízis-szintézis-absztrakció szintézislépcsők alapja. A modell mint előzmény az információtudatos vagy -tudományos modellezésben, következményként pedig a szaktudományos összegezésben és a szintézisben alapvető fontosságú.

³ Stoff, V. (1973): *Modell és filozófia* című művében ismertetett érvelése nyomán.

Az információtudatos vagy -tudományos modellezés gyakorlati problémáiban a korai évtizedeket (1940–1960) a számalapú vagy számosító modellek, például az adat-alapú, tényekre épülő összegezések és szembesítések uralták. Ezek nyomán olyan megdöböntő eredmények születtek, mint például a kanadai erdők műholdas feltérképezése, melynek eredményeképpen kiderült, hogy az erdőterület 600 négyzetkilométerrel nagyobb, mint ami a hivatalos térképeken szerepel. Ilyen releváló példák továbbá a magyar térképek torzításai (hamisításai), vagy „a magyar ember lábnyomát” úgy beállító nézetek, melyek szerint olyan „lelakott” az ország, mintha 30 millióan élnék benne. Hasonló példa a magyar adósságképlet számítása az információdoboz-modell alapján, miszerint a magyar állam forráshiánya 2004-ben 10 millió lakossal számolva már mintegy 55-60 ezer milliárd forint volt.

Az 1970-es és 80-as években érdekesség szinten a szöveghalmaz típusú modellek uralkodtak (a valóságban is, de ezt csak kevesek ismerték fel – jó példa erre az idegen államok kutatási tevékenységének felderítése a nyomtatott és az elektronikus irodalom figyelésével). Az 1980-as és 90-es évtizedekben az információkutatás döntően a statisztikai adatok információtartalmának gazdagításával, például a foglalkoztatási adatoknak tercier források, többek között az újságokban közölt álláshirdetések figyelése útján történt pontosításával foglalkozott. A 20. század utolsó évtizedeiben, amikor a korábbi egy- vagy kétdimenziós számosítások tökéletlenségének felismerése széles körben nyilvánvalóvá vált, már a mérés és a minősítés átalakításának (finomításának, illetve drasztikus megváltoztatásának) kényszere került előtérbe. Az analitikus és a holisztikus látásmód vegyítésével megjelent a többdimenziós statisztikai leképezés (például GNP + GDP + GNI = GWI) utáni információkezelés. Mindent összevéve azt mondhatnánk, hogy az új tudományos felismerések ma az új szemantikai ismeretelméleti modellekben – a természettudományi egyenletek és a matematikai-logikai jelrendszerek után – elsősorban az információtudományos megfigyelések és a szöveghalmazokat számosító kísérletek adatainak tömegéből, másod- és harmadelemzések nyomán születnek.

Az információtudományos modellezés alapjairól

Az információtudományos modellezés a természetes és mesterséges szöveg- és jelhalmazokból álló ismerettárak képzéséhez szükséges strukturálás eszköze. A legjellemzőbb, legtöbbet idézett gyakorlati példa e téren, az információmennyiség és a feldolgozási készség (tudás + kapacitás) modellezésében a globálisan évi 10 millió könyv típusú szerzői termék születése a világban. (Ez az 1990-es évek termésének átlagoló számosítása). Az évi 10 millió könyv jellegű szerzői terméknek mintegy 70%-a a gép- vagy kódkönyv, a meta jellegű-nyelvezetű mesterséges jel- és szövegstruktúra, és csak 30% a közvetlen emberi fogyasztásra alkalmas, kulturális, művészeti, szórakoztató stb. művek aránya. Az információtudományos modellezés terepein, a szemantikai interpretációban a tartalom- és/vagy jelentésemélettel formalizált, strukturált információhalmazok, a szemiotikai interpretációban pedig a jelemélettel nem formalizált, nyers információhalmazok sokasága, a nagytudomány szabályai szerint hivatalosan nem intézményesült információs tudás jött létre. Ennek konceptualizálása nincs készen, vagyis nincs egyezményes, letisztult, általánosan elfogadott fogalomhasználat, s ez nehe-

zíti a tudományos intézményesülést. Vannak kommunikációs modellek az ismeretelméleti kutatásokban, vagyis létezik átjárás a tudományterületek között, de ez sem könnyíti meg a tudásegész típusú intézményesülést.

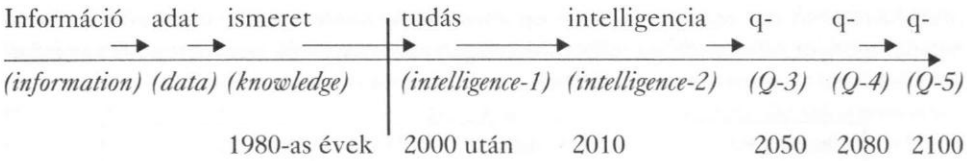
Ellenben ma, az információelméletek szaporodása nyomán szinte minden diszciplínának van saját információelmélete. Másként fogalmazva: a szép számú és egyre szaporodó metaelméletek mint a tudományok információelméletei is értékelhetők vagy – legalábbis az ősi kínai enciklopédiakészítés módjára – valamilyen logikai kategóriába, osztályba rendezhetők. A lassú intézményesülés és a gyors piaci tudáskonvertálás egyik jellegzetessége 2004-ben az, hogy még mindig a 20-30 évvel korábbi jelen- és jövőtudással kapcsolatos ismeretek alapján készítünk társadalmi, gazdasági stb. programokat, mégpedig azért, mert a tudományos intézményesülés (a katedrálról átadott tudás) már évtizedekkel van elmaradva az alkalmazott információelméletek és a gyakorlati információkezelés nyomán kialakult, alkalmazott, de „hivatalos tudássá” nem rendezett ismeretekről. Az elméletgyártásban, illetve a paradigmatiszálásban az információdobozmodell alkalmazása jelzi ezt, olyan példákkal, mint az „államrendszer-szoftver” használata (56 változós modell, melyben az utolsó 10 változót a munkásokkal, alkalmazottakkal egyeztetve határozzák meg a következő évi költségvetés tárgyalásakor), vagy a trend- és tendenciakutatások alkalmazása az állandó változások megjelenítésére. Ez utóbbiak eszközei a konjunktúrakutatás (a ciklusok modellezése), a prognosztika (az előrejelzések modellezése) és a futurológia (a jövőképek modellezése) – ezeknek a technikáknak az alkalmazása a hivatalos tudomány talaján áll, de információtudatos értelmezésük, magyarázásuk már (vagy még) jobbára metaelméleti szinten történik.

A fentiekben leírtakhoz szükséges információtudományos (fizikai és intellektuális) készségek fejlődése az 1940-es években, a világháború során kibontakozó technikai-technológiai forradalommal kezdődik. Egyfelől a számítástechnika tudománya és a rendszerelmélet (mint információrendszerező készségek), a menedzsment-elméletek (mint információalkalmazó készségek és képességek), az intellektuális információkezelés (mint az információ észlelését, felismerését, rögzítését, értelmezését, visszacsatolását, visszakeresését és mobilizálását lehetővé tevő emberi képességek) fejlődése egyre inkább igényli a rendezettséget (innen az információtudomány kritikai rendszerszemléletének lényege); másfelől a növekvő információkezelési igényből fakadó invenciózus egyéni magatartás, illetve az innovatív közösségi (vállalati) viselkedés kényszere gyorsítja az elméleti és a nyelvi metaelméleti, magyarázó-értelmező készségek fejlődését.

Az információtudományos fejlődés az információtudatos viselkedés és a modelltől gondolkodás révén, a rendezetlenségek (kvázikaotikus állapotok) strukturált ismeretekké alakításával próbálja behozni az elmélet elmaradását a gyakorlattól. Így születnek sorra az elméletgyártás és a kvázi kezelés szabványai: az információs szabványok (a tudománnyá szilárdult jeltovábbító protokollok vagy a mindmáig a metatartományba tartozó jelentéskezelő protokollok) és a kommunikációs szabványok (képi és szöveg-szabványok, webszabványok stb).

Az előzőekből következő fejlemény, hogy az „ember és információ” fejlődéstengely modellezésében a tengely súlypontja is eltolódik a mind többet és mind kiérleltében magyarázott fejlődés irányában. A súlypont már régen nem középen van, vagyis az ember információfeldolgozási készségeinek fejlődéstengelyén a múlt és a jelen (a ka-

tedrán átadható tudás) a rövidebb tengelyszáron van, és mind hosszabb lesz, mind messzebbre nyúlik a tengely metaelméleti-metatudás szára. (3. ábra)



3. ábra. Az információfeldolgozás fejlődése a szuperintelligenciák irányában: a fizikai és intellektuális készségek hozzáadott értéktartalmának modellezése

Ma a tengely súlypontja az intézményesült (a katedráról átadható) tudás szempontjából, illetve a hagyományos tudás keretei között az ismeret (*knowledge*) és a tudás mint bázisintelligencia (*intelligence-1*) között van. Az új elméleti vagy metatudományos keretek között viszont a súlypont az intelligencia mint tudásegész (*intelligence-2*), vagy merészebb elméleti horizontokon már a Q-2 és Q-3 szuperintelligencia tudástartományoknál van. Ezen utóbbi információs műveltségtartományok mint tudásszférák (óvatos) megvilágítása a következő évtizedek feladata lesz, bár már a jelenben is léteznek.

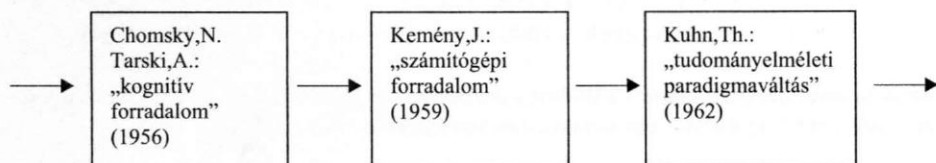
Az információtudomány történetének nagyepizódjaiból

A fejlődéstörténet magyarázatában fontos a hagyományos tudományosság intézményi keretei között meglévő elméleti sarokkövek vagy forráspontok megjelölése is. Annál is inkább, mert itt a nagytudományban fényes csillagokat felvonultató magyar tudomány egyik jeles képviselőjéről is szó van. Az információtudatos viselkedés és az információmérnökség megjelenése között ezredévi fejlődés sűrűsödött össze néhány évtizedre. Az ember és az információ viszonyának fejlődéstörténetében a számosítás a legegységesebb és ma mindenki által elismerten minősített „haladás”, benne a mennyiségi felismerések (és a vonatkozó konceptualizálás), az azokkal való szembesítés (a problémafelismerés), valamint a számokkal megalapozott ismeretgenerálás (a strukturálás) nagyepizódjaival. Sokak szerint az 1940-es és 50-es évek után, az 1960-as és 70-es években szinte semmi más nem történt, mint hogy birtokba vettük az előző évtizedekben létrehozott ismereteket, és megfelelő nyelvezeteket generáltunk hozzájuk. 1980 után azonban már sokkal többről van szó.

Amikor már nem a „technológiai forradalomról”, hanem inkább az intellektuális információfeldolgozási készségek fejlődéséről beszélünk, elérkeztünk a tartalom- és jelentéskutatás magasabb szférájába, ahol az 1970-es években történt valami, amit Kemény János „jelentős evolúciós változásnak” minősít (Kemény, 1959).⁴ Kemény szerint az ember úton van afelé, hogy jobban ki tudja használni az „információban bővelkedő világot”. Vagyis létezik egy mérföldkő, s ez Kemény megfogalmazásában az információ-

⁴ Lásd Kemény, J. (1959): *A Philosopher looks at Science*, továbbá Tarski, A. (1956): *Logic, semantics, metamathematics*, valamint Chomsky, N. (1956): *The Logical Structure of Linguistic Theory* c. munkáit.

feldolgozás evolúciója (4. ábra). Innentől kell számítani, hogy miként halad az információtudomány intézményesülése, miként halad ezzel párhuzamosan a hagyományos tudomány(ok) és az információtudomány érintkezése és kölcsönös megtermékenyülése, továbbá miként lesz egyre erősebb az egyetlen nagyelmélet vagy a tudásegész felé való haladás igénye, s innentől beszélhetünk megalapozottan arról, hogy a fejlődés az információtudomány mint a metaelméletek metaelmélete irányában halad.



4. ábra. Az információkezelés evolúciós küszöbe szemlélet alapjainak magyarázata, s akikhez köthető

Az információtudomány tudományelmélete azonban ma még különféle iskolák és irányzatok foglya. A területiség elve szerint például információelméletek, érintőelméletek, tudáseleméletek logikai vezérelvei mentén próbálják összegezni, az időbeliség elve alapján pedig az általános, valamint az inter-, multi- és transzdiszciplinaritás fejlődésmentében társult információelméletek bukkannak fel.

Az információs metaelméletről

Az információtudomány a könyvtártudomány, valamint a számítás- és számítógép-tudomány jogán ugyan hosszú időn át gyakran szóba került, de önálló tudományként a nagytudományban nem érvényesült igazán. Ezért azt lehet mondani, hogy az

információtudomány az 1970-es évektől mint metatudomány építkezett, bár évtizednyi idő alatt a legizgalmasabb tudományterületté vált, és mint segédtudomány vagy alkalmazott társtudomány az 1980-as évektől már a legmagasabb összegekkel támogatott tudományterületek között jelent meg. Mára, amikor az információtudomány a hagyományos keretek között szemlélve reál és egyszersmind humán diszciplínává válik, miután a területiség és az időbeliség elve szerint a 20. század első felében először egy matematikai-fizikai őselméleti területre, majd a 20. század második felében egy kognitív mezőelméleti területre szakosodott, s a 21. század első felében információmenedzsmentként is jellemezhető szakterületként már a metaelméletek metaelmélete.

A metaelméleti vagy a paradigmatisáló gondolkodás és az információtudatos viselkedés tárgyalása során nem lehet figyelmen kívül hagyni a Kuhn-féle „dogmatikus” tudományelméleti vitákat (Kuhn, 1962, 1970, 1984),⁵ de esetünkben csak (vagy éppen) azért, mert miközben az információtudományos elméletalkotás szinte kizárólag meta-

⁵ Kuhn, T.(1962): Theory change as structure-change: comments on the need formalism In Butts-Hintikka (eds.) (1976): *Historical and Philosophical Dimensions of Logic, Methodology and Philosophy of Science*, valamint *A tudományos forradalmak szerkezete* (1984) című művei nyomán.

elméleti síkon zajlik, a gyakorlatban a paradigmatisálás az információtudatos viselkedés lényegét jelentő modellalkotó gondolkodás révén egyre gazdagabb és egyre gyakorlatiasabb példákkal szolgál. (Igaz, ezeknek a hiányos elméleti megalapozottsága és ebből fakadó vitathatósága sokszor kérdésessé teszi a felhasználhatóságukat). Ebben az összefüggésrendszerben alapvetőnek számít Kuhn paradigmafogalma: Kuhn sokkal nagyobb információtudatosságot árul el kortársainál. Gondolatmenetünk szerint az 1970-es években az információtudomány is elérte a kuhni normális állapotot, de azóta sem sikerült intézményesíteni, vagyis – korábbi kifejezésünkkel élve – a „katedráról oktatható” hivatalos tudomány státusába juttatni. Ugyanakkor az ezredfordulón az információtudomány metaelméleteinek sora körvonalazódik. A korai mennyiségi információelméleti és a nem későbbi, de mégis utóbbi szemantikai információelméleti vonulat a rendszerelméletekkel (csúcson az absztrakt dinamikus rendszerek entrópielméletével) ért el valamilyen összegzés szintjére, ahol lehetővé válik a visszatekintés, az elméletek vitathatósága és magyarázhatósága mellett, majd – a kognitív elméleti vonulaton át – az intelligenciaelmélet területére, ahonnan visszatekintve az 1980-as évek előtti fogalmak és módszerek már az információtudomány kőkorszakához tartoznak: más megközelítésben ezt a fejlődési szakaszt nevezhetjük az információ McLuhani romantikus korszakának (1. táblázat).

Az információtudomány tudományelmélete lényegében Vannevar Bush-tól indul, aki az *Office of Scientific Research and Development* igazgatójaként megközelítőleg hatezer amerikai tudós munkáját koordinálta a második világháború tudományversenyében. Bush ekkor – minden körülményt figyelembe véve – „kapuemberként”, integrátor és modellalkotó gondolkodóként a megfelelő helyen lévő megfelelő ember volt ahhoz, hogy felvethesse az ember összegezett tudásának mint hatalmas ismerettárnak a mobilizálásával, illetve hatékony, gyors és eredményes hasznosításával kapcsolatos problémák lehetséges megoldását. Bush háborús megbízatása egyszeri, azonnali, csak az eredményt elfogadó feladat volt: a világ egyik legnagyobb országában rendelkezésre álló társadalmi, gazdasági és humán források, valamint az azokkal kapcsolatos információ- és adattömeg kezelését kellett megoldania, bizonyos modellek megalkotásának a segítségével. Bush arra törekedett, hogy tudományos rangra emelje az információval kapcsolatos gyakorlati tudást, miközben „Memex” elnevezésű találmánya az emberi agy véges memóriakapacitásának gépi megnövelését volt hivatott elősegíteni.

Az információtudomány metaelméleteiről

A teljesség igénye nélkül, továbbá anélkül, hogy a terület- és korszecifikus rendezettség, a tudományos előzmények és utóéletek bemutatására törekednék, a következőket tartom meghatározónak. Az „információelmélet” címszó alatt az angol nyelvű lexikonok és az amerikai szemináriumok – C. Shannon A kommunikáció matematikai elmélete (*Mathematical Theory of Communication*) című, 1948-ban megjelent tanulmánya nyomán – kb. 200 minősített forrásmunkát sorolnak fel, az *information theory*, a *communication theory*, a *statistics* és a *probability theory* területei között elhelyezve az útjelzőt. A generalizált Shannon-elmélet – durva általánosítással – az információmatematika hordozója, a mai információrendszerek információs és kommunikációs infrastruktúrája kö-

1.1 Az „információs környezet” kiteljesedése (1950–1980)

A gyors fejlődés kora, amit a gyors alkalmazásba vétel és a lassú intézményesülés, továbbá az információelméletek és az azokat érintő tudományterületek metaelméleti jellegű szaporodása jellemez, miközben a katedrálról hirdetett „információtudományosság” évtizedekkel lemarad, az új információtudatosság és az új információérzékenység azonban töretlenül fejlődik és terjeszkedik. Erre utal a harmadik írásbeliség igényének megjelenése: új nyelvek, új struktúrák (metaelméletek, paradigmák), ismeret- és tudástárak mobilizálása.

1.1.1 A filozófiai magyarázat terei (1987–1991):

(a) holisztikus megközelítés (3)

(b) Gestalt megközelítés (2)

(c) analitikus megközelítés (1)

1.1.2 Az alkalmazott információtudományos magyarázat terei, az internet információs és kommunikációs infrastruktúrája alapján:

WEB LifeLog ASSIST Project Wikipedia
 DATAGRID SUPERGRID PlanetLab-2

1.2 A McLuhan romantikus információelmélet kora (1940–1990)

Ez az a korszak, amikor az információs társadalom elméleti paradigmájából átléptünk az információgazdag és információfüggő társadalmi praxisba, amelyben minden és mindenki a „megfelelően működő” információs rendszerektől függ (ideértve a kommunikációs rendszereket is). Ez az állam nélküli és az önszabályozó (civil) információfogyasztás és információgenerálás eszményi korszaka. Az információjogi és az adminisztratív fejlődés az egyén jogaira összpontosít a közösséggel szemben. A korszakot mint kvázikaotikus rendszerforma az információkereskedelem, valamint az információs gazdaság és az információgazdaság kialakulása és intézményesülése jellemzi.

1.3 A castelli informacionalista információelmélet kora (1980–2010)

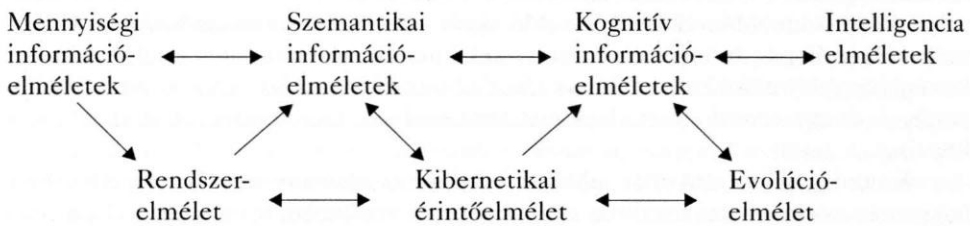
Ez az a kor, amikor a létrejövő újkapitalizmus társadalma a kulturális kódolás birtoklása, illetve a technológiai és az intellektuális információfeldolgozási készségek magasabbrendűsége alapján szegregálódik. A hagyományos szabad versenyes piac korlátozásával bekövetkezik az információgazdaság globalizációja, ugyanakkor megjelenik az állami szabályozás követelése a gazdasági aktorok részéről (is). A korszakot az információs anarchizmus eluralkodása, a közösségi információvagyon, a közérdekű, közhasznú, közbiztonsági információrendszerek mindennapos veszélyeztetettsége jellemzi. Ennek legfőbb következménye az információ közjé jellegének sérülése: uralkodóvá válik az információ kisajátítására való törekvés; a közösségi információtárak használata, illetve védelme terén állandóan konfrontálódnak az egyéni és a közösségi érdekek. A globalizáció során elodáztatatlanná válik az állam szerepének újragondolása. Ez az új információs tér és rend kialakulásának kora, amit a kormányokat és az államokat nagy mértékben korlátozó kvázikaotikus társadalom hoz létre.

1. táblázat. Az információ korának korszakolása a paradigmatisálás szempontjából

zötti egyezések és különbségek tárgyalásának megalapozója.⁶ E főcsapás mentén a tapasztaláson keresztül érlelődő elméletet generáló legfontosabb entitás a digitalizáció – az információs társadalom paradigmájában ebből következik az elektronizáció-digitalizáció-informatizáció fejlődésment útjának felismerése és minősítése.⁷ Az információ rögzítése, tárolása és mobilizálása terén bekövetkezett mennyiségi és minőségi ugráshoz vezető döntő felismerés az volt, hogy az információ leírható számokkal, amelyek különféle állapotokat képeznek le. A digitalizáció (információ)elmélete azonban csupán egy „szürkeállapotú” esemény volt a tudomány fejlődésének folyamatában, bár az alapok egyik legfontosabb téglája lett. Ugyanezen az útvonalon sokkal nagyobb visszhanggal járt egy másik érintőtudományos terület felbukkanása, amely témánk enciklopédistáinál „az entrópia az információ- és kódelméletben” címen található meg.⁸

Egészen más a megközelítés iránya a tanulásméletek felől, ahonnan az információelmélet a gépi információfeldolgozási vagy a humán kognitivisták érintőelméletekhez vezet: a gépek (be)tanításával foglalkozó vezetési elméletekhez, ahol az információelmélet érintőelméletei a programozás megalapozása terén egyfelől a behaviorizmus és a kognitívizmus, másfelől pedig a rendszerelmélet, a kibernetika és a kommunikációelmélet (Chaitin, 1995).⁹

Eddig még senki sem szánta rá magát, hogy a különféle irányú megközelítések között valamilyen rendet vagy rendszert alakítson ki. Az információelméletek kibomlásától az információtudomány megszilárdulásáig terjedő, egyre szélesedő tudományelméleti spektrumot a csupán felületes tájékozódásból leszűrt tapasztalatok összegzése után, a humán és reál kategóriákra való felosztások figyelembevételével a magam részéről a következőképpen látom: Az őselméletek, a mennyiségi és a szemantikai információelméletek után a rendszerelméleti információelméletek, majd a „kognitív”, azután pedig az intelligencia-kutatásokra támaszkodó információelméletek és elmélettársulások következnek. Nem állítom, hogy másként nem lehet tipologizálni, de a szóban forgó témák egy tudomány- és ismeretelméleti osztályozási kísérlettel nagyjából az említett tudományelméleti csomópontok köré csoportosíthatók. (5. ábra)



5. ábra. Az információtudomány fejlődése az ezredfordulón, az érintő- és társelméletekkel együtt

⁶ A forráshely alapján.

⁷ Lásd

⁸ Lásd

⁹ Chaitin, G. J. (1987): *Algorithmic Information Theory*, illetve *The limits of mathematics* (IBM Research Report, 1994, 1995) című művei nyomán.

A mennyiségi vagy „reál” információelméletek jellegzetes vonulatai között említendő a gráfelmélet (amely a messi múltból indulva, 1736-tól építette fel magát), az algoritmos információelmélet (AIT), amely a shannoni információelmélet és a turingi számításelmélet (Turing, 1936, Chaitin, 1996)¹⁰ érintőzése – ezek olyan kurzusok tananyagaiként jelennek meg, amelyekben az információelmélet az entrópiával és a statisztikai komplexitás elméletével együtt szerepel.

A ma talán legszélesebb vonulatot az egyesített fizikai (információ)elmélet képviseli, ami magában foglalja a hűrelméletet, az alkalmazott téridőfizikát (Harmuth, 1993),¹¹ valamint a kvantuminformáció-elméletet és a kvantumszámítás-elméletet, összefoglaló kifejezéssel: a kvantuminformáció-tudományt. A húr- vagy szuperhűrelméleten több mint 300 fizikus dolgozik világszerte. Az információtudományak és a jövőnek elkötelezett szakértőket reprezentatív találkozóikon mindig újabb és újabb lökészerű tudományos impulzusok érik (lásd, 2004).¹² A téridőfizikában az információelmélet lehetőségei abban nyilvánulnak meg, hogy a tér-idő kontinuum megfigyelhetőségének problémáját a korábbi sejtésszintű minősítésekről a mai kutatások kísérletileg igazolt tényeire, a tudományos intézményesülés alapjaira redukálják. A kvantuminformáció-tudomány azt az egyre táguló tudományos világegyetemet próbálja kezelhetővé tenni, ami a „klasszikus” információ és a „kvantuminformáció” fogalmi között helyezkedik el.¹³ A kvantuminformáció és a kvantumszámítógép kísérleti szinten már realitások, és az áttörés a levegőben van, ahogy például a teleportálási kísérletek lehetősége is (Bennett, 1993, Shor, 1994).¹⁴ A kvantuminformáció-tudomány elméleti és oktatási szintű intézményesülése előrehaladott fázisba került, amint azt a CALTECH kvantuminformációs intézetének kutatásai (lásd), valamint a és a forráshelyeken folyó viták tanúsítják.

Megint más a biológiai információelméleti kutatások világa, ahol eleinte az általános információelmélet biológiai vonatkozásainak felismerése és tudatosítása volt a fő esemény. Ezután a kutatás és fejlesztés kiterjeszkedett a biokémiai molekulagépek, a biomolekuláris számítógépek, a molekulaszervezetek és a funkciók számítógépes modellezései, a vonatkozó adatbázisok építése, a nanotechnológia, valamint a makro- és mikroszkópikus termodinamika területeire. A klasszikus információ és a kvantuminformáció közötti korábbi váltáshoz hasonló ugrás a biológiai információtudományban a mesterséges élet és az önszervező rendszerek kutatásával, valamint az evolúcióelmélet kibomlásával következett be. Ezen a téren az intézményesülés olyan ismert tudósközösségek és egyetemi kutatóhelyek kialakulásával járt, mint amelyeneket pl. a fórum képvisel.

Különleges konjunktúrát jelez az információtudomány elméleti fejlődésében, hogy az evolúcióelmélet hatalmas vitákat generál, amelyeket jól reprezentál a terület

¹⁰ Lásd Turing, A. M. (1936): On computable numbers, with an application to the Entscheidungsproblem (*Proc. Lond. Math. Soc. ser. 2.*, 42., 43.) című alapművét.

¹¹ Harmuth, H. F. (1993): *Information Theory Applied to Space-Time Physics*. 320.

¹² A String' 2001 konferencia dokumentumai a strings@theory.tifr.res.in forráshelyen találhatóak.

¹³ A forráshely alapján.

¹⁴ Bennett, C. H. (1993): Quantum teleportation.

(); valamint Shor, W. P. (1995) „Scheme for reducing decoherence in quantum memory” (*Phys. Rev. A* 52) című művei nyomán.

szakértőinek az evolúciós folyamatokról, illetve a mutációk kódolásának megértését kereső információelméletéről Richard Dawkinsszal folytatott disputája.¹⁵ A „miként jön létre a szükséges információtartalom a DNS-ben?” kérdésre adott válaszok nagyjából a következő, anekdotikus összegezéshez vezettek: „Feltettük a kérdéseket. De Isten nem válaszolt!” Ebből látható, hogy Dawkins kihívta maga ellen a sorsot, amikor sajátos evolutív információs relativitáselméletével magára szabadította a biológia és a biokémia szaktekin-télyeit. A biológusok szerint ugyanis a DNS információtartalmának a humán géntérkép elkészülte után is alig 15-20%-át, a hetvenezer humán gén közül alig ötezernek a működését ismerjük. Mindazonáltal az evolúció információelméletének vitáiban már egészen elképesztő feltevések születnek, és valaminek történnie kell a közeljövőben.

A mennyiségi-matematikai-fizikai (vagy „réal”) és az evolutív biológiai információelméletek között markáns vonulatot képeznek a rendszerelméletek, és velük mély transzdiszciplináris érintőelméleti kapcsolatban a kibernetika. A tartalom (anyag) + struktúra = rendszer, vagy a tartalom (dolog) + struktúra = káosz típusú információstruktúrák a rendszerelmélet terén – nem véletlenül – egy másik tudomány, a biológia felől közeledő tudásban (Bertalanffy, 1936) találtak olyan gondolkodóra, aki felismerte a tudományterületek egységesülésének szükségességét. A korai rendszerelmélet és a mai rendszerszemlélet fejlődésmenetében a „rendszer” állandó elemei (*input, output, process, feedback, control, environment, goal*) és az információ között fennálló kölcsönös viszony újabb és újabb korszakai következtek egymásra. A rapaporti definíció (1991) szerinti rendszer (olyan entitás, mely fenntartja a szervezetet a belső és külső változások ellenében) és a ryani definíció (1994) szerinti rendszer (elemek és tárgyak egy bizonyos cél elérésére irányuló interakciója) fogalomkészletének átalakulása a statikus és a dinamikus információelméleti rendszerszemlélet fejlődésmenetében is új, sajátos irányokat hozott. A rendszerelmélettel érintkező információelméletek közül itt csak néhány érdekes társulás, például az autozófia (Holtz, 1974), a térinformáció, az információs építészet, valamint a katonai információelmélet (vagy információháború-elmélet) sajátosságaira mutat rá. Az autozófia az öntanító és önszervező struktúrák elmélete (ilyen alapon a tanuláselméleteket gyűjtő ágba sorolhatnánk, de jó okkal hivatkozhatunk rá itt is), amely Klaus Holtz *Autosopher* nevű szabadalmában testesül meg. Itt az információ- és adatfeldolgozást segítő gépről van szó, amely a Memexhez hasonló funkciót tölt be: ez a betanítható „fekete doboz” szerkezet a hagyományos beléptető programozás nélkül működik, viszont egy *Content Addressable Read Only Memory* (CAROM) egységgel van felszerelve. A földrajzi információs rendszerrel intézményesült térinformáció-elméletre nem térhetek ki részletesebben, bár ennek is vannak új, meglepő nyitásai. Az információs építészet (*information habitat*) elmélete az „információs környezet” és az információtudatos viselkedés ötvözeteként kap hivatkozási teret. A katonai információelmélet az információháború mibenlétét van hivatva rendszerbe foglalni: egyfelől az információtechnológia felhasználási lehetőségeit, másfelől pedig a katonai információtartalmak mobilizálásával kapcsolatos ismereteket foglalja össze.¹⁶

¹⁵ A The Problem of Information for the Theory of Evolution: Has Dawkins Really Solved It? című dokumentum nyomán, amely a () forráshelyen található.

¹⁶ Holtz, K. (1978): Der selbstlernende und programmier-freie Assoziationscomputer (*Elektronik Magazin*) című közleményére, továbbá a www.cosit.info, a <http://habitat.igc.org> és a forráshelyekre hivatkozva.

A rendszerelmélet és a kibernetika kapcsolata döntő hatást gyakorolt az információtudomány fejlődésére, valamint a tudásegység formálódására is. A kibernetika információfogalma (Ashby, 1956)¹⁷ Wiener kibernetika-definíciója nyomán alakult ki „az élő szervezetben vagy gépben történő irányítás és kommunikáció elméleteként”, amit röviden a vezérlés tudományának nyilvánítottak és egy új szemlélet megjelenését értékelték benne. Tény, hogy a kritikai rendszerszemléletű információtudomány csak azután jöhetett létre, hogy a kibernetika felépítménye megszilárdította magát a rendszerelmélet alapjain. A kibernetika egy adott gépet vizsgálva azt kérdezi, hogy „mi az összes lehetséges művelet, amit képes elvégezni”, s azután az információelmélet felé fordul, amelynek ugyanis alapvető jellemzője, hogy mindig a lehetőségek egész sorozatát vizsgálja, mert „mind kiindulási adatai, mind végső megállapításai mindig a sorozatra vonatkoznak, nem pedig egyes elemekre” (Ashby, 1956). A kibernetika kibontakozása tulajdonképpen a régi és az új tudományos világparadigma közötti váltás idejére, az 1960-as és 70-es évekre esett. A rendszerelmélet és a kibernetika találkozása és érintőelméletként való összefonódása az információelméletekkel olyan állomás a tudásegység folyamatában, amely – az Ashby-féle magyarázat nyomán – a kibernetikát már olyan rendszerek vizsgálataként definiálja, amelyek energetikailag nyitottak, de az információ és a vezérlés szempontjából zártak, vagyis az információ szempontjából impermeábilisak. A rendszerelméleti rendszerszemlélet után a kibernetikai komplexitás-szemlélet hozott paradigmaváltást, s az említett entitások az információtudományban váltak még nagyobb összefüggések rendszerében magyarázott elméleti tudássá.

Áttérve a tudáselméletekre, a kognitív tudományelméletből mint az információs készségelméletek, a fizikai (kezelés-jellegű) és az intellektuális (megértés-jellegű) információs műveltség alapjaiból kell kiindulnunk. Az alapstúdiumok az információfeldolgozással kapcsolatos elméletek és a kognitív rendszer valamilyen szintű érintkezésére irányulnak (Atkinson és Shiffrin, 1968; Bransford, 1979; Craik és Lockhart, 1972; Goleman, 1995).¹⁸ Az intézményesülés után felgyorsult érintőelméleti fejlődés mára olyan sok ágra bomlott, hogy itt ezeknek a felsorolására sem tudok vállalkozni. A humán és a gépi információkezelésre vonatkozóan csak hivatkozom a kognitív tudomány keretei között folyó kutatások sokszínűségére, különös tekintettel a memóriakutatásokra, valamint az alakfelismerés és a neurális hálózatok, vagy az információs interakciótervezés és az egyesített mezőelmélet szakirányaira. Mint romantikus érdekességeket kell megemlítenem például a perceptront (az 1950-es évek neurális hálózati modelljét az információészlelés és az információgyűjtés teljesítmény-modellezésére, továbbá az informatront (Garfield információtárának és könyvtárának modelljét az 1960-as évekből), vagy a senstort (Ihnatowicz mobilját, az „élő műalkotást”).¹⁹

Mára a tudáselméletek is kezdenek szétágazni, mert bár az érintőelméletek szaporodásában az információelmélet nem kapott nagyobb elismerést, a társelméletek (pl. a

¹⁷ Lásd Ashby, W. R. (1956): *Bevezetés a kibernetikába* című, magyarul 1972-ben megjelent művét.

¹⁸ Atkinson, R. – Shiffrin, R. (1968): *Human memory: a proposed system and its control processes*, továbbá Bransford, J. (1979): *Human cognition: learning, understanding, and remembering*, Craik, F. – Lockhart, R. (1972): *Levels of processing: a framework for memory research*, valamint Goleman, D. (1995): *Emotional intelligence: why it can matter more than IQ for character, health, and lifelong achievement* című műveire hivatkozva.

¹⁹ Lásd a <http://Chiron.valdosta.edu/whuitt/col/cogsys/infoproc.html> valamint a tip.psychology.org továbbá a www.nathan.com/thoughts/unified/+theory,+information és a www.cs.toronto.edu forráshelyeket.

kognitív pszichológia) jobb intézményesülése az adott tudományterület információelméletét is magával húzta. A tudáselméletek jelentőségét növelte továbbá, hogy a tudás gyors alkalmazásba vétele és gyenge intézményesülése (tudománnyá válásának késleltetése) esetén a mai tudáselméletek már a klasszikus információelméletek és az információtudomány egységesülésén túllépve, az információtudomány kognitív szárnyán keresztül a metaszférában is távolinak látszó intelligenciakutatás (sőt, abban is vagy száz évet előre szaladva, az ún. Q-2 korszak) határán járnak. Ezért a tudáselméletek fogalmi, módszertani és paradigmatisáló kísérletei lényegében új dimenziót hoztak létre az információtudomány, az érintelméletek, valamint a formális tudományterületek informális információelméletei, az információ metaelméletek világában. Összességében ez lenne az egységtudomány harmadik dimenziója, ám vannak kutatók, akik már a negyedik és az ötödik dimenzió konceptualizálásával, a modellkészítéssel, a módszertan és a paradigma kidolgozásával foglalkoznak.

A tudáselméletek új nyelvezetének megteremtésével új szellemi alapok jöttek létre, amelyek a strukturált új ismerettárak készítésének, fenntartásának és mobilizálásának gépi és intellektuális készségeit, működtetési elveit és mechanizmusait, illetve programozását biztosítják. Az elméleti konceptualizálás során így született meg az ismerettározás mint tudásképzés tipologizálása is a generális és/vagy specifikus, a deklaratív, a procedurális és a kondicionális tudás (ismeretképzés és raktározás, mobilizálás) leírásaként. Fontos állomás az információészlelési tartomány (kapacitás, tartam), az információtudatosság (rövid és hosszú távú memória), valamint az információ-visszakeresés (mobilizálás), továbbá a vezérlés és ellenőrzés (*control process*) megfogalmazása és leírása – mindezek együttesen alkotják az úgynevezett metakognitív jártasságot. A metakognitív tudás olyan (egyéni) képességeket jelent, amelyek „a rendszeren keresztül haladó információáramlást segítő ismereteket rendezik a tanulást segítő metaelméletté”, melynek segítségével meghozható az informális-formális döntés arról, hogy az információt miként kategorizáljuk, szervezzük és interpretáljuk.

Az információtudomány egyesített elméletéről

Az egyesített tudáselmélet és/vagy intelligenciaelmélet koncepciója az 1980-as években a többek között J. F. Lyotard és D. Bohm elméleti munkásságával reprezentált harmadik tudáselmélettel jutott el az információ megfertőzte filozófiától a kibernetikán, az emergenciaméleteken és a mesterséges élet elméletein keresztül a mém-elméletig (*meme theory*), vagy – például S. Johansen elméleti munkásságában – az informatikától az emotikáig, ahol már az anyag-energia-információ-emóció entitásokkal képzett tudásegységgel számolnak, mert „az emóció alapvetőbb és absztraktabb az információnál”. Az átváltás egy új dimenzióba az intelligenciaelméletekkel (Q-1 – Q-3) következik majd be, de ez már a „mélytudás” birodalmának távoli évszázadaiba vezet. Mindez olyan metaelmélet formájában jelenik meg, ami hivatalosan még semmilyen tekintetben nem létezik, bár az intelligenciaelmélet „tudáselméletek” cím alatt már egyetemi tananyag. A Gardner-féle multiplikatív intelligencia-felosztás az ember mint „információfogyasztó és információgyártó gép” intelligencia-alapjainak osztályozására találta ki a matematikai, logikai, nyelvi, térbeli, zenei, fizikai-kinetikus és perszoná-

lis-interperszonális felosztásokat. Gardner szerint a kultúra lényegében a strukturált ismeret- és tudástárak legfőbb bázisaként vagy összességeként²⁰ fogalmazódik meg.

Az így felidézett távlatok előtt azonban visszafelé is kell tájékozódni, mert az információtudomány metaelméletei most éppen „hátrafelé haladva az időben”, a kezdeteket vizsgálva próbálják összerendezni az egységesülés számára az ismeretelméleti alapokat. Ehhez ma az információtudomány egyesített elméletével kapcsolatos kutatások adják a legjobb fogódzókat.

Az információtudomány egyesített elméletének (Hofkirschner, 1999)²¹ felvetését ma egy sokat idézett dialógussal, az ún. Capurro trilemmával szokás jellemezni. Ez lényegében arról szól, hogy miért nem lehet összeegyeztetni vagy közös nevezőre hozni az információ(elméletek) legkülönbözőbb megközelítéseit. Az információfogalom értelmezési lehetőségeit korábban már felvázoltuk (Csorba, 1991, 1995),²² ezért a sokféleség-összeegyeztethetetlenség típusú ellenvetések sora itt és most nem különösebben érdekes számunkra. Capurro és vitapartnereinek érvelése annyiban érdekes, hogy az egyesített elmélet logikai vezérfonala számukra a „dialektikus materializmus” helyett a „dialektikus informatizmus”,²³ vagyis az „anyag” fogalmát egyszerűen felváltják az „információ” fogalmával. (Ami nem szentségtörés, mert az információ korában, az információ társadalomban, az információgazdaságban éppen az anyag, az energia és az információ arányainak átrendeződése zajlik, mégpedig az információ javára, azaz minden terméknek növekszik az információtartalma, a nyersanyag- és az energiátartalom rovására.) A Capurro-féle logikai trilemma szerint az információval az a gond, hogy lehet mindig ugyanaz (*univocity*), lehet valami hasonló (*analogy*), vagy lehet valami más (*equivocity*). Ekkor azonban a fentiekben jelzett észlelési és értelmezési lehetőségek között határvonalat húzunk azzal, ha úgy döntünk, hogy szerintünk az információ vagy dolog, vagy jelentés (csakis az egyik, vagy a másik). Ebben az esetben nincs dilemma vagy trilemma. Ellenben a kauzalitás elve érvényes az informacionális tudományos gondolkodásban is. Az információtudomány felbukkanása tudománytörténeti paradigmaváltást jelent (egyek szerint az információtudomány maga a paradigmaváltás), ami egyfelől számos metaelmélet ösztönzője, másfelől a tudományegység gondolatának táplálója is lett.

Összegezés helyett

1980 és 2000 között a legfőbb kérdés az volt, hogy a tapasztalt hatalmas fejlődés nyomán képződött információhalmaz összeáll-e ismeretekké, azaz sikerül-e kezelhetővé és értelmezhetővé tenni, majd ennek nyomán egyfelől újraértelmezni eddigi tudásalapjainkat, másfelől pedig – új kérdéseket feltéve – sikerül-e új összefüggéseket feltárni egy új szemlélet jegyében. Ha ez nem sikerülne, akkor több évtizedes fejlődés után hullámvölgy következik, amit Stonier és Benz a jövő középkorának nevez. Stonier az

²⁰ Lásd Lyotard, J. F. (1984): *The Postmodern Condition*, valamint Bohm, D. (1985): *Infolding Meaning*, továbbá Johansen, S. (1985), és Garner, H. (1983): *Frames of Mind* című műveit.

²¹ Hofkirschner, W. (ed.) (1999): *The Quest for a Unified Theory of Information (Proceedings of the Second International Conference on the Foundations of Information Science)* című műve nyomán.

²² Csorba, J. (1991): *Információ az információról =IFTI*, valamint *Mi az információ?* (inco 2001. 2. sz.)

²³ A témáról bővebben lásd a www.capurro.de/trialog.htm forráshelyet.

információ létezését végigvezeti a szubatomi szerkezetektől az emberi szellemen át a társadalom olyan termékeiig, mint a nyelv. A Stonier-féle értelmezésben az információhoz kapcsolódó „minta”, „szerkezet” és „rend” (amelynek része a káosz is) univerzális jelenség, ami – tekintet nélkül arra, hogy az ember észleli vagy sem – létezik az univerzumban. Ahogy az élet információkódja a DNS, úgy az univerzumnak is van információkódja. Stonier érvelése szerint a gépészmérnök a gőzgéppel dolgozva értette meg az inputok természetét vagy a termodinamika elveit, de az információmérnöknek ma nem áll rendelkezésére a jelenségek olyan szintű megértése, amit most magasabb intelligenciának (Q-1, Q-2) tekintünk. Stonier szerint az információ két fő megnyilvánulási formája a strukturális és a kinetikus forma: „az információ létezési formái azt az alapvető törvényszerűséget követik, akként léteznek, ahogy a kontextus vagy a struktúra, vagyis az információforma megjelenik vagy eltűnik, aszerint, hogy a struktúra látható-e vagy sem”.

A Stonier munkásságára tett kitérő segítségével modellezhetjük azt a fejlődést, amelynek a végén az egységesülő elmélet eljut annak a felismeréséig, hogy az intelligencia a fejlett információfeldolgozó rendszerek (IFR-ek) evolúciójának a terméke. „Az intelligencia állapotot vagy körülményt jelent, amit a rendszer viselkedésében (vagy dinamikájában) lehet észlelni: alapállapotai a túlélés, a reprodukivitás, a célba érés képessége és a tanulás.” A tudat információhierarchiákból áll, amelyeket az információ-, adat-, ismeret- és tudásstruktúrák alkotnak, s ebben a stonieri gondolatmenetben az információ rendezett adatot jelent.

Sajátos nyitást jelent ebből a szemléletrendszerből az emergencia-koncepció, illetve az anyag és az információ egységét hirdető (pontosabban az információt az anyag egy sajátos állapotának tekintő) megközelítés. Az emergenciálmélet foglalkozik olyan anyagi rendszerekkel, amelyek informacionális kvalitásokat mutatnak fel és olyanokkal is, amelyek nem, de azt is feltételezi, hogy nincs olyan információgeneráló vagy információfeldolgozó rendszer, amelynek ne lennének anyagi alapjai.

Végül az információ- és tudáselméletek egyesített információtudománya ma olyan nagyelmélet-törekvésekkel is építi magát, mint az egyesített természet elmélete: a „*Grand Unified Theory*”, a „*Final Theory*” (lásd) vagy a „*Theory of Everything*”. A „végső elméletet” reprezentáló kötet tulajdonképpen egy Fukuyama-analógia, „a hivatalos tudomány végét” hirdető könyv lett, leszámolás a tudomány múltjával, jelenével és tegnap-i jövőjével is.

A metaelméletek információelméleti horizontjairól

Az információtudomány-elmélet – metaelméleteivel együtt – már olyan világ, ami „odaát van”. Vannak természetesen előzményei, amelyek az információtudomány ismeretelméleti disputáiban mindennapi eseményeknek tűnnek, és van jelene is. Vannak továbbá olyan fontos új felismerései is, mint pl. a Vickery-elv, miszerint nincs metaelmélet információelmélet nélkül (Vickery, 1997).²⁴ Számos információelméleti enciklopédista dolgozik az eddigi kutatások és elmélettörődékek rendszerbe (egység-

²⁴ Lásd Vickery, B. (1997): *Metatheory and information science*. J. Of Documentation, 53 (5).

be) foglalásán, illetve az eddigi fejlemények dokumentálásán. Mindent összevéve, fontos látnunk és értenünk azt a fejleményt, hogy az információ elméleti, metaelméleti és filozófiai értelmezéseiben elkülönül egymástól egy fizikai és egy szellemi paradigma. A fizikai paradigma szerint az információ észlelése és visszakeresése objektív, semleges folyamat, amelyben a megoldás technológiai jellegű, s ennél fogva a tudásképzésről sok minden megtanulható. A szellemi paradigma szerint viszont az ismeretek tudássá és intelligenciává (magasabb és még magasabb rendű tudásokká) szervezése ismeretelméleti és (egyéni) tartalmi tudást igényel, ami nem annyira tanítható. (Ez esetben is érvényesül az erős gyakorlati vagy piaci tudás és a gyengén intézményesülő elméleti tudás dichotómiája.)

A meta-metaelméletek terepén az információtudomány felől közeledve először az információ értelmezésében kellett közös nevezőre jutni, amit a különféle szemléletek vagy megközelítések – az információ mint dolog (adat, dokumentum), az információ mint ismeret (a strukturált információ), valamint az információ mint folyamat (az információ birtoklása, a tájékozottá válás) – intézményesülése meg is oldott (Buckland, 1991). Másodszer a nyelvezet-alapú, a módszertani típusú és a rendszer-jellegű modellezés alapjainak kialakulása volt soron: ezeknek a megoldottságát az internet, pontosabban a web metarendszer-, metaprogram- és metanyelv-jellegével szokás reprezentálni.

A gyakorlati (vagy piaci) metaelméleti jelen a humán metaadat-termelésben tesztül meg leginkább, aminek jelentős része automatizált, gépi eljárás: a folyamat-, tárgy- vagy tartalom-keresés folyamatában a számítógép már automatikusan generál jelző-indexelő utalásokat, gépi kezelőkódokat. Mindezt csak azért említjük, mert az emberi információtermelés a metaadatok mint kezelőkészségek állandó, folyamatos termelésével jár együtt, s ennek alkalmazott tudományos elméletei már több évtizedes intézményesülés hátterével rendelkeznek a deskriptív, a strukturális és az adminisztratív metaadat-használat terén. A web metaadat-tartalma számunkra igazán a *Grid* metaadat-tartalmának elérése és megértése kapcsán vált érdekessé, különös tekintettel a szemantikus *Gridre* (lásd), ami a *W3C Semantic Webre* () épül.²⁵

A web látható (statikus) és láthatatlan (dinamikus) tartományainak együttes működése olyan metarendszerekben megy végbe, amelyek kevesek számára nyújtanak egyformán ismerős és érthető információt, s az információkezelési műveltség terén fennálló szintkülönbségek jelentősen megosztják az emberi társadalmat. A statikus weboldalakat bárki elérheti, azonban a dinamikus weboldalak (amelyeket a számítógép generál a felhasználó és az információ szolgáltatója közötti közvetítés biztosításához) csak kevesek számára érhetőek el, s ez a különbség nem pusztán információtechnológiai kérdés, hanem az információtartalom tekintetében, vagyis az ismeretek, a tudás, illetve az intelligencia terén is számottevő hiányt vagy többletet jelent. A statikus weboldalak csupán generikus információszolgáltatásával szemben a dinamikus weboldalak egyedi és specifikus információt nyújtanak, ami olyan hatalmas különbség, mint a televíziós médiumban az igen alacsony információtartalmú tömegműsorok és a magas információ-tartalmú, de csak szűk közönségnek szóló rétegműsorok közötti eltérés.

²⁵ Lásd De Roure, D. – Jennings, N. – Shadbolt, N. (2003): The Semantic Grid: A Future e-Science Infrastructure. In: Berman, F. et al. (eds.): *Making the Global Infrastructure a Reality*. (www.grid2002.org).

A tudomány metainformációs piramisáról

Ezen a téren már könyvtárnyi irodalom gyűlt össze, ám még mindig nem elég nyilvánvaló, hogy a szemantikus web mit tesz hozzá a tudományhoz. Csak az információ-tudományos fejlődés mutatott rá, hogy a tudomány és az információ viszonya egy metainformációs rendszer logikája alapján működik. Ennek a viszonyrendszernek az egyik felülvezérelt tulajdonsága az, hogy minden komplex rendszer információs entitás. E gondolatmenet szerint a tudomány információpiramisát az egyik oldalon a tudományos auktorok (a tudósok, kutatók és innovátorok), a másik oldalon pedig a tudományos struktúrák (az intézményrendszer összetevői) építik fel. A piramis alsó szintje arra a törvényszerűsége épül, hogy a tudomány információt generál az információs rendszerek alapján. A középső szintet az a törvényszerűség határozza meg, hogy a tudomány maga is másodfeldolgozó információs rendszer, ami metainformációt hoz létre. A piramis felső része vagy csúcsa pedig arra a törvényszerűsége támaszkodik, hogy a tudományfilozófia (a tudomány tudománya) harmadfeldolgozó készségei révén információt generál az információra vonatkozó információról.

A tudományos információ, ismeret és tudás az indukció és a dedukció, az absztrakció és a konkretizáció olyan kettős folyamatként is leírható, amelyben a tudományos ismeret egyszerre jelent elméleti és empirikus tudást, s ezek olyan hurokba rendeződhetnek, ami két önszervező folyamatból tevődik össze. Evidens, hogy a tudományos ismeret önszerveződése kölcsönösen produktív viszonyt jelent a tapasztalat és az elmélet között: a tudományos ismeret a tapasztalat és az elmélet egysége. A tudományos ismeretek formálódásának információ-tudományos szemlélete, az információ-tudatosság szerint a tudományos ismeret önszerveződése olyan dialektikus ciklusnak felel meg, amelyben az anyagi valóság jelei experimentális adatokká válnak, amelyeket azután hipotézisekben és elméletekben interpretálunk, hogy azután módszerekké, eljárásokká és technológiákká transzformálhassuk őket, amelyeknek a hatásai megjelennek és továbbűrűződnek az anyagi valóságban, amit azután ismét megfigyelhetünk és adatokban rögzíthetünk, és így tovább (Fuchs, 1999).²⁶

A szövegben előforduló egyéb utalások forrásai

- Buckland, M. (1991): Information as Thing. *J. of the American Society for Information Science*, 42. k. 5. sz., 351–360.
- Bush, V. (1945): As We May Think. *The Atlantic Monthly*, (July 1945).
- Castells, M. (1996): *The Rise of the Network Society. The Information Age: Economy, Society and Culture.* Volume 1. Blackwell, Oxford. Magyarul: A hálózati társadalom kialakulása. Gondolat, Budapest, 2005.
- Fodor, J. (1987): *Psychosemantics.*
- Gardner, H. (1993): *Frames of Mind. The theory of multiple intelligences.*
- Lakatos, I. (1970): *Criticism and the Growth of Knowledge.*
- Langer, S. (1942): *Philosophy of a New Key.*

²⁶ Fuchs, C. (1999): *Science as a Self-Organizing Meta-Information System* () című műve alapján.

- McLuhan, M. (1972): *Take Today: The Executive as Dropout*.
- Mannheim, K. (1952): *Essay on the Sociology of Knowledge*.
- Masterman, M. (1970): The nature of paradigm. In: Lakatos-Musgrave (eds.): *Criticism and the Growth of Knowledge*.
- More, M. (1998): *The Extropian Principles*. V.3,0.
- Rapaport, W. (ed.) (1991): *Cognitive Science Technical Report*.
- Simon, H. A. (1979): *Models of Thought*.
- Smith, J. A. (1991): *The Idea Brokers: Think Tanks and the Rise of the New Policy Elite*.
- Stonier, T. (1990): *Information and the Internal Structure of the Universe*.
- Stonier, T. (1992) *Beyond Information. The Natural History of Intelligence*.
- Stonier, T. (1997) *Information and Meaning. An Evolutionary Perspective*.

Csorba József

Az Információs Forrástájékoztató Iroda információs tanácsadója és irodavezetője. Az információs társadalom témaköreivel foglalkozó *INCO* és *eVilág* című folyóiratok szerkesztőbizottságának tagja, az előbbi információpolitika rovatának gondozója. Kutatási témái: nemzeti információpolitikák, az állam információs modellje és makrokommunikációs szerkezete, a humán információkezelő készségek és képességek fejlődése, információforrás-tájékoztató.

Legutóbb megjelent publikációja: *Információ és állam*. IFTI, 2004.

Bessenyei István

Napló a hálózati tanításról¹

A hálózati tanulás – az *eLearning* – számomra a kikényszerített, szakmában való tanulásból való kilépés és a szubjektív tanári hatalom alóli felszabadulás esélyét jelentette. A kötelező, előre megadott összefüggések helyett az adatok, információk és tudáshalmazok közötti kószálás és a választás posztmodern szabadságát. Azt a lehetőséget, hogy az internet által elérhető információk és a kontextusok sokféleségéből a saját életgyakorlatom és eddigi tudásom, tapasztalati anyagom segítségével magam alkossak felhasználható tudást.

Mindez megtehető volt az individualizált, autodidakta, öntovábbképző, önszervező, nem bürokratikus keretek között folyó felnőttkori tanulás alaphelyzetében. De hogyan működik a dolog az iparszerű, tömegtermelésre beállított intézmények viszonyai között? Elképzelhető-e az individualizált tanulási utak rendszere, az előzetes tudások számbavétele, a kontextusközlés helyett a kollektív kontextuskeresés és kontextusalkotás, a kooperatív tudástermelés a futószalag-rendszer paradigmáit máig őrző intézmény – az egyetem – mai feltételei mellett?

1. A hálózati tanítás kihívása

Az internettel támogatott tanítási kísérletünk három évvel ezelőtt kezdődött.² A hiú remény, hogy az új technológiával tanítási időt és energiát lehet megtakarítani, hamar szertefoszlott. Az internettel kísért oktatás („*blended learning*”) ugyanis intenzív kommunikációt feltételez tanár és diák között. A hierarchikus tudáselosztás – amelynek mintafarmája a hagyományos előadás – felülről lefelé irányul, nem interaktív. Hagyományos szemináriumi keretek között a vita és a kommunikáció limitált térbeli és időbeli keretek között zajlik (legfeljebb a dolgozatok otthoni javítása lépi át a zárt térbeli határt). Az új kommunikációs eszközök e határokat kiterjesztik. A tanár az elektronikus postával mindenütt elérhető. A tananyag (akár a tanár előadása is) – csakúgy, mint a diákok internetes munkája – a világ bármely internetes munkaállomásáról követhető és kommentálható.

¹ A tanulmány tapasztalati alapjául szolgáló kurzusok szervezése és a tanulmány megírása az Információs és Hírközlési Minisztérium támogatásával volt lehetséges. A minisztérium támogatásával jött létre a Nyugat-Magyarországi Egyetemen is az Információs Társadalom Oktató és Kutató Csoport (ITOK), amelynek keretében az internetes tananyagfejlesztés és a tapasztalatok feldolgozása történt. Ilyen csoportok – az Információs Társadalom- és Trendkutató Központ szervezésében – már több mint egy tucat egyetemen alakultak meg.

² „Tudásgazdaságtan és tudásmenedzsment” választható, német nyelvű kurzus elsőéves közgazdász hallgatóknak, „Informatika-gazdaság-társadalom” negyedéves, gazdasági informatikára szakosodott közgazdász hallgatóknak, „e-kommunikáció” elsőéves, másodéves és harmadéves közgazdász hallgatóknak. (A kurzusok tematikáit részletesen lásd: <http://members.chello.at/i.bessenyei/kurse.htm>)

Ha azonban egy átlagos egyetemi oktató akár csak heti két csoporttal is internettel támogatott órákat tart, ez negyven hallgatót és potenciálisan heti negyven elektronikus postán is feltehető kérdést jelent. Ha a hallgatók hetente oldanak meg feladatokat és azokat az integrált oktatásszervező szoftver segítségével dokumentálják is, az hamarosan több tucatnyi értékelendő feladat elektronikus megérkezésével jár.

Így ütköztünk bele hallgatóinkkal abba az elemi ellentmondásba, hogy *ha a hálózatot a hagyományos központosított tudáselosztásra használjuk, azaz ha minden hallgató a tanárhoz fordul kérdéseivel és minden, a tudás megszerzésében megtett lépést a tanár ellenőrzi, akkor az rövid úton kezelhetetlen információs közlekedési dugóhoz vezet.*

Mi lehet azonban e tudáselosztási mód alternatívája? Csakis az, ha szakítunk az egyirányú, lineáris tudásközlés sémáival és *hálózati kapcsolatokban gondolkodunk.* Hálózati tanulás egyrészt az, ha a diákok megtanulják, hogyan kell kérdéseikre az internet által felkínált forrásokból feleletet válogatni, dokumentálni, rendszerezni. Hálózatosodásról másrészt akkor beszélhetünk, *ha a diákok egymás tudását is forrásként használják, s egymáshoz is fordulnak információért.* A hálózatosodás ezen kívül a *szakértők más csoportjának az oktatási folyamatba való bekapcsolását is feltételezi.* Ez a társegyetemek hálózatba szervezésének szükségességét is jelenti.

Ez a következtetés természetesen új kérdések sokaságát vetette fel.

- Rendelkeznek-e a hallgatók olyan (akár informális, rejtett, tapasztalati) tudással, amely a kurzus tematikájába illik?
- Nekik kell-e igazodni a kurzushoz, vagy a kurzusnak az ő előzetes ismereteikhez?
- Hogyan lehet egymástól tanulni (sőt hogyan lehet tanítani), ha nincs reprezentálva a személyes tudás? Lehetséges-e a jelen szervezeti keretek között olyan intenzív munka, hogy előállítsunk olyan egyéni kompetencia-portfóliókat, tudástérképeket, amelyek alapján a diákok egymást mint tudásforrást igénybe vehetik?
- Hogyan teremthetünk lehetőséget arra, hogy más „kőegyetemek” tanárait, diákjait is bekapcsoljuk a hálózati tanulás kooperatív tudástermelésébe?
- Hogyan alakul a tanár szerepe egy ilyen működési módban?
- Alkalmas-e egy ilyen tanítási mód arra, hogy a bürokratikus lehatárolt vizsgakövetelményeknek meg tudjon felelni a diák?
- Alkalmas-e a mai magyar egyetemi rendszer arra, hogy ilyen intenzív, egyénre szabott oktatást befogadjon?
- Mit is jelent végül is a „tudás”, amit át kell adnunk?
- Hogyan lehet feloldani azt az ellentmondást, hogy a tanítási módszerek szorosan a tantervekhez kötöttek, a jelenlegi tantervek viszont nem támogatják a kísérleti projektek szervezését?

2. A tudástérkép-projektől a hálózati kommunikációig

Ha tehát komolyan vesszük a kooperatív, hálózati tanulást, és azt, hogy a diákok egymást is tudásforrásként használják (s más egyetemek szakértőit is bevonjuk a tutorálásba), akkor ehhez egy olyan szakértői kompetencia-portfólió rendszert kell rendelni, amelynek segítségével a tudásforrás jól dokumentált és mindenki által elérhető. Ez jól kiépített belső tudásmenedzsment-bázist feltételez, sőt azt is, hogy a többi egyetem (technikai értelemben is) része a tudáshálózatnak.

Úgy találtuk, hogy a hálózati kapcsolatok ilyen logisztikájához elengedhetetlenül szükséges, hogy minden részvevő egyéni (szakértői) tudástérképpel, kompetencia-portfólióval rendelkezék. (A tudásmenedzsment és tudásgazdaságtan szemináriumok profiljába egyébként is illett egy ilyesfajta tevékenység.) Azt a projekt-feladatot kapták tehát a hallgatók, hogy *készítsék el egyéni tudástérképüket*.

Mi kerüljön be ebbe a tudástérképbe? Hogyan ragadható meg, hogyan rögzíthető a mások számára is használható tudás? Hogyan kezdjük hozzá olyan önreflexióhoz, ami felszínre hozza, explicitté teszi a hétköznapi tapasztalatokat, az informális úton szerzett, rejtett tudást? Hogyan artikuláljuk, hogyan fogalmazzuk meg ezt? Ilyesfajta műveletekben kevés gyakorlatunk volt.

Az online szakirodalomban rábukkantunk olyan anyagokra, amelyek a narratív tudásmenedzsmentről szóltak.³ A narratív tudásmenedzsment segítségével az elbeszélések elemzése révén fel lehet fedni az egyéni és szervezeti rejtett tudásokat. *A hallgatók bemutatkozásai bizonyultak Az első ilyen elbeszéléseknek. Az életpaszta tapasztalatok egész tárháza tárult fel e narratívák során. Volt, aki fél évig az USA-ban dolgozott egy drogériában. Többen szereztek külföldi egyetemen tapasztalatot. Egy diáklány Franciaországban dolgozott bébiszitterként, egy diák a diákönkormányzat elnöke volt. Volt, aki apja autószerelő műhelyében segédkezett, sőt akadt olyan is, aki saját vállalkozást vezetett. Az egyik diáklány egy első osztályú kosárlabdacsapat menedzselésében segített. A hobbik felől is közelítettük a kérdést: a zenei, irodalmi, gyűjtői, sportbeli, amatőr művészeti tapasztalatokat viszonylag könnyen konvertálhattuk kompetenciákká. Akinek semmi ilyen „extra” nem jutott eszébe, azt arra próbáltuk motiválni, hogy iskolai vagy otthoni háztartásszervezési, netán barkácsolási tapasztalatait próbálja kompetencia-kategóriákban kifejezni.*

A másik segítséget a tudástérképek elkészítéséhez az jelentette, hogy segédeszközöket (úgynevezett csekklistákat, meglévő tudástérképeket, útmutatókat) kerestünk.⁴

Mindezek alapján közös munkával elterveztünk egy kompetencia-portfólió táblázatot, amely azt a célt szolgálta, hogy vezető legyen a saját egyéni tudástérképünk elkészítésében, s így a laza életrajzi narratíváknál rendszerezettebb, explicittebb, jobban dokumentálható tudásforráshoz jussunk.⁵

Tudtuk-e használni e tudástérképeket az együttműködő tudástermelés, az egymástól való tanulás eszközeiként az egyirányú tanár-diák kommunikáció feloldására, a tanár mint tudásforrás tehermentesítésére? Ez a lehetőség az első kísérleti félévben még kihasználatlan maradt. A tudástérkép közös előállítás tartalmazott ugyan kooperatív elemeket, de nem szolgált kölcsönös szakértői tudásbázisként. Miután a rejtett tudások feltárása, a hétköznapi tapasztalatok tudásként való elismertetése, a tudásszintek analitikus tisztázása vitte el az idő nagy részét, a valódi csere motiválására, megszervezésére már nem maradt energia. Az elsőéves, első félévüket töltő közgazdász diákok a hétköznapi és „rejtett” – vagyis nem strukturált – tudásuk explicitté tételében, megfogal-

³ Az objektív hermeneutika módszerével élve, a nem irányított elbeszélések szövegeinek szekvenciális elemzésével meglepő részletességgel lehet elemezni a rejtett tudások szerkezetét.

⁴ Saját tudástérképemet lásd:

http://titanic.nyme.hu/~itok/fo_osszetevok/tart_resz_oldalak/Tudasterkep.ppt

mazásában gyakorlatlanok voltak, a tapasztalati tudás rendezett fogalmakba öntése igencsak nehéznek bizonyult.

Másrészt nem is tudtam felkínálni olyan projekteket, amelyekbe az egymástól való tanulás, a kompetencia-katalógusok élő használata szervesen illeszkedhetett volna. Nem sikerült arra sem motiválni őket, hogy kommentálják egymás feladatmegoldásait. (Spontán kialakult viszont az a rendszer, hogy az internetes keresésben gyakorlottabb hallgatók eredményesen segítettek a kezdő keresőknek.)

Tudtam-e arra is használni a tudástérkép-projektet, hogy az így kapott információk alapján előzetes tudásra alapozó egyéni tanulási utat jelöljek ki diákjaimnak? Ez a terv is illúzióknak bizonyult. Ehhez egészen más logisztikára, más szervezeti formára lett volna szükségünk, mint ami az adott keretek között megvalósítható volt.

Pedig saját kurzusainkon belül viszonylagos szabadságot élveztünk: nem fenyegett az, hogy valamilyen vizsgán bárki is tételesen számonkéri azt, hogy mit tanultunk. Elvileg tehát – saját óráinkon – radikálisan szakíthattunk a lineáris modellel. Ugyanakkor a hipertanulás lehetséges útjait mégiscsak kemény időbeli, térbeli és erőforrásbeli korlátok határozták meg. Erre módszertanilag sem voltunk igazán felkészülve. Nem volt mód önértékelő tesztek kitöltésére, elágazó, többfokozatú tanulási utak használatára. Nem volt mód arra, hogy az egyéni haladási sebességeket ténylegesen figyelembe vegyük.

3. Az önszervező tanulás mint együttműködő tudásmenedzselés

A definíciós és a procedurális tudás közötti különbségtétellel nemcsak azért foglalkoztunk, mert ez szerepelt a tematikánkban, hanem kifejezetten gyakorlati szempontból is. Ahhoz, hogy tudatosan reflektáljuk saját tevékenységeinket, szükségünk volt a tudás és a tanulás fogalmainak pontosabb kibontására is.

A jel, az adat, az információ, a tudás és a kompetencia közötti különbséget úgy határoztuk meg, hogy a kontextusok mibenlétét és logikai rendjét, valamint cselekvésre való átválthatóságát tekintettük a legfontosabb megkülönböztető tényezőknél.⁶ A szokványos tudáslépcső ezt így ábrázolja:

⁵ Az ellenőrző listákat és a kompetencia-portfóliót lásd: <http://kubus.net/moodle/eLearning/melleklet.htm>

⁶ A tudás meghatározásának számtalan más módja is lehetséges. Lehetséges a tudást explicit vagy implicit mivolta alapján osztályozni („előzetes tudás”, rejtett tudás, *tacit knowledge*). A kompetenciát gyakorlati tudásként, az elemző képességet elméleti tudásként határozzák meg. A folyamatra hangsúlyt helyező tanulás eredményét orientációs tudásnak is nevezik. Egy másik tudás-osztályozás:

A tudás integratív felfogása szerint a *tudás* három fő formáját kell fejlesztenünk: *a)* a tényekkel kapcsolatos tudást – ismeretek, *b)* a cselekvésekkel kapcsolatos tudást – képességek, *c)* a cselekvések tervezésével és kontrolljával kapcsolatos tudást (metakogníció) (Csapó, 1992. 52. o.)” Idézi Pálvölgyi 2003.

			kompetencia ⁷
		tudás	
	információ	+ cselekvésbe váltás, alkalmazási képesség	
	Adat	+ kontextus, tapasztalati reflexió	
jel	+ jelentés		
+ szintaxis			

A tudáslépcsőnek ezek a fokozatai rímelnék a személyes tanulás öt lépcsőfokára:

A személyes tanulás öt lépcsőfoka

- | | |
|-----------------------------|------------------|
| 1. tapasztalás | adat, információ |
| 2. reakció | kontextuskeresés |
| 3. logikai keretbe rendezés | tudás |
| 4. megvalósítás, kísérlet | kompetencia |
| 5. ellenőrzés | visszacsatolás |

A tanulásban is rendelkezni kell azzal a minimális szintaktikai képességgel, hogy a jeleket egyáltalán felfogjuk, hogy az adatoknak jelentést tudjunk tulajdonítani. A tanulás másrészt nem más, mint az információk logikai rendszerbe való helyezése, illetve gyakorlati alkalmazása.

A tanulást tehát fel lehet fogni integrált tudásmenedzselésként is. Így jutottunk el ahhoz, hogy a magunk számára meghatározzuk, miként is nézhetne ki a tudásmenedzsmenten alapuló tanulás/tanítás ideáltípus csekklistája:

1. az információkat felkutatni, érzékelni, feldolgozni, reflektálni és értékelni;
2. az információkat összefüggésekbe helyezni, s így az információkból tudást alkotni;
3. a tudástartalmakat elraktározni valamilyen kollektív emlékezetben;
4. a tudástartalmakat másoknak átadni, közvetíteni és elosztani;
5. a tudástartalmakat másokkal kooperatív módon megosztani és kölcsönösen kiegészíteni;
6. a tudást alkalmazni, cselekvésre váltani;
7. a tudásra alapozott cselekvést értékelni (reflektálni);
8. elsajátítani a fenti részfolyamatokat;
9. a tudást ápolni vagyis aktualizálni, szűrni és strukturálni;
10. új tudást létrehozni;
11. megszervezni a tudástranszferet, létrehozni és működtetni a tudástranszfer-hálózatot.
(Vö. Chott: 1999)

Milyen tanulási formákat feltételez az együttműködő tudásmenedzselésen alapuló, önszervező tanulás?

⁷ A hétköznapi nyelvhasználat általában nem különbözteti meg a tudást és a kompetenciát. Ennek egyik alapja az, hogy az intellektuális cselekvés is cselekvés, így tehát a tudás és a kompetencia valójában nehezen elválasztható fogalmak. Másrészt az adat, az információ, a tudás és a kompetencia között végeredményben csak a kontextualizáltság fokában van különbség, ami ismét a hétköznapi nyelvhasználat jogosságát bizonyítja.

Projektjeinkben közös munkával honlapot hoztunk létre egy olyan fiktív kisvállalkozás számára, amely tudásmenedzsmentet kínál fel kis- és középvállalatoknak. Létrehoztunk egy lexikont a tudásgazdaságtan és a tudásmenedzsment témájában. Értékeltek a globalizációellenes szervezetek honlapját, párhuzamba állítottuk a globalizáció ellen és a globalizáció mellett szóló érveket, és dokumentáltuk a vitát. Saját tudástérképeket készítettünk. Az internetes keresésekről keresési naplót vezettünk. Gyakoroltuk az online kommunikációt. Kezeltünk egy tudásmenedzsment-rendszert. Mindezt az együttműködő csoportmunkára alapoztuk.

Ezek mind nehezen standardizálható, variabilis, közös tevékenységi formákra építő, sokoldalú egyéni tanulási utakat feltételező műveletek voltak.

E tanulási folyamat legfontosabb újdonsága az volt, hogy a *tudásrekonstrukcióról átváltottunk a tudáskonstrukcióra*. Nem az adatok, az előre elrendezett tudáskontextusok reprodukálása volt a cél, hanem az *önálló tudástermelés*. A metaképességek kerültek előtérbe: a keresés, a kooperáció és a kontextusok kiválasztása – a gyakorlat reflektálása és a kognitív logika alapján.

A keresés, rendszerezés közben a hallgatóknak önálló munkával kellett rendszerezniük, dokumentálniuk a tárgy egész sor alapfogalmát. Tanulásukra a *procedurális tudás* megszerzése volt jellemző. A hangsúly nem a megismert fogalmak definíciójára került, hanem arra, hogy hogyan kell önállóan keresni a definíciókat, hogyan kell ezeket rendszerezni és dokumentálni, hogyan kell a kontextusok keresése közben ezekhez hozzájárulni. Ha arról volt szó, hogy más információk összefüggésbe helyezése céljából szükségünk volt a definícióra, akkor azt a közös munkával létrehozott lexikonból gyorsan elő tudtuk keresni.

A tudás szervezésének, rendszerezésének és dokumentálásának új útjait tapasztalhattuk meg. A hallgatók az internettel támogatott tanulás menetében – mintegy mellesleg – megtanultak kezelni egy komplex tanulási keretrendszert (tulajdonképpen egy tudásmenedzsment-eszközt) is. Ez az integrált tanulási platform tartalmazta az oktatásszervezéshez szükséges folyamat minden elemét: a tananyagsterkesztőt, az adatbáziskezelőt, a kurzusok szervező oldalait, a hallgatói adminisztrációt (beleértve az egyéni oldalakat is), a rendkívül sokoldalú kommunikációs lehetőségeket (fórumokat, *chat*-tereket, hírcsoportokat), az automatikus feladatgenerálás és az ellenőrzés eszközeit, valamint a diáktevékenységek statisztikai leképezését.⁸

Az önszervező tanulásra alapozó, internettel támogatott oktatási program felépítését azzal kezdtük, hogy *elsőnek a tanulási célokat, az elérendő kompetenciák listáját határoztuk meg*. Egy ilyen kompetencia-lista szolgálhatott ugyanis arra, hogy az önszervező tanulás vezérfonala legyen. A lista alapján tudja a diák megállapítani, hogy mely kompetenciái hiányoznak a leginkább. Az elérendő kompetenciákhoz minden esetben internet támogatta feladatokat rendeltünk. E projektjellegű feladatokat úgy terveztük

⁸ A hálózati tanításban először az IBM *LearningSpace* programját használtuk. Lásd: <http://edu.kando.hu/infotars/central.nsf>, *username: kurs*, *password: schule*.) Ezt a – kölcsönbe kapott – platformot azonban magas költségei miatt nem tudtuk magunknak megvásárolni. Segítségül jött, hogy időközben kifejlesztettek olyan szabadon letölthető, nyílt forráskódú rendszereket, amelyek egyenrangúnak bizonyultak a professzionális cégek szoftverjeivel. (Lásd: www.moodle.com) Kurzusaink ezen a platformon: <http://moodle.ktk.nyme.hu/>

meg, hogy megoldásuk lehetőleg a kívánt kompetencia megszerzéséhez vezessen. A projektekhez mindenütt csekklistákat, táblázatokat, folyamatábrákat és módszertani útmutatókat tartalmazó eszköztár, példatár, elérhető online szakirodalom és nyomtatott szakirodalmi lista állt rendelkezésre. Ennek alapján a diák önállóan választhatta ki azokat a megoldandó feladatokat, amelyek egyrészt az ő előzetes tudása alapján megoldhatónak látszottak, másrészt várhatóan az ő hiányzó kompetenciáit fejleszthették. Az integrált tanulási környezetnek mindezek az elemei (kompetenciakatalógus, projektötletek, feladatok, információk, önértékelési és kommunikációs lehetőségek) arra szolgál, hogy a résztvevők azt a bizonyos kompetenciát fejlesszék ki, amelyre saját cselekvési igényükből adódóan a leginkább motiváltak. Ez a koncepció a P. Dietrich által leírt alapelveket valósítja meg:

„A tanulás ebben az összefüggésben nem időben és tartalmát tekintve egyaránt, lineárisan előre megszervezett és algoritmizált folyamat, hanem messzemenően önszervező jellegű. Az ilyen típusú, nem strukturált, informális tanulás az internet sajátosságait tükrözi. Annak ellenére, hogy a kurzuson tanárok (tutorok) segítik a munkát, a hiányzó kompetenciák meghatározása, a meglévő tudás definiálása és az ezeket a kompetenciákat fejlesztő projektek és információk kiválasztása már a kurzus résztvevőinek feladata kell, hogy legyen. Ebben a térben a tanulás nem a tudás adott szervezetére épül, a tananyag nem tényállások pontosan elrendezett és ellenőrizhető rendszere, hanem a résztvevők kooperatív képzetének és kollektív kreativitásának terméke... A módszertani alapelvek középpontjában az a felismerés áll, hogy csak akkor lehet sikeresen tanulni, ha az ember átfogó képet kapott saját beállítottságairól és előismereteiről.... Csak a felszínre hozott lehet sikeresen építeni, csak a megfelelően felszínre hozott lehet a tananyaggal célirányosan kiegészíteni és továbbfejleszteni.”

Egyik első kísérletünk a vállalati tudásmenedzsment tanulási céljainak (kompetencia-katalógusának) a létrehozása volt, a tudásmenedzsment-szeminárium egyik moduljaként.

A vállalati tudásmenedzsment (TM) kompetencialistája.

A hallgató legyen képes

1. vállalati TM-tervet készíteni;
2. saját tudását dokumentálni;
3. saját szellemi tőkeértékét megállapítani;
4. saját tudásának dokumentáltságát értékelni;
5. megállapítani;
6. a vállalati tudástőke átadásának módozatairól listát készíteni;
7. dokumentálni;
8. tudásmenedzsmentet kínáló weblapot összeállítani;
9. a vállalat speciális tudástőkéjét számba venni;
10. a világhálón vállalati tudásmenedzsment-programokat keresni;
11. tudásmenedzsmentet támogató szoftvereket kínáló cégek honlapjait értékelni;
12. saját cége számára tudásmenedzsmentet támogató szoftvert kiválasztani;
13. saját cége számára a forgalmazótól ajánlatot kérni;
14. és tapasztalatcsere-hálózatot megszervezni a vállalaton belül.

A listához a következő feladatokat rendeltük:

1. Készítsen el egy vállalati tudásmenedzsment-tervet!
2. Állapítsa meg saját szellemi tőkájének értékét!
3. Dokumentálja saját tudását!
4. Állapítsa meg, hogy milyen mértékben dokumentált a saját tudása!
5. Készítsen ellenőrző listát a tudástőke cseréjéről!
6. Állapítsa meg, hogy a vállalat tudástőkéje hogyan dokumentált!
7. Állapítsa meg, hogy a saját vállalata hogyan szervezi a tudástőke cseréjét!
8. Készítsen honlapot egy olyan kisvállalkozás számára, amelyik tudásmenedzsmentet kínál!
9. Dokumentálja a vállalat speciális tudástőkéjét!
10. Keressen vállalati tudásmenedzsment-programokat a világhálón!
11. Értékelje tudásmenedzsmentet támogató szoftvereket kínáló cégek honlapjait!
12. Válasszon ki saját cége számára tudásmenedzsmentet támogató szoftvert!
13. Kérjen ajánlatot saját cége számára a forgalmazótól!
14. Szervezze meg a vállalaton belüli tapasztalatcsere-hálózatot!

Példaként álljon itt két feladat:

Dokumentálja saját tudását!

– Készítsen el egy kompetencialistát arról, hogy milyen képességeket vesz igénybe a munkája! (Fogalmazza meg a képességeket ilyen formában: Képes vagyok... valamit... megcsinálni, például:

- angol nyelvű üzleti leveleket megfogalmazni
- az alkatrész-utánpótlást megszervezni
- egy konnektort beszerezni, stb.).

Példák a kompetencialistákra: *asztalos, térinformatikus (Egy tudástérkép)*

Segítséggül: Személyes kompetencia-portfólió elkészítése⁹

Egy másik típusú feladat:

Keressen az interneten vállalati tudásmenedzsment-programokat!

- Készítsen rövid keresési naplót, ami tartalmazza a keresett címszavakat és bővítéseket!
- Készítsen egy linkgyűjteményt azokról, amelyeknek a használatát el tudja képzelni a vállalatánál!

(A Google keresőprogram 2004. június 8-án a „tudásmenedzsment” hívószóra 3660 magyar nyelvű találatot hozott.)

A kompetencia-katalógusnak ez az első változata még meglehetősen egydimenziósra sikerült. Még nem tartalmaz olyan elágazásokat, amelyek egy-egy komplex kompetencia alkompetenciáihoz – a mikrotanulási egységekhez – is elvezetnének. Az egyéni előzetes tudások figyelembe vételére is csak korlátozottan volt mód. *Mind ezek a hiányok azonban már előre vetítették a kísérletező és kutató munka követendő irányait.*

⁹ Lásd: <http://kubus.net/moodle/eLearning/melleklet.htm>

Az „Információ, gazdaság, társadalom” című alapkurzuson például negyedéves, gazdasági informatikára szakosodó hallgatók két csoportja vett részt: régió szakos és pénzügy szakos hallgatók. Számukra a globalizáció és a regionalizáció, illetve a globális pénzügyi rendszer témáiból állítottunk össze feladatokat, így legalább alapfokon építhettünk a (feltételezett) előzetes tudásra:

Feladatok a régió szakosoknak:

- EU-pályázatírás
- Az EU regionális politikája
- A globalizáció problémái
- Területfejlesztés
- Globalizációellenes szervezetek honlapjának értékelése

Feladatscsoportok a pénzügyre szakosodott hallgatóknak

- Globális pénzügy
- E-banking
- E-kereskedelem

Az oktatásszervező program módot adott rá, hogy minden diák lássa a másik feladatát, és azt kommentálhassa is. (A globalizációellenes szervezetek honlapjának elemzésével foglalkozó feladatot például közösen oldottuk meg, s az első gyűjtéshez tíz további feladatmegoldás csatlakozott). A szándék a feladatmegoldások esetében is az volt, hogy a hallgatók egymás munkáit is értékeljék, rákérdező, kritikus, egymással a megoldási módokról kommunikáló kollektív tudástermelési aktusokba lépjenek. Ezt a szándékot is csak részben sikerült megvalósítani: a megoldások inkább kiegészítő-hozzáadó jellegűre sikeredtek, és kevésbé az érdemi tudáscserére és a közösen létrehozott tudásra irányultak.

Bonyolult kérdésnek bizonyult egyrészt az, hogy *miképpen értékeljük ezeket a laza, nem algoritmizált, szituatív, projektjellegű tevékenységeket, másrészt pedig annak az ellentmondásnak az áthidalása is, hogy a közös tudástermelés, a kooperatív munka eredményét egyénileg kellene értékelni.*

A hagyományos vizsga tudvalevőleg a tudást, illetve annak egységes meglétét ellenőrzi, ugyanakkor a javak (ösztöndíj, kollégium, kitüntetések, állások) elosztásánál a differenciáló változó szerepét is betölti.¹⁰

A vizsga hatalmi eszköz is: a tanár ezzel kényszerítheti ki a szorgalmat, az órákon való részvételt és a lojalitást. (Foucault például a „Felügyelet és büntetés” c. könyvében elsősorban a hatalomgyakorlás eszközeként elemzi az iskolai vizsgákat.) A hatalom

¹⁰ „Max Weber szerint a speciális képzést nyújtó és speciális karriereket megnyitó, hierarchizált vizsgarendszer csak az újkori Európában jelent meg, egy bürokratikus szervezet szükségleteinek kifejlődésével együtt, mivel ez a szervezet arra törekszik, hogy összehasonlítható és hierarchizált egyéneket helyezzen el a felkínált állások hierarchiájában” (Idézi Bourdieu 1971:374). Bernstein szerint ebben az ellenőrzési formában „Az értékelés rendszerében a hangsúly a tudás elért *sintjén* van, nem a tudáshoz vezető *utakon*.” (Bernstein 1974:138.)

egyik fontos eszköze a *félelem*. Ez a magyar egyetemi rendszerben meglehetősen nagy helyet foglal el a tanulási motívumok között. (Ha azonban a félelem nagyobb az átlagos lámpaláznál, akkor bénítólag hat a tanulásra, a memóriára és a kreativitásra.)

Az ideáltípusos hipertanulás – változó időben és utakkal – egyforma kimenetet biztosít. A hagyományos vizsgára mint az egységesítés és az ellenőrzés eszközeire tehát elvileg nincs szükség. Egy ilyen paradigma keretei között sokkal inkább azt kell ellenőrizni, hogy biztosítottak-e a variábilis tanulási utak és a rugalmas időkeretek. Mindez azonban gyökeresen ellentmond az egyetemi tanulás mai szervezeti rendjének.

Munkánkhoz – jellegéből fakadóan – leginkább a rövid szöveges értékelés illet volna, ami egyedileg minősíti a végzett munkát. Az indexekbe viszont be kellett írni a jegyeket. Végül az egész féléves munka értékelése annak alapján történt, hogy milyen szinten vett részt a hallgató a közös munkában, melynek a fő elemei a következők voltak:

- saját tudástérkép elkészítése;
- az integrált oktatószervező program feladatai közül meghatározott számú feladat megoldása;
- keresési napló vezetése;
- a tárgy alapfogalmait tartalmazó lexikon szerkesztésében való részvétel.

Miután egyik fő feladatunk az információs társadalom elemzése volt, kézenfekvőnek látszott, hogy rákérdezzünk: Ha már annyit beszéltünk a tudásról, a személyes tudás reflexiójáról, *nem lehetne-e saját hálózatba szervezett oktatási kísérletünket, saját tanulási szituációink megváltozását közösen úgy elemezni, hogy az informatizálódás társadalmi hatásait a saját tapasztalatainkon mérjük le? Olyan komplex és dinamikus problémákat, mint például az egyetemi tudásreprezentáció, vagy a tudás mint speciális áru, vagy a globális hálózatok szerepe, meg lehet-e közelíteni a napi élettapasztalatok alapján?*

4. A saját életvilág mint a reflexió tárgya

A tudástérképek elkészítésétől tehát csak egy lépés vezetett addig a felismerésig, hogy mind a „Tudásgazdaságtan és tudásmenedzsment”, mind az „Informatika-gazdaság- társadalom” című tantárgy szempontjából izgalmas kísérlet lenne *saját szervezeti beágyazottságainkat, céljaink és lehetőségeink eltérését reflektálni, s így saját léthelyzetünk elemzésén keresztül általánosítottabb tudáshoz jutni.*

A saját helyzetünkre vonatkozó lehetséges kérdések sora – vitáink alapján – így alakult ki:

- Miben változtak meg a tanulási feltételeink?
- Saját kereteink között mit jelent az önszervező tanulás?
- Milyen új tanári és diákszerepekkel találkozunk az információmenedzselésre alapozott oktatásban?
- Meg tudtuk-e szervezni saját szemináriumi kereteinkben a kooperatív tudásmenedzsmentet?
- Milyen típusú tudásokat szerezhettünk így?

- Hogyan lehet a kollektív munkát egyénileg minősíteni?
- Milyen egymás közötti viszonyok és milyen attitűdök alakultak ki az internettel támogatott tanulás kapcsán?
- Milyen áru a tudás?
- Hogyan fogadja be az egyetemi szervezet az új tanulási formákat?
- Mennyiben hasonlít az egyetem mint tudástermelő intézmény egy vállalathoz?
- Milyen általános társadalmi problémák tükröződnek jelen helyzetünkben?
- Melyek az internettel támogatott tanulás előnyei és hátrányai?

Az alapproblémák feltérképezését azzal kezdtük, hogy saját tapasztalatainkat és a szakirodalmat alapul véve, közös munkával összeállítottunk egy táblázatot az internettel támogatott tanulás jellegzetességeiről:

Az internettel támogatott tanulás jellegzetességei	
Jellegzetességek	Problémák
A tanulási környezet minden komponensét (szervezet, tananyagok, kommunikáció, adminisztráció, ellenőrzés) magába foglalja.	Az internethez való hozzáférés lehetősége még nem túl széles, ráadásul drága.
Állandóan aktualizálható anyagok (szöveg, kép, rajz, videofilm, hang) széles választékához biztosítja a hozzáférést.	Az alacsony átviteli sebesség korlátozza a multimedia használatát.
Fejlett technológiával támogatja a sokoldalú kommunikációt, a keresést, a dokumentálást, az értékelést, a feladatok automatikus létrehozását és értékelését.	A médium az elektronikus kommunikációs technikák használata terén speciális kompetenciát kíván meg.
Lehetővé teszi a tanfolyami részvételt az idő és a hely figyelmen kívül hagyásával.	Az információs áradatban történő eligazodás egyéni válogatási technikák és különféle kritériumok használatát kívánja meg.
A hipertext-struktúrákon keresztül lehetőséget ad nemlineáris tanulási folyamat megvalósítására.	A kommunikáció egydimenziós.
Támogatja az egyéni tanulási stílust és tempót.	Hiányzik a személyes (<i>face-to-face</i>) kommunikáció emocionális hatása.
Segíti a tanulási folyamat önszervezését.	Az élő előadás rögtönzése, spontaneitása hiányzik, nincs meg a gondolatok helyszíni keletkezésének és alakításának az élménye.
Az interaktív kommunikációs eszközök lehetővé teszik a hálózatban való tanulást.	Kevesebbet lehet gyakorolni az élő beszédet, az élő vitát.
Az oktató személyes előadói képességeire, karizmatikus hatására irányuló figyelem helyett biztosítja a gondolatokra történő odafigyelést	A képernyőn történő munkának ergonomiai határai vannak.
Lehetővé teszi az egyéni előmenetel ellenőrzését.	Sok link változik meg vagy tűnik el.
Egyre jobb és jobb navigációs eszközök állnak rendelkezésre az internetes kereséshez.	A vitafórumok sokszor átláthatatlanok, nem készülnek összefoglalók, a fontos és a nem fontos anyagok keverednek. A tudásmenedzsment bonyolult szakfeladattá válik.
A feladatmegoldások és az online viták dokumentálhatók, visszakereshetők és rendszerezhetők, s így a közös tudásbázis mindenki által elérhető részét képezhetik. A tananyag struktúráját meg kell jelezni, a kommunikáció szervezését el kell tervezni.	
Míg a hagyományos tankönyvek didaktikai céljai gyakran kibogozhatatlanok, s a tankönyvek gyakran nem tartalmazzak tanulási célokat, feladatokat, az <i>e.learning</i> során a didaktikának explicitté kell válnia.	

Az interneten az aktuális információk, tudások és kontextusok olyan tárháza állt rendelkezésünkre, amelyet a hagyományos tankönyvek sohasem tudtak volna produkálni. A tankönyvek lineáris, viszonylag letisztázott, stabil (de éppen ezért sokszor elavult) ismeret-világával szemben itt egy gazdag, dinamikus, mindig megújuló, aktuális világ állt, *amelyben viszont az eligazodás volt nehéz, a kontextualizáláshoz kellett speciális tudás.* A hagyományos tanulási rutinnal és értékelési módokkal itt nem lehetett boldogulni. *E folyamatban a keresés, a dokumentálás, a kontextuskeresés vált meghatározóvá.* A diákszerep ez által megváltozott: az önálló tudásmenedzsment képessége vált a legértékesebb kompetenciává.

A tanári tudásmonopólium alapjaiban rendül meg azzal, hogy az internet az aktuális ismeretek olyan tárházát nyújtja, amellyel a legfelkészültebb oktató sem rendelkezhet. Ezzel a tanári hatalmi pozíció és identitás egyik fontos oszlopa omlott össze. A tanárnak új szerepet – a facilitátor, a moderátor, a tutor, a „coach” szerepét – kellett vállalnia:¹¹ *ebben a szerepben a tudásmenedzsment és az önszabályozás támogatásához szükséges stratégiák (metakogníció, metamotiváció) átadása vált a tevékenység fő elemévé.*

Az ilyen tanulási szervezetnek egészen más sajátosságai vannak, mint a szokásos lineárisan szervezett tanfolyamnak, ahol egy pontosan meghatározott tanulási célt előre definiált lépésekben szándékoznak elérni. A lineáris rendszerben *a bemenet és az időfelhasználás egységes, bürokratikus és köztéttségekkel szabályozott, a kimeneti eredmény viszont – éppen az előzetes tudások különbözősége miatt – nagyon eltérő.* Az elvárt kimenettől való eltérést rossz osztályzattal, támogatás-elvonással büntetik.

„A hagyományos iskolamodellben egy kurzuson belül adott témaköröket visznek végig, az órákat hetenként, tanteremben tartják és az órák közti időszakra a hallgatók házi feladatot kapnak. Ez a lineáris tanulási modell, amit úgy alakítottak ki, hogy az információt meghatározott sorrendben közvetítse. Így elméletileg minden tanuló azonos ütemben halad előre, függetlenül attól, hogy mi az érdeklődési területük, milyen előzetes tapasztalatokkal rendelkeznek, mihez van tehetségük vagy milyen speciális igényeik vannak. A kurzus végén az osztályzatok jelzik, hogy a tanulók az adott, előre meghatározott idő alatt milyen szintre jutottak.”

írja Denning (2003:137–138)

Az önszervező, internettel támogatott tanulási modell pontosan fordítva működik. Mivel az előzetes tudás szintjei és a konkrét cselekvési igények az egyes tanulók esetében nagyon különbözőek lehetnek, nem lehet minden résztvevő számára kötelező vagy elvárható utakat előírni. Emiatt *a függő változókat a képzési idő és az elágazó, projektjellegű,*

¹¹ Részlet a tanítást követő internetes naplóból: „A negyedéves gazdasági informatikai szakirányos hallgatóknak tartandó órára felkészültem a távmunka témájából. Összevont óránk van, három és fél óra, kitekint belőle az elméleti bevezető. (Ez a csoport kezdte nemrég a munkát a LearningSpace programmal, amely nagyon sok konkrét, hálózati *háttérrel* támogatott feladatot kínál fel, de online megtalálható a szakirodalom is.) Bemegyek a laborba, a gépek már bekapcsolva, némelyek már dolgoznak. Rendezem a gondolataimat egy bevezető kiselőadáshoz, de már hallom: „Tanár Úr!”. Hívnak az egyik géphez, hogy értelmezzük az egyik feladatot, amelyet valamelyik diák választott ki. Mások még nem ismerik ki magukat a programban: segítség kell. Egyenként odamegyek a gépekhez, együtt gondolkodunk a feladatokon, magyarázom a program használatát. Meglepetésemre többen választják a leginkább elméletigényes kérdéseket. *Ténykedésem úgy megy át a prelegáló tanár szerepéből a moderátor, tutor, coach szerepébe, hogy szinte észre sem vesszük.*” Lásd: <http://diakvallalkozas.ktk.nyome.hu/naplo.htm>

*kollektív tudástermelésen alapuló tanulási utak jelentik.*¹² A kimenet ebben a módozatban egységes, mivel minden hallgató olyan jellegű elágazást választhat, amelyet saját előzetes tudásának figyelembe vétele megkövetel, s annyi időt fordíthat a tanulásra, amennyi saját tanulási stílusának, tempójának a legjobban megfelel. Az így szükségszerűen homogén kimeneti eredmények miatt a büntetés jellegű ellenőrzés, a hagyományos, merev vizsgaforma egyszerűen értelmét veszti.

Egy ilyen paradigmarendszerben az információáramoltatás és információmenedzselés olyan új formáiról és eszközeiről, a tudástermelés és a tudásforgalmazás olyan új módjairól van szó, amelyek az egyetemi szervezeti formák újragondolását, a működési mód újraszervezését, a didaktika megváltoztatását követelik. *Esetünkben a kitűzött célok és a megvalósulás közötti különbségek jó része abból fakadt, hogy kötött időben, korlátozott erőforrások mellett kísérleteztünk olyan tanulási formákkal, amelyek rugalmas időbeli kereteket, új együttműködési formákat, a tanulás, a tudás és a tudáselosztás újradefiniálását kívánják meg.*

A felsőoktatás hagyományos szervezeti és hatalmi viszonyai az ilyen jellegű innovációt egyelőre még nem tudják befogadni.

Fekete László Az új gazdaság retorikája című cikkében, amely az *Élet és Irodalom* című hetilapban jelent meg, az új gazdasággal kapcsolatban jutott hasonló következtetésre:

„Az új gazdaság fogalmához valójában nem társult új gazdasági paradigma. Az új paradigma elemeit nyíltan a globális kommunikációs háló, a kommunikáló ember és a kommunikatív térben zajló gazdasági és társadalmi tranzakciók jellegzetességei alkotják. Szellemi kötőanyaga pedig a tudás, az innováció és az információ, amelyek – ha szabadon hozzáférhetőek, s megfelelnek a helyesség és a hitelesség minimális feltételeinek – a szűkösségnek és a csökkenő hozadék törvényének ellentmondva, a bővülő lehetőségek sokaságát kínálják. A globális hálózati kommunikáció fejlődésének legfontosabb feltétele a tudás és az információ szabad megosztása. Azonban a tulajdonosi jogok egyoldalú kiterjesztése, új monopóliumok létrehozása és egyre erőteljesebb védelme jelzik, hogy a globális hálózati gazdaságban bizony a szűkösségre épülő régi közgazdasági paradigma szabályainak igyekeznek érvényt szerezni. Ennek következtében a kommunikáció szabadságában és az információ planetáris áramlásában rejlő kreatív lehetőségek gyorsan és biztosan elenyésznek.”

Saját élethelyzetünkre reflektálva ugyanarra a következtetésekre jutottunk, mint amit Kelen András állapít meg az informatizálódáshoz fűződő elvárások kritikája kapcsán:

Az új gazdasággal kapcsolatban egyelőre gondolati forradalomról beszélhetünk, mert a történetben rejlő logikai következményeket igen hamar végiggondolták, ám igen kevés tevődött át a gyakorlatba és valósult meg e forradalmi potenciálból. (Kelen: 2004.)

Az *eLearning* gondolatilag szintén ragyogóan elő van készítve, majdnem mindent megírtak már róla, amit analitikusan ki lehet találni. Se szeri, se száma a potenciális szervezeti és didaktikai következményeket taglaló elemzéseknek és a (többnyire lelkes, optimista) jövőképeknek. A gyakorlat viszont általában szigetszerű esetekre korlátozó-

¹² Részletesebben lásd Denning 2003:137–138.

dik és didaktikailag többnyire a lineáris tanítás technikai eszközökkel való meghosszabbítását jelenti. A minduntalan hangsúlyozott informatikai kihívás még vajmi kevés nyomot hagyott az egyetemek elosztási, hatalmi, szervezeti viszonyain. Szűcs Jenő terminológiájával kifejezve: a „kis körök” alulról elinduló esetleges változásai még korántsem vezettek kumulatív szerkezeti változásokhoz.¹³

5. A régi fogalmak fogságában?

A változások bevezetéséhez természetesen elengedhetetlenül szükség van azokra a fogalmi keretekre, amelyek a gondolati előkészítés során keletkeztek, s amelyekben a változások egyáltalán elgondolhatók – akkor is, ha a realitás még ellenáll a fogalmaknak, és akkor is, ha az oktatási bürokrácia nyelvezetét még mindig elsősorban az ipari társadalmakra jellemző zárt, hierarchikus fogalmi világ uralja. *A két fogalmi világ egymás mellé állítása jelezheti az innovációk víziójának, implementációjának és ellenőrzésének irányát:*

A zárt, hierarchikus oktatási környezet fogalmai (ipari társadalom)	A nyitott, kooperatív oktatási környezet fogalmai (információs társadalom)
Központi tanterv (a „tanterv-törvény”)	Rugalmas kompetencia-portfóliók mint tanulási célok
Lineáris tanterv	Moduláris szervezés
Tankönyv	Információs háttérkörnyezet a hálón
Előadás	Projekt-tanulás
Tudásközlés „felülről”	Kollektív tudáskeresés, tanácsadás a tudásmenedzsmentben
Centralizált információelosztás	Párhuzamos információfeldolgozás
Tanár	Tutor, moderátor, tanácsadó, coach, hálózatszervező
Tanulás	Kollektív tudásmenedzsment, hipertanulás
Definíciós tudás	Információ-menedzsment, keresés, dokumentálás, kommunikációs tudás
Érdemjegy, osztályzat	Egyéni, de kollektívan összeállított kompetencia-portfólió, tudástérkép
Vizsga, „államvizsga”, beszámoltatás	A tanár és a diák által közösen kitöltött kompetencia-portfólió
Vizsgaidőszak	Önellenzés, az eredményhez vezető út közös értékelése
Zárthelyi dolgozatok	Szabad esszék
Diploma	Formális és informális úton szerzett kompetenciák a kompetencia-portfólióban
Instrukcionalista tanuláselmélet	Konstruktivista tanuláselmélet

Az, hogy a gondolkodásmódbeli, szervezeti és hatalmi akadályok ellenére mégiscsak belekezdhattünk a kísérletbe, több körülmény szerencsés összejátszásának köszönhetően volt lehetséges. Választható tárgyaink fölött nem lebegett ott a szigorlati ellenőrzés vagy az államvizsga Damoklész kardja. A fejlesztést külön projekt-keretből

¹³ Az EU számára végzett egyik átfogó felmérés szerint a felsőoktatási intézmények 18%-a használja integratív, innovatív módon az új kommunikációs technikákat.

Lásd: http://www.elearningeuropa.info/extras/pdf/virtual_models.pdf

tudtuk finanszírozni. Rendelkezésünkre álltak a jól felszerelt informatikai laboratóriumok. Az egyetem informatikai központja segítőkészen szolgáltatta a technikai hátteret. Az oktatás és a kutatás szabadságának jegyében kísérletünknek senki sem szabott adminisztratív korlátokat.

Ugyanakkor – elszigetelt csoportként – nem észleltük annak a jelét, hogy környezetünkre bármilyen hatást is gyakoroltunk volna. Kezdeti tapasztalatainkon alapuló innovációnk nem szerveződött innovatív intézmények hálózatába. Hiába kínáltuk fel társegyetemeinknek a tapasztalatokat, reakció nem volt. Ennek okait a következő tényezőkben láttuk:

- Az oktatás szervezete, jogi szabályozása, óraszám elosztása és honorálása a hierarchikus szervezeti formákat részesíti előnyben.
- A tömegoktatás a taylorizálódásnak kedvez (amikor például 600 hallgatónak kell egyszerre zárthelyi dolgozatot írnia, ugyanazokkal a tesztkérdésekkel), a kooperatív hálózati munka ezzel szemben intenzív tutorálást igényel.
- A hálózati oktatásban a tartalmaknak és a módszereknek a reprezentált előzetes tudáshoz is igazodniuk kell. A jelenlegi szabványoktatásban viszont a szabványtervhez kell igazodniuk a diákoknak a tanulás folyamatában, bármilyen előzetes tudással jöttek is.
- A tudáshálózatok működtetésének szervezeti, jogi, anyagi, didaktikai keretfeltételei nincsenek kidolgozva.
- Az internet által támogatott intenzív oktatási formák szervezeti, didaktikai nehézségei, előnyei és hátrányai még nem tudatosultak elég széles körben. Ez ellenálláshoz és a hagyományos formák apológiájához vezet.

6. Hogyan tovább?

A reflexiók végén felmerülhet a „Mi a teendő?” klasszikus kérdése is. Van-e más lehetőség, mint a felsoroltak ellenére tovább folytatni és hinni abban, hogy a helyi, kis hatókörű innovációk lassan-lassan, alulról terjeszkedve hatnak majd a szervezeti változásokra is, s ez majd a távoli jövőben minőségi ugrásokhoz vezet?¹⁴ Ha nincs közvetlen befolyásunk a nagy alrendszerek szerkezetét átalakító politikára, a törvényhozásra, akkor nyilvánvalóan csak ez a remény marad. A motiváció ezen az úton nem más, mint a kísérletezés és a tapasztalatszerzés öröme, vagy az, hogy az ilyesfajta kísérletek során szerzett tapasztalatok belépőt adhatnak a következő, netán az országghatárokon túlnyúló projektekhez is.

A kísérletezés másfél éve egyfajta speciális civil gondolkodásmódot érlelt meg bennem. Miért ne szervezhetném meg saját kezdeményezéssel a saját oktatási hálózatomat? A jelenlegi körülmények között technikailag semmi akadály sincs, hogy hálózatba szerveződjön az a szakmai kör, amely képes és hajlandó egy ilyen projektben együttműködni. Kiinduló és motiváló hipotézisként elfogadtam, hogy ha a kísérlet tartalmaz és a hálózat jól szervezett, a módszereknek előbb-utóbb maguktól is terjedniük kell, s előbb-utóbb az anyagi források is meg fognak nyílni. A kérdés csak az volt, hogy

¹⁴ Nem éppen biztató perspektíva, hogy az Informatikai és Távközlési Minisztérium – amely két évre ígért támogatást a projekthez – az első év után megvonta azt.

az állami egyetemi rendszer keretén *belül* érdemes-e ezt megkísérelni, vagy inkább azon *kívül*. Miután ezt csak tapasztalati alapon lehet eldönteni, mindkét utat kezdeményeztem. Elhatároztam, hogy akkor is folytatom a helyi, kis léptékű kísérletezgetést, ha magyar támogatás egyelőre nincs hozzá. Másrészt európai projektekre vittem a tapasztalatokat. Reméltem, hogy a megmerevedett egyetemi struktúrákat a mikroszintű lokális és a globális út kombinálásával egyidejűleg alulról és felülről is harapófogóba lehet venni, és hogy a versenytárs intézmények száma az intézményi mezo-szinten is szaporodjék, néhányad magammal megalapítottunk egy alternatív virtuális akadémiát. A legközelebbi beszámoló ezeknek a kísérleteknek a sorsáról adhat majd számot.

Irodalom

- Chott, P. O. (1999): Wissensmanagement und Schule. Einführende Überlegungen zu einem Gegenwarts- und Zukunftsthema. SchulVerwaltung, 22. S. 306–310.
<http://www.schulpaed.de/pdf/a-wima2.pdf>
- Bernstein, Basil (1974): Az iskolai tudásanyag osztályozásáról és kereteiről (framing) In: *Az iskola szociológiai problémái*. KJK, 123–153).
- Bourdieu, Pierre – Jean-Claude Passeron (1971): Egy illúzió vizsgálata. In: *Az iskola szociológiai problémái*. KJK, 371–402.
- Denning, Peter. J. (2003): Ahogyan tanulni fogunk (In: *Információs Társadalom*, 2, 128–146.)
 A cikk egy első változata angolul: Business Design for a New University.
<http://cnc.gmu.edu/pjd/PUBS/busdes.pdf>
- Dietrich, Peter: *Lernen im Internet: Virtuelle Lehrveranstaltungen*.
http://www.homes.uni-bielefeld.de/pdietric/inter_00.html
- Fekete László (2004): Az új gazdaság retorikája. (In: *Élet és Irodalom*, 2004. 01. 16.)
<http://www.es.hu/pd/display.asp?channel=PUBLICISZTIKA0402&article=2004-0112-0955-48PDMF>)
- Foucault, Michel (1990): *Felügyelet és büntetés*. Budapest: Gondolat.
- Kelen András (2004): Az új gazdaság és akik nem akarják. (In: *Magyar Tudomány*, 2.)
<http://www.matud.iif.hu/04feb/006.html>
- Klimkó Gábor: *A tudás jellemzése*.
[http://informatika.bkae.hu/root/web/db/kutatas.nsf/0/543ebf195c2749bbc1256dfb0074897b/\\$FILE/A%20tudas%20jellemzese%20atadhatosaga%20szerint.pdf](http://informatika.bkae.hu/root/web/db/kutatas.nsf/0/543ebf195c2749bbc1256dfb0074897b/$FILE/A%20tudas%20jellemzese%20atadhatosaga%20szerint.pdf)
- Pálvolgyi Mihály (2003): *Információmenedzsment*. Kísérleti tananyag.
<http://kit2.bdtf.hu/epub/hun/palvolgyi/im/index.htm>
- Szícs Jenő (1983): *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest: Magvető.

Bessenyei István

A debreceni egyetemen 1969-ben tanári diplomát szerzett, majd 1978-ban az ELTE szociológiai szakán doktorált szociológiából. Az ELTE szociológiai tanszékén volt adjunktus, majd az Országos Közoktatási Intézet kutatási központjában oktatáskutatással foglalkozott. 1997-ben kapta meg a PhD fokozatot. 2001-től a Nyugat-Magyarországi Egyetem docense. Szakterülete: az internet hatása az oktatásra és általában az informatizálódás társadalmi hatásai.

Füzesi Péter

Adalékok az információs társadalom és a civil szféra magyarországi viszonyához¹

Bevezetés: információs társadalom és civil szféra

Az információs társadalom és a civil szféra viszonyának vizsgálatát mind az infokommunikációs technológiák alkalmazása, mind a civil társadalom szerepe felől legitim kérdések felvetése indokolja, amelyek mindkét oldalon a figyelem előterében állnak. Az egyik kérdés arra vonatkozik, hogy az új infokommunikációs eszközök használata hogyan változtatja meg a döntéshozatali eljárásokat a helyi és országos politikai és társadalmi ügyekben, és milyen teret ad az állampolgári kezdeményezések megvalósításának. Az erre adható válaszok a civil kezdeményezéseknek az interneten való burjánzásától a kibertér magányába burkolózó remetek szélsőségéig terjed, akik minden kapcsolatukat elvesztették a „való” világgal. A másik legitim kérdésfelvetés a civil társadalom szereplőire háruló feladatok vizsgálata: Hogyan támogathatják a civil szereplők az infokommunikációs eszközök elterjedésével járó modernizációt és a társadalom működését segítő alkalmazások meghonosodását a magyar társadalomban? Milyen módon lehet őket úgy bevonni a döntések meghozatalába, hogy a leghatékonyabban tudják közvetíteni a sajátos civil erőforrásokat?

Az INFONIA Alapítvány 2005 tavaszán átfogó kutatást végzett a magyarországi civil szervezetek és az információs társadalommal kapcsolatos átalakulások témakörében. A kutatás során külön területként vizsgáltuk az információs társadalom kiépítésében közvetlenül érintett, illetve a diskurzusban aktívan részt vevő szervezeteket. A két szféra – az információs társadalom és a nonprofit szervezetek – határán egyébként jellemzően kevés szervezet helyezkedik el. A kutatás során a szakmai-politikai fórumokon végzett munkájuk és úgynevezett „médiajelenlétük” alapján jelentősebbnek tartott csoportok közül választottunk ki huszoneg olyan szervezetet, amelyek az információs és kommunikációs technológiák alkalmazásában, illetve az erről folytatott diskurzusban markáns szerepet játszottak.² Ezeket külön részkutatás keretében, szakértői interjúk keretében és a kvalitatív sajtóelemzés módszerével vizsgáltuk.

Módszertani és elméleti megfontolások

A kutatás során felkeresett szervezetek vizsgálatánál két módszert alkalmaztunk: egyrészt a szervezetek képviselőinek egyórák szakértői mélyinterjúk során a szervezet-tel kapcsolatos és a magyar információs társadalom állapotát érintő kérdéseket tettünk

¹ A kutatásban Fonyó Attila, Kiss Mónika, Neltz Tamás és Szabó Előd munkája segített. A tanulmány Pintér Róbert segítő támogatása nélkül nem jöhetett volna létre. Ezennel szeretnénk mindenkinek köszönetet mondani.

² A 27 megkérdezett szervezet jegyzékét lásd a mellékletben.

fel, másrészt pedig az elektronikus és a nyomtatott sajtóban 1994 óta megjelent és hozzáférhető cikkek kvalitatív elemzésével elvégeztük a vizsgált szervezetek médiareprezentációjának rekonstrukcióját. Ez utóbbi elemzés fő célja annak a felmérése volt, hogy mely szervezetek milyen témákkal tudtak megjeleneni a nyilvánosság előtt, és az információs és kommunikációs technológiákkal összefüggésben milyen nagyobb nyilvános vitákra került sor.

Az interjúk elemzésekor kétféle típusú információt különböztettünk meg:

- A szervezettel kapcsolatos tárgyi információkra vonatkozó kérdések egyértelműen megválaszolhatók voltak.
- A szervezetek motivációjára abból következtethetünk, ahogyan a környezetüket értékelték és a saját szerepüket definiálták.

A második információs szinten az interjúk szövegeit mint a szervezetről szóló *narratívákat* dolgoztuk fel. Ilyen módon az interjúk alapján a következő jelentésrétegek tűnnek rekonstruálhatónak:

- Egyrészt láthattuk, hogy a különböző szervezetek képviselői hogyan írják le saját környezetüket, milyen fogalmakat használnak és azokat hogyan határozzák meg, illetve hogyan jellemzik (reprezentáció). Az ilyen szempontból végzett elemzés rávilágított arra, hogy a megkérdezettek hogyan értelmezik az információs társadalom fogalmát és hogyan látják az információs társadalom kiépítésének helyzetét Európában, továbbá képet adott arról is, hogy a civil szereplők miképpen vélekednek a magyar információs társadalom egyes strukturális kérdéseiről (például a tartalomkínálatról).
- Másrészt kiderült, hogy az adott szervezet milyen viszonyokat alakított ki a környezetével és annak egyes szereplőivel (participáció).

A médiareprezentációt vizsgálva az egyes szervezeteknek a különböző médiumokban való megjelenésén túl azt próbáltuk rekonstruálni, hogy melyek a legfontosabb diskurzusok, amelyekben az általunk vizsgált szervezetek megszólaltak. A „nyilvánosság” tekintetében megkülönböztettük az elektronikus és a nyomtatott médiumokat, illetve a szakmai és a tömegsajtót. Az így kapott négy csoportba a következő módon soroltuk be az általunk vizsgált sajtótermékeket: a legszűkebb nyilvánosságot elérő elektronikus szakmai portálok közé a www.terminal.hu és a www.backslash.hu, a nyomtatott szakmai sajtó csoportjába pedig a *Computerworld-Számítástechnika*, az *Internet Katalauz*, valamint a *Chip* és a *Byte* magazin került. Az elektronikus tömegmédiumok közül a www.index.hu és a www.origo.hu portálokat vizsgáltuk. Ezek nem feltétlenül az olvasóik számát tekintve maradnak el a nyomtatott tömegsajtótól, hanem jellegükben térnek el attól, ugyanis főként az internet iránt leginkább nyitott rétegeket, elsősorban a fiatalokat érik el. A legmagasabb szintű nyilvánosságot biztosító kategóriába sorolt médiumok közé a *Népszabadság*, a *Magyar Nemzet*, a *Figyelő* és a *Heti Világgazdaság* került.

A kutatás során az egyik legfontosabb elméleti tájékozódási pontot az Ernest Wilson nevéhez fűződő gyémánt-modell adta. Ez az egyes országok olyan modernizációs modelljét reprezentálja, amelynek alapja a fejlesztésben szerepet játszó négy főbb aktor (a politika, a gazdaság, a tudomány és a civil szektor) teljesítménye és a közöttük létrejött együttműködés minősége. A modellt természetesen bizonyos fenntartásokkal

kezeltük, hiszen azt Wilson eredetileg a fejlődő világban végzett kutatásai során dolgozta ki, jellemzően az angolszász gondolkodásmód jegyében, s ezért egy volt államszocialista ország társadalmi viszonyaira nem ültethető át maradéktalanul. A Wilson-gyémántban szereplő aktorokat kiegészítettük a médiával mint ötödik aktoriall és az alábbiak szerint differenciáltuk:

- A politikai szférát részekre bontottuk, és külön kezeltük a központi kormányzati apparátust, amelynek legfontosabb feladata a tervezés, vagyis az információs társadalom kiépítése, valamint az államigazgatás szintjén megragadható adminisztrációt, amely az állampolgárok és a civil szervezetek számára megteremtí a környezetet hivatalos ügyeik intézéséhez.
- A gazdasági szféra mint aktor változtatás nélkül átvehető volt az eredeti modellből.
- Ezzel szemben a tudományos szféra szerepét már jelentős mértékben újra kellett definiálnunk, hiszen Magyarországon mind az Akadémia és a hozzá tartozó kutatóhelyek, mind a felsőoktatási intézmények túlnyomórészt költségvetési intézmények, és mind önmeghatározásukat tekintve, mind tényleges működésük gyakorlatában az állam alá rendelődnek.
- A civil szféra tekintetében abban a szerencsés helyzetben voltunk, hogy ez állt kutatásunk fő fókuszában, és a kérdéseket itt tehetjük fel a legdifferenciáltabban. Noha egyértelmű volt számunkra, hogy a civil szféra Magyarországon sajátos módon szerveződik (elég csak a történelmi helyzetre gondolni), nem éltünk semmilyen konkrét előfeltevés-sel vele kapcsolatban.
- A média mint aktor nem szerepel az eredeti wilsoni felosztásban, de könnyű belátni, hogy a társadalmi kommunikáció fő formájaként kiemelten fontos elemét képezi a civil szervezetek környezetének, ha azok artikulálni akarják céljaikat. A médiát ezért külön kutatási területként kezeltük.

Az alábbiakban a kutatási eredményeket a következő tagolásban ismertetem: Először az interjúk alapján rekonstruálható jelentésrétegeket mutatom be (reprezentáció és participáció), majd a vizsgált szervezetek médiareprezentációjának tanulságait ismertetem. Az utolsó részben kísérletet teszek arra, hogy összefoglaljam a szervezetek strukturális sajátosságait és reflektáljak a kutatás egészének eredményeire, továbbá kitérek a Wilson- gyémánt alkalmazhatóságára, valamint a tanulságok továbbgondolási lehetőségeire.

Az interjúk tanulságai: a magyar információs társadalom percepciója a megkérdezettek körében.

Az információs társadalom fogalma

Az interjúk első kérdései az információs társadalom mibenlétére vonatkoztak. A fogalom értelmezését illetően a megkérdezett nonprofit szervezetek válaszaiból komplex és sokrétű kép bontakozik ki, ami magában foglalja nemcsak a technikai eszközökkel való ellátottságot, hanem a strukturális változásokat, a társadalom működéséhez szükséges egész feltételrendszert megváltoztató folyamatokat, a technikára ráépülő alkalmazásokat, valamint a technológiához kapcsolódó tudás és motiváció, az információs kultúra komplex rendszerét is. Ugyanakkor az információs

társadalom fejlettségét többé-kevésbé jellemző módon azonosítják az internet penetrációs mérőszámával.

A megkérdezettek kiemelték, hogy az információs társadalom céljai és trendjei kevésbé jól ismertek, és a magyar közbeszédben a fogalom jelentése bizonytalan.

Jellemző, hogy a legtöbb civil szervezet elsősorban a politikát és a gazdaságot nevezte meg olyan szintéreként, ahol az információs társadalom trendjei érvényesülnek. Ezeken kívül visszatérő elem, hogy a megkérdezettek az információs társadalom fejlesztéséhez szükséges feltételrendszer megteremtését elsősorban az államtól és a politikai erőktől várják.

Az információs társadalom fogalmának értelmezése természetesen nemzetközi összehasonlításhoz kötődik: Magyarország ilyen szempontból a megkérdezettek szerint a középmezőnyben, vagy az élbolyhoz képest még nagyobb lemaradásban van. Ugyanakkor, noha interjúalanyaink az Európai Uniót az információs társadalom szempontjából nemzetközi összehasonlításban nem tekintik centrumnak, Magyarország számára orientáló modellként elsősorban európai országokat említettek. Úgy tűnik, hogy Ázsia információs társadalmait illetően a megkérdezettek vakfoltjára bukkanhatunk rá: mindössze egy válaszoló említett ázsiai példákat.

Az interjúkban megszólalók számára tehát az Európai Unió jelenti a legrelevánsabb összehasonlítási alapot, de a csatlakozás óta mind a Magyarországon kiépülő EU-adminisztráció, mind a magyar (elsősorban szakmai) nonprofit szervezetek számára nyitott EU-programok is jelentős szerepet látszanak játszani már most is. Ehhez hozzájárul, hogy egyes szervezetek esetében az EU-csatlakozás lényeges javulást hozott a pályázati lehetőségek terén: több megkérdezett szervezet (*MELASZ, MEKKE, MATISZ, MTE, INFÓRUM*) már korábban bekapcsolódott az európai uniós programokba, illetve az európai szervezetek munkájába.

A magyar információs társadalommal kapcsolatban jelzett gondok és problémák között elsősorban a nyelvtudás hiánya, az alacsony penetráció, a nem megfelelő tartalomkínálat, valamint az internet-hozzáférés és a számítógépek magas költségei említhetők. A következőkben az egyes aktorok szerint részletezve mutatom be az információs társadalom percepcióját.

Állam

Az állam és a politikai szféra megítélése – mivel ez a kérdés rendkívül széles kört fog át, sokszor eltérő helyzetben lévő aktorokkal – igen komplex. Ugyanakkor az összes megkérdezettre jellemző, hogy az információs társadalommal kapcsolatos stratégia kialakítását és megvalósítását egyaránt az állami-politikai kompetenciák körébe sorolják. Az állami szféra teljesítményét a megkérdezettek általában a *közepesnél rosszabbnak* értékelték. A legtöbbször említett problémák a következők:

Az informatikai kormányzat „többfejű”, nem érvényesül egységes koordináció. Ehhez hozzájárul, hogy az információs társadalom fejlesztése tekintetében a kormány, illetve a közigazgatás nem minden tisztviselőjében van meg a megfelelő tudatosság és motiváció, a fejlesztések sokszor szigetszerűen mennek végbe.

Sok esetben problémát jelent az intézkedések átláthatatlansága és ellenőrizhetetlensége, és a közigazgatási szervek szintjén előfordul a technológia alkalmazására való felkészületlenség is. Többen említették a pénzalapok kevéssé hatékony és ellenőrizetlen elosztását, valamint a programok alacsony szintű integráltságát.

Az állam fontos, de eddig nem teljesített feladataikat leggyakrabban az e-közigazgatás bevezetése került szóba. Mivel az e-kormányzat kérdését a legtöbb megkérdezett az információs társadalom fejlesztésének egyik stratégiai céljaként értelmezi, ezen a területen a jelenleginél jóval nagyobb aktivitást várnak a politikától. A másik stratégiai szempontból kitüntetett célként az innovatív szférákba, az oktatásba és a tudományba való befektetést jelölték meg. Az állami szerepvállalás elvárt területeként hasonló súllyal jelent meg továbbá a lakosság minél szélesebb körének bekapcsolása az internethasználatba.

További elvárásként fogalmazódott meg a *Private Public Partnership (PPP)* lehetőségeinek kihasználása, valamint az adó- és járulékkerhek mérséklése a nemzetközi versenyképesség érdekében.

A szabad szoftverekkel foglalkozó szervezetekre jellemző véleményként fogható fel, hogy az állam rossz működésének szimptomái közé sorolják a nyílt forráskódú szoftverek elérhetetlenségét a közbeszerzésekben.

A közigazgatás tekintetében visszatérő vélemény, hogy a kapcsolatok kiemelt szerepet játszanak a hatékony szervezeti munkában. Ugyanakkor feltételezhető, hogy ez nem annyira a döntések befolyásolására, mint inkább az információszerezésre vonatkozik, és a nem kielégítően informatív állami szféra egyik strukturális hiányosságának a kompenzációja.

Az állammal kialakított kapcsolatok

A megkérdezett civil szervezetek esetében az államhoz fűződő viszony három fő formája a támogatás, az együttműködés és az érdekképviselés. Jellemző, hogy a költségvetési szervekhez kötődő szervezetek az állammal való együttműködés lehetőségeként egyedül az anyagi támogatást említik, és egyes esetekben magát az államot azonosítják azzal a szervvel, amellyel a pályázataik benyújtása során kapcsolatba kerülnek.

Az anyagilag valamelyest önálló, valamilyen gazdasági szervezetet a háta mögött vagy a tagjai között tudó, illetve valamilyen technológia hasznosításában tevékenykedő szervezetek elsődleges célja a hatékony szakmai kommunikáció kialakítása az állammal. A kérdésről nyilatkozó szervezetek körében ezzel kapcsolatban a következő problémák merülnek fel:

- Intézményi szinten nem alakul ki hivatalos kommunikáció. Ugyanakkor az egyes személyek szintjén jó kapcsolatokat tudnak kialakítani: ez megerősíti azt a megállapítást, hogy a szervezet sikeres menedzselésében kiemelten fontos a kapcsolati tőke szerepe.
- A civil szervezetekkel való kapcsolattartást a politika, illetve az állami szervek nem tartják megfelelően fontosnak, a kommunikáció nem válik valóban hatékonyvá, mert az iteráció egy lépésben kimerül, vagyis a politika nem vár további visszacsatolásokat, és a vélemények egyeztetése után döntést hoz.

Gazdaság

Az interjúkban a gazdaság kérdései már jóval kisebb gyakorisággal kerültek szóba. Nem túlságosan meglepő, hogy a gazdaságról elsősorban a tagságukat a vállalatok köréből toborzó lobbiszervezetek alakítottak ki markáns képet, ami a következő állításokban foglalható össze:

A magyar informatikai ágazat fő problémája – a kis vállalatméretek mellett – a szféra *alulintegráltsága*, egyrészt az ágazaton belül, másrészt a kutatói oldallal és saját potenciális piacával fenntartott külső kapcsolatok terén is, amit jól mutat, hogy a nem informatikai profilú cégeknél az IKT eszközök használata a kívánatosnál kisebb mértékben jellemző.

Az IKT szektorban nem eléggé elterjedt a különböző projektkultúrák alkalmazása, és a vállalatok nem alkalmaznak minősítési és fejlesztési keretrendszereket. Mindehhez hozzátartozik az innováció alacsony szintje, ráadásul a kis számú fejlesztés jelentős részét külföldön értékesítik. Stratégiai célként fogalmazódott meg az innováció erősítése a gazdaságban az állam részéről történő támogatás eszközeivel is.

Együttműködés a gazdasággal

A gazdasági szereplőkkel kialakított kapcsolatok jó néhány szervezetnél alapvetően meghatározó erejűek, hiszen a lobbitevékenységet folytató szervezetek az információs társadalommal foglalkozó NGO-k markáns csoportját alkotják.

A gazdasághoz fűződő viszony másik jellegzetes formáját a költségvetési intézményekhez kötődő civil szervezetek alakították ki: ezekre a korlátozott támogatói kapcsolat jellemző. A sikeres együttműködés példaként legtöbbször valamilyen ingyenes szolgáltatást említenek. Ugyanakkor ezek a szervezetek mint a vállalatok megrendelőinek a képviselői is megjelenhetnek, és a cégek támogatást nyújthatnak a szervezet működéséhez is.

Az alulról szerveződő, költségvetési intézményekhez nem kötődő civil kezdeményezések esetében a gazdasági szereplőkkel való kapcsolatot – a szervezet kommunikációs felületén (mint reklámhordozón) keresztül – nagymértékben befolyásolja a szervezet nagysága, továbbá az is, hogy az általa véghezvitt konkrét projekt kötődik-e valamilyen módon az adott cég tevékenységéhez. Jellemző panasz a civil szervezetek részéről, hogy önzetlen mecenatúra nem létezik. Ebből kiindulva úgy érzik, hogy a gazdasági szereplőket nem tekinthetik a működésüket támogató komoly partnernek, s ezért az állami (illetve az Európai Unió által biztosított) pályázati források elérését tartják elsőrendű célnek. A cégekkel való kommunikációt ezen kívül természetesen befolyásolja a már említett kapcsolati tőke is.

A valamilyen informatikai technológiával vagy alkalmazással (pl. *Linux*, elektronikus aláírás, *WiFi*) foglalkozó nonprofit szervezetek rájuk jellemző speciális viszonyrendszert alakítanak ki a cégekkel. A vállalatok közvetlen módon, akár tagsági viszonyon, akár szolgáltatások nyújtásán vagy eszközök rendelkezésre bocsátásán keresztül is bekapcsolódhatnak a szervezetek munkájába. Ezen kívül a civil szervezetek mint fejlesztők vagy mint szakmai kommunikációs partnerek is kapcsolatba kerülhetnek cégekkel.

Tudomány

A tudományos szférával kialakított kapcsolatok szempontjából a megkérdezett szervezetek igen széles skálán mozognak: vannak olyan szervezetek, amelyek szorosan kötődnek a tudomány világához, míg másoknak a tevékenysége egyáltalán nem érintkezik vele.

A tudományos szférával kapcsolatban az iparági érdekérvényesítő szervezetek részéről az alábbiak szerint összefoglalható markáns vélemény fogalmazódott meg: Ki kell dolgozni a tudomány és a gazdaság összekapcsolódásának a módjait, mert jelenleg nem működik közöttük a technológiai transzfer. Biztosítani kell a kutatók motivációját, és erre építve fel kell lépni a kutatók itthon tartása érdekében. Az ehhez szükséges feltételrendszert az innovatív szférákban állami beruházás teremtheti meg. A továbbiakban a kutatókat érdekeltté kell tenni a gazdasághoz kapcsolódó fejlesztési munkában.

Ugyanakkor hangot adtak annak a véleménynek is, hogy az informatika jellegénél fogva olyan terület, ahol a fejlesztés nem igényel magasabb elméleti szintű tudományos kutatásokat, az innovációhoz szükséges alkalmazott kutatásokat pedig a cégek maguk is el tudják végezni (számos pályázatot nyújtanak be kisvállalatokon belüli kutatói hálózatok kiépítésére).

Az NGO szektoron belüli kapcsolatok és a civil társadalomról alkotott kép

Az interjúk alapján elmondható, hogy a szervezet jellege, a mások szemében róla kialakított kép és az, amit az egész szféráról gondolnak, ebben a kérdéskörben függ össze a legerősebben. Mivel a megkérdezett NGO-k helyzetére és az általuk alkotott struktúrákra a későbbiekben még kitérek, itt csak a szféra egészével kapcsolatban megfogalmazott véleményeket foglalom össze.

- A megkérdezett szervezetek jelentős része lobbiszervezet, amely gazdasági szereplőket tömörít, és ennek megfelelően a civil társadalomhoz képest valamelyest kívülállónak érzi magát. Egyébiránt jellemző, hogy a lobbiszervezetek egy része nyitott lenne az „igazi” civilekkel való együttműködésre, de fejletlennek tartja a civil szférát, amely ideális működése esetén a „civil kontroll” érvényesítője lehetne az állammal szemben.
- A költségvetési intézményekhez kötődő szervezetek bizonyos értelemben szintén elhatárolják magukat a civil szférától.
- A magyarországi civil társadalom történetének egyik legfontosabb szereplője a Soros Alapítvány, amely fiókszervezeteivel komoly katalizátorszerepet töltött be a magyarországi civil társadalomban. A *NIOK* és a *C3* központ mint kvázi civil szervezetek direkt módon segítettek és jelenleg is segítik a kisebb NGO-k informatikai felzárkózását, elsősorban az információs szolgáltatások terén.
- Az alulról szerveződő civil szervezetek (pl. a zöldek, a szabad szoftverek szószólói és a feministák) jellemzően erős hálózatokkal rendelkeznek, de elsősorban a saját területükön tevékenykedő más szervezetekkel alakítanak ki szoros kapcsolatokat.

- A civilek anyagi lehetőségeivel kapcsolatban az alulfinanszírozottság a legtöbb interjúban direkt módon nem jutott kifejezésre, de többen szóvá tették, hogy az elnyert pályázati pénzüsszegek késve érkeznek meg, és sok civil szervezet számára az utófinanszírozás is gondot jelent.

A média megítélése és a médiakapcsolatok

A megkérdezett civil szervezetek a médiával kapcsolatban egybehangzóan úgy vélekednek, hogy az internet magyarországi mediareprezentációján javítani kellene, mert a sajtóban jelenleg elsősorban a negatívumok jelennek meg. Általánosnak tekinthető vélemény továbbá az is, hogy noha a hagyományos médiumok e-mail útján való hozzáférhetőségük biztosításával, valamint a műsorok és sajtótermékek *online* megjelenítésével elkezdtek kiaknázni az internet adta lehetőségeket, a bennük rejlő felvilágosító-oktató potenciál nincs kihasználva.

A médiával kialakított viszony szorosan összefügg azzal, hogy a szervezet a saját tevékenységével mit szeretne elérni, és célcsoportjaként kiket definiál. A médiával kapcsolatos igények – és ténylegesen kihasznált lehetőségek – néhány esetben túlmutatnak a szervezetről való híradásokon, és jelentős szerepet játszanak a szervezet imázsának kialakításában és promóciójában egyaránt.

A szervezetek vizsgálatakor megkülönböztettük, hogy a szervezet az adott médiummal belső vagy külső kommunikációt folytat-e. Belső kommunikáción a szervezet potenciális támogatóival és az általa képviselt téma iránt érdeklődőkkel való párbeszédet értettük, míg külső kommunikációnak elsősorban a nyilvánosság erejének a tömegtájékoztatási eszközökön keresztül történő segítségül hívását tekintettük. Ennek alapján a következő civil stratégiák körvonalazódnak:

- Egyes speciális szervezetek valamely meghatározott kör szereplőit (pl. a *NIOK* esetében a tudományos szférát vagy a civil szervezeteket) próbálják elérni. Számukra a média másodlagos szerepet játszik, de saját projektjeikkel egyes esetekben (pl. a *NIOK*-nál az Év adományozója- díjak odaítélésekor) megelőzhatják a szélesebb médianyilvánosságot is.
- Az iparági érdekképviselőt ellátó lobbiszervezetek jellemzően a kormánnyal folytatott párbeszéd közvetítőjének és egyúttal egyik fontos résztvevőjének tekintik a médiát. (Számos esetben kiemelték a média hatalmi ágazat jellegét).
- Az alulról szerveződő, illetve kevesebb erőforrással rendelkező szervezeteknél a mediaszereplés mint a véleménnyartikuláció egyik lehetősége és az érdekvérvényesítés eszköze kaphat kiemelt szerepet. Az ilyen szervezetek jellemzően a sok embert érintő, valamilyen közérdekű kérdés körül kialakuló diskurzusok mentén tudnak megjelenni. Ilyen például az önmagát eleve „*watchdog*” szervezetként definiáló *MELASZ*, a Technika az Emberért Alapítvány és a *NETÉRT*. Az ilyen szervezetek tehát céljaik eredeti meghatározásával nem kötődnek szorosan a médiához, de a célok megvalósításában az kiemelten fontos partner számukra, s ez visszahat a szervezet jellegére is.
- Az olyan alulról szerveződő egyesületek esetében, amelyeknek a tevékenysége a tömegmédiára szempontjából túlságosan speciális (pl. *MINŐK*) vagy regionális jellegű (pl. *HUWICO*-Budapest), illetve nem kapcsolódik országos jelentőségű diskurzushoz, az adott szervezet megjelenhet ugyan a médiában és kiépíthet jó médiakapcsolatokat, ami

jótkonyan hathat a szervezet ismertségére, de a médiaszereplés nem válik a szervezet tevékenységének központi elemévé.

- Egyes alternatív szervezetek (pl. a szabad szoftvekekkel foglalkozó, a globalizációellenes és a zöld szervezetek) a tömegmédiával kialakított jó kapcsolataikat is felhasználják stratégiai céljaik elérésére. Ezek a közvélemény támogatását saját műsoraik és kiadványaik nyilvános bemutatásán keresztül próbálják megnyerni (jó példa erre a szabad szoftveres szervezetek több rendszeresen megjelenő műsora a Fix TV és a Fix Rádió csatornáin vagy a www.indymedia.hu portál). A médiával elsősorban belső kommunikációt folytatnak, ki-kikacsingatva a szélesebb nyilvánosság felé.

A vizsgált szervezetek médiareprezentációja

A médiareprezentáció tekintetében az általunk vizsgált szervezetek az alábbi négy csoportba sorolhatók:

- Egy-egy diskurzus központi szereplői. Ezek a diskurzusok jellemzően valamilyen konfliktushoz kötődnek (*BSA, NETÉRT, MTE, LME*).
- Jelentős médiareprezentációjú szervezetek, amelyekkel kapcsolatban folyamatosan jelennek meg különféle cikkek és híradások a médiában (*IVSZ, INFÓRUM, Teleház Szövetség*).
- Nagyobb projektek kapcsán a média látókörébe került, közepes médiareprezentációjú szervezetek (*MINŐK, NIOK, MATISZ, C3, NJSZT, Zöld Pók Hálózat, INDYMÉDIA, TEA*).
- Ritkán és véletlenszerűen megjelenő szervezetek (*MIT, MEISZ, HUWICO, FSF, W3C, MELASZ, MEKKE, MKIE, HUNGARNET, HUNINET, ITOSZ, INFOÉRA*).

Az illegális szoftver diskurzus

A nyilvánosság előtt folyó egyik legnagyobb és legtöbb résztémára bontható informatikai tárgyú vita az elsősorban a *BSA* tevékenységéhez kötődő illegális szoftver diskurzus. Ez a leghosszabb ideje napirenden levő téma: ezzel kapcsolatban már a kilencvenes évek közepétől kezdve rendszeresen jelennek meg cikkek a szakmai és a napi sajtóban egyaránt. Ugyanakkor ez a diskurzus meglehetősen kevés ponton és csak közvetve kapcsolódik más témákhoz, és lényegében egyetlen speciális kérdés körül folyik.

A vita kulcsfigurájának a *Business Software Alliance* nevű szervezet tekinthető, amelynek a stratégiájához hozzátartozik az illegális szoftver diskurzus folyamatos életben tartása (fizetett hirdetések, kutatások eredményeinek ismertetésén és sajtókampányokon keresztül). A diskurzus második részterülete a *BSA* programjairól való híradás. A harmadik részterületet a rendőrségi akciókról és a folyamatban levő eljárásokról való híradások alkotják, és mindezekre épül rá a *BSA* tevékenységét vitató ellendiskurzus.

Az illegális szoftvekekkel kapcsolatban folyó diskurzusban a felek között a következő főbb frontvonalak alakultak ki:

A *BSA* tevékenységének megítélését firtató kérdéseinkre adható egyik válasz szerint a *BSA* független civil szervezet, amely a társadalomban a szoftvekek legális alkalmazásáért küzd, és így csak a jogkövető magatartást segíti elő. A másik vélemény úgy fog-

lalható össze, hogy a *BSA* célja a szervezetet létrehozó szoftvercégek profitjának maximalizálása, és a *BSA* – civil szervezeti státusánál fogva – speciális módon befolyásolhatja az állami szerveket. A *BSA* mint „civil szervezet” valójában szürke zónát teremt a gazdaság és az állam között, és a „szoftver-rendőrség” szerepében tetszeleg. A *BSA* „szoftver-rendőrségi” funkciójával szemben elvi, jogi és szakmai kifogások merülnek fel. Ezeket a kifogásokat jól demonstrálja, hogy a Technika az Emberért Alapítvány 2002. évi *Big Brother-közönségdíját* a *BSA* kapta.³

A tartalomszabályozási diskurzus

A tartalomszabályozásról szóló diskurzus eszkalálódása a 2000-ben Tihanyban tartott *Internet Hungary* konferenciától eredeztethető, ahol az *ORTT* részéről felvetették, hogy a tartalomszabályozás kérdését jogi alapokra kívánják helyezni, ami a tartalomszolgáltatók részéről heves ellenkezést váltott ki. Ennek hatására szerveződött meg a Magyarországi Tartalomszolgáltatók Egyesülete, amely mindmáig irányadó szerepet játszik a tartalommal kapcsolatos kérdések megítélésében. Az egyesület azt az álláspontot képviseli, hogy a tartalommal kapcsolatos kérdéseket szakmai önszabályozás útján kell megoldani. A diskurzus azonban a Magyarországi Tartalomszolgáltatók Egyesületének tagjain kívül is sok szereplőt vonultat fel és számos területet érint.

- Idetartoznak mindenekelőtt az internetes tartalmak szabályozásának elvi kérdései, amelyek egy nagyobb problémakörbe illeszkednek és egyrészt az internet mint médium karakterét, szabályozhatóságát vagy szabályozandóságát, másrészt az esetleges szabályozás eszközeit érintik. Ennek a diskurzusnak a keretében más szervezetek képviselői is (pl. Beck György, az Informatikai Érdekegyeztető Fórum elnöke) mérvadó véleményeket fejtettek ki, a vita folytatódik.
- Ehhez szorosan kapcsolódó terület továbbá az adatvédelem és a szerzői jogok védelme.
- Az adott kérdésben a különböző politikai pártok eltérő álláspontot fogalmaztak meg. Az informatikai miniszter, Kovács Kálmán például egyértelműen kijelentette, hogy az IHM nem kíván a tartalmat érintő kérdésekkel foglalkozni.
- Az önszabályozás kérdésében a magyarországi gyakorlat annyi újdonsággal szolgált, hogy a szabályozást – a külföldi példától eltérően – nem az internetszolgáltató, hanem a tartalomszolgáltató végzi.
- A diskurzus utóéletéhez tartozik, hogy Magyarországról több szervezet bekapcsolódott az Európai Unió *e-Content* programjába, és ennek eredményeként Magyarországon is létrejöttek olyan programok, mint az Infomediátor Iroda, a www.internethotline.hu vagy a Barátságos Internet Fórum.

Magyarországon a tartalomszabályozás kérdései mára tisztázottnak látszanak annyiban, hogy ennek keretrendszerét a szakmai önszabályozás adja és főszereplője a Magyarországi Tartalomszolgáltatók Egyesülete, ám továbbra is sűrűn felmerülnek vitás kérdések, mint azt a Hálapénz.hu portál példája is mutatja.

³ A közönségdíj indoklása: „Hatásának tünteti fel magát és fenyegetően lép fel a felhasználók ellen, noha csupán egyes szoftvergyártók érdekképviseletére létrehozott nonprofit szervezet.” (Forrás: <http://www.bigbrotherawards.hu/vege2002.html>)

Az internetelérés költségeivel kapcsolatos diskurzus

A magyarországi internet penetráció szintje nemzetközi összehasonlításban alacsonyabb a térség helyzete alapján várhatónál, aminek egyik lehetséges okaként többben az internetelérés magas költségeit említik. A vezetékes telefonos internet-hozzáférés egyik alapköve a *MindenkiNet* díjsomag volt, ezt a szolgáltatást azonban a *Matáv* 2002. július 1-jén megszüntette. Két héttel később, július 15-én debütált a *Vodafone* korlátlan, átalánydíjas *GPRS* alapú internetszolgáltatása. A *Matáv* döntésére válaszul megalkult a Netfelhasználók Érdekvédelmi Társasága (*NETÉRT*), és egy igazán látványos és komoly médiafigyelmet kiváltó akcióval, a 2002. május 25-re „egértelmetes” jelszóval tüntetést szervezett. A kérdésben a *NETÉRT*-en és a *Matávon* kívül az állam, a politikai pártok és a gazdasági szereplők is állást foglaltak. Néhány hónappal később, 2003 tavaszán az internetezők számának szignifikáns csökkenését kimutató vizsgálat eredményeinek ismertetése, a kormányzat által bevezetett kedvezményes internet-előfizetések bejelentése és a *Vodafone* szolgáltatásainak korlátozása kapcsán a *NETÉRT* az internetezők érdekeinek első számú képviselőjeként tudta magát elfogadtatni, és ennek eredményeképpen szinte minden kérdésben azóta is lehetőséget kap a megnyilatkozásra, legyen szó akár gazdasági, akár technikai természetű problémákról.

A szoftverszabadalmakkal kapcsolatos diskurzus

A médiadiskurzus középpontjában ebben az esetben a szoftvereknek az Európai Unióban megvalósítandó szabadalmaztathatóságával kapcsolatos párbeszéd áll, ami tulajdonképpen a nemzetközi diskurzus leképeződésének tekinthető: a témában kibocsátott irányelvekkel kiváltott viták arról folynak, hogy – az Egyesült Államokhoz hasonlóan, ahol már évek óta megvan egyes technológiák (például egyes honlapokon bizonyos fajta navigációs lehetőségek) szabadalmaztatásának a lehetősége – ennek Európában is meg kell-e teremteni a jogi alapjait. A független fejlesztő csoportoknak és a szabad szoftverek híveinek álláspontja szerint az ilyen típusú szabadalmak megbénítják a versenyt és az innovációt, és az amúgy is előnyös helyzetben lévő multinacionális szoftvercégeket segítik. Az ehhez kapcsolódó magyarországi diskurzusban – ritkaságszámba menő módon – a civil szektor prominens képviselőit tömörítő, rendkívül széles körű összefogással kibontakozó alkalmi szövetség jött létre a direktíva ellen, amelynek a tagjai között szerepel a Free Software Foundation, a Linux-felhasználók Magyarországi Egyesülete, a Magyar Tartalomipari Szövetség és az Informatikai Vállalkozások Szövetsége is. Néhány informatikai vállalkozás (*UHU-Linux*, *LSC*, *Publishing Factory*, *Balabit* és a többiekhez képest mamutnak számító *Novell*) szintén hallatta a hangját. A tiltakozás nagyrészt nyílt levelek megfogalmazásából állt, azonban nem érte el a tömegsajtó érzékenységi küszöbét, inkább a szakmai sajtó követte az eseményeket a szervezetek és a vállalatok által kiadott közlemények megjelenésével.

Ezzel szemben a szabadalmak ellen tiltakozó demonstráció, amihez további szervezetek is csatlakoztak, már kellő súllyal szerepelt a *mainstream* médiában, ahol folyamatosan napirenden tartották a kérdést.

A vita bizonyos tekintetben a tiltakozók győzelmével látszik zárulni: mind az Európai Unió, mind a magyar kormány illetékes köreiből megoszlanak a vélemények a kérdésben, és ez a helyzet – egyelőre úgy tűnik – a jelenlegi rendszer fennmaradásának kedvez.

A civil szféra strukturális meghatározottsága

Az általunk vizsgált szervezetek jellegét a következő tényezők határozzák meg: a szervezet által igénybe vehető erőforrások, a saját maga számára meghatározott tevékenység és az adott diskurzus, a szervezet működési környezete. Az alábbiakban ezeket a kérdéseket vizsgáljuk meg röviden.

Az erőforrásokhoz való hozzáférés

Az első tényezőként megnevezett erőforrások viszonylag könnyen azonosíthatók voltak, annál is inkább, mivel itt – kissé leszűkítve – csak az anyagi, humán és infrastrukturális feltételeket vizsgáltuk. Az erőforrások szempontjából a szervezeti működés lehetőségei tűnnek a vízvázalstónak, vagyis az, hogy az egyes projektekre kapott pénzüsszegek felhasználásán kívül mennyire biztosított maga a szervezeti lét, továbbá fontos szerepet játszik a szervezet nagysága is. Az iparági érdekképviseletek, a költségvetési szervekhez valamilyen módon kötődő csoportok és az alulról jövő kezdeményezések között döntő különbségek vannak.

Az iparági érdekképviseletek létrehozói valamilyen formában biztosítják a szervezetek működési feltételeit mind anyagi, mind infrastrukturális és humán oldalról. Ugyanakkor megállapítható, hogy ezeknél a szervezeteknél a tagok és a tisztviselők sokszor fizetés fejében végzik a munkájukat: a civil szektorra jellemző önkéntesség szintje itt a legalacsonyabb.

A költségvetési szervekhez kötődő NGO-k (pl. *HUNGARNET, HUNINET, ITOSZ, MEKKE*) a humán tőkén kívül viszonylag jól tudják biztosítani az infrastrukturális háttérrel is. Jellemző rájuk, hogy a szervezeti tevékenység során adódó feladataikat a tagok (pl. azok az egyetemi oktatók, akik részt vesznek a *HUNINET* tevékenységében is) valamilyen intézmény alkalmazásában végzett munkájuk mellett látják el.

Végül az alulról jövő civil kezdeményezések vannak a legbizonytalanabb helyzetben mind az infrastrukturális háttér, mind a pénzalapokhoz való hozzáférés tekintetében: legfontosabb erőforrásuk a tagok által többnyire önkéntesen végzett munka.

Előfordul ugyan, hogy egyes szervezetek működési költségeik fedezetének biztosítására bizonyos szolgáltatásokat nyújtanak és az így keletkezett bevételt visszaforgatják a szervezet tevékenységébe, de az általunk vizsgált szervezetek körében ez korántsem nevezhető tipikusnak.

A szervezet feladatainak természete és a szervezet bekapcsolódása a társadalmi diskurzusokba

A szervezetek tevékenységét illetően hasznos megkülönböztetési szempontnak tűnik, hogy az adott szervezet életében milyen arányban áll egymással a szervezet saját hatáskörében végzett munka (belső aktivitás) és a szervezet tevékenységi körét érintő

társadalmi diskurzusok alakítása (külső aktivitás). A diskurzus ebben az esetben a valamely fontos társadalmi kérdéssel kapcsolatos összes releváns közéleti megnyilvánulást jelenti, tehát az adott kérdésnek a médiában való megjelenésén kívül idetartoznak a politikai döntések, a törvényhozói munka és a szervezetek között, illetve azokon belül folyó egyeztetések is. A kutatás során készített interjúk alapján a vizsgált szervezetek szempontjából a következő diskurzusok bizonyultak a legfontosabbnak :

Az információs társadalommal kapcsolatban folyó *mainstream* diskurzus valójában több diskurzus egymásba fonódása, amelyek az úgynevezett „legjobb gyakorlatokat” (*best practices*) és a résztvevők véleménye szerint célravezető stratégiákat járják körül, s „az információs társadalom fejlesztése Magyarországon” címszó alatt foglalhatók össze. Ennek a sokrétű diskurzusnak olyan kristályosodási pontjai vannak, mint a penetráció, az e-közigazgatás, az eszközökhöz való hozzáférés támogatása, az ágazati támogatások elosztása, a K+F tevékenység élénkítése, valamint az eszközök és a szolgáltatások árszínvonala. Jellemző a diskurzusra, hogy az egész magyar lakosságot érintő kérdéseket tárgyal a legszélesebb médianyilvánosság előtt, szakmai, tudományos és gazdasági megfontolások szerint. Legfőbb témája az, hogy az állami szerepvállalás milyen módon teremthet ideális feltételeket a fejlődéshez. A diskurzusból részt vesz az összes szakmai és ágazati érdekképviseleti szervezet, továbbá az *MIT*, az egyik legrégebbi szervezet, amely elsősorban az internettel foglalkozik.

A szervezetek másik csoportja „alternatív” megközelítéssel, sajátos nézőpontok felől próbálja az általa képviselt értékeket artikulálni. Ilyenek pl. a szabad szoftverekkel foglalkozó egyesületek, a *privacy* kérdéseire koncentrálnak Technika az Emberért Alapítvány, a zöld szervezetek, a globalizációellenes mozgalmak és a *MINők*.

A szervezetek következő csoportját azok alkotják, amelyek kevésbé foglalkoznak az össztársadalmi érdekek kérdéseivel. A médianyilvánosság ezeknek az esetekben elsősorban az általuk végzett munka szempontjából lehet fontos. Idetartoznak a tudomány világához és az egyházakhoz kötődő, valamint a civil társadalom fejlesztésével, illetve a művészeti és oktatási tevékenységgel foglalkozó szervezetek. Ezek csak bizonyos esetekben fordulhatnak a médiához: ismertségük nyilvánvalóan befolyásolja ezeknek a szervezeteknek a lehetőségeit is, de ez számukra az alaptevékenységükhöz képest csupán másodlagos fontosságú.

Az ebbe a csoportba tartozó szervezetek közül kiemelhető a Teleház Szövetség és az Intelligens Települések Országos Szövetsége, amelyek azért különlegesek ebben a körben, mert fő tevékenységük folytatása mellett egyre inkább az információs társadalom komplex problémakörének egészét átfogó központi diskurzus irányába mozdulnak el. Ezek egyrészt társadalmi súlyuk révén kerülnek be a *mainstream* diskurzusba, másrészt pedig azért, mert Magyarországon az információs és kommunikációs technológiai eszközökhöz való közösségi hozzáférés és az e-közigazgatás programjait a kormányzati politika az információs társadalomhoz vezető út kiemelt stratégiai fontosságú állomásaiként határozta meg.

A szervezetek működési környezete

A szervezetek működését meghatározó harmadik tényező az, hogy milyen nagyobb hálózatba illeszkednek bele, ugyanis – mivel a hálózatoknak legalábbis az informális erőforrásai valamilyen mértékig a hozzájuk kapcsolódó szervezetek számára

is elérhetővé válnak – a hálózatok prioritásai és normái befolyásolják a szervezetek munkáját.

Az információs társadalom kialakulásával összefüggő kérdésekkel foglalkozó szervezetek legmarkánsabb csoportját a szakmai és az ágazati képviselői szervezetek alkotják. Ezeknek az erőforrásait túlnyomórészt az alapítói biztositják. Az idesorolható szervezetek jellemzően professzionális munkát végeznek, vagyis a gazdasági hatékonyságra való törekvés egyes elemei megjelennek a szervezetek működésében is.

A költségvetési intézmények civil szervezetei a magyarországi NGO-k világában sajátos szívet jelentenek: rendelkeznek infrastruktúrával és információkkal, és az ágazati képviselőkhez hasonlóan átültetik munkakultúrájukat a szervezet működésébe. Önmeghatározásukban általában élesen elhatárolják magukat a „valódi” civil szervezetektől. Tevékenységük többnyire valamilyen speciális funkció „kiszervezéseként” is értelmezhető.

A következő csoportként a nemzetközi szervezetek magyar fiókszervezetei nevezhetők meg. Ezekre jellemző, hogy a hazai civil szféra zöméhez képest bizonyos mértékig kitüntetett helyzetben vannak, mivel működésükben – és adott esetben működési feltételeikben is – a nyugati normák, eljárások és standardok érvényesülnek, és részben ennek köszönhetően többnyire sokkal jobban definiált célok eléréséért munkálkodnak. Idesorolható a *BSA*, a *MIT*, a *W3C*, és bizonyos értelemben a *NIOK* és a *C3* is.⁴ A jó nemzetközi kapcsolatok megléte leginkább az adott NGO-k szervezeti kultúrájára hat ki, de ezeknek a kapcsolatoknak más hozadékai is lehetnek. A szabad szoftve-ekkel foglalkozó, a globalizációellenes és a zöld mozgalmak nagy része szintén nemzetközi szervezetek „honosításaként” jött létre, ez utóbbiaknak a működésében azonban kevésbé érvényesülnek a fent jelzett hatások.

Összefoglalás

A civil szféra vizsgált szegmentumára általában jellemző vonások

A kutatás során vizsgált NGO-k sajátosságai elsősorban az információs társadalom (és a vele kapcsolatos diskurzus) fejlődésének jelenlegi magyarországi szintjét tükrözik. Ugyanakkor jellemző, hogy ezek a szervezetek – annak megfelelően, hogy az információs társadalom fogalmát hogyan értelmezik – eltérő mértékben elkötelezettek az információs társadalom „ügye” mellett. Az információs társadalom kiépítésével kapcsolatos különféle felfogások spektrumának egyik végpontját jelentő „minimális program” kimerül az infokommunikációs eszközök pragmatikus használatában, a másik végponton elhelyezkedő „maximális program” pedig egy olyan jövő víziója, amelyben a társadalmat konstituáló kommunikáció túlnyomórészt az új típusú infokommunikációs eszközökön keresztül zajlik, amelyek ezáltal a társadalom elsődleges strukturáló tényezőivé válnak. Az „információs társadalom” kifejezés értelmezési tartományának egyik legfontosabb jellemzője a fogalom általános jellegéből adódik: a fogalom nem lokalizálható je-

⁴ Bizonyos szempontból a Soros Alapítvány is felfogható ilyen közvetítő hálózatként, ezért a *NIOK*-on keresztül áttételesen más szervezetek is idesorolhatók.

lenségekre vagy jelenségek csoportjaira, hanem átfogó folyamatokra utal, amelyek átalakítják az egész társadalom, s azon belül elsősorban a politikai és a gazdasági alrendszerek működését. Ennek megfelelően az információs társadalom kiépítésének kérdéseiben mind az állami és politikai szféra, mind az átalakuló gazdaság szereplői közvetlenül érintettek és érdekelték. Az információs társadalom „ügye” tehát elsősorban az állam és a gazdaság cselekvési programjaként jelenik meg, s emiatt a civil szférában ezekkel a kérdésekkel foglalkozó szervezetek többségét – a politikai orientációjú csoportok mellett – a gazdasági szereplőket és a valamilyen módon mindig az államtól függő közintézményeket képviselő NGO-k teszik ki, s ezek tekinthetők a legmeghatározóbbaknak.

A másik legfontosabb általánosan jellemző vonás az, hogy Magyarországon az információs társadalom kiépítése úgy jelenik meg, mint olyan befektetés a jövőbe, ami a most elterjedő technológiákhoz kötődik. Az információs társadalommá való átalakulás Magyarországon elsősorban a jövőre vonatkozó stratégia megtervezését és megvalósítását jelenti. Az információs társadalom diskurzusában részt vevő civil szereplők elsősorban az információs társadalom kialakításában érdekelt csoportok (pl. iparágak), valamint az „ügyben” speciális módon érintett foglalkozási körök képviselői közül kerülnek ki. (Meg kell jegyezni azonban, hogy itt is hatnak a digitális szakadék egyenlőtlenségei.)

A harmadik fontos jellemző vonásnak azt tekinthetjük, hogy míg az internet lehetőséget teremt számos kapcsolat kialakulására és az önszerveződési lehetőségek soha nem látott bőségét teremt meg, az interneten keresztül szerveződött közösségek sok esetben csak *online* „élnek”, miközben *offline* nem intézményesülnek. Ugyanakkor az *offline* intézményesülő szervezetekre is jellemző az infokommunikációs eszközök intenzív használata, tehát valószínűsíthető, hogy a civil szférának az a része, amely az információs társadalom körül pulzál, valójában sokkal kiterjedtebb és összetettebb annál a vékony szeletnél, ami a látókörünkbe kerül, csak az intézményesülés híján sokszor észrevétlen marad.

A vizsgált szervezetek csoportosítása

Mindezek után talán nem meglepő az a megállapítás, hogy a vizsgált szervezeteknek a különféle erőforrásokhoz való hozzáférése, működési környezete és tevékenysége szempontjából egyaránt a legtöbbet eláruló és a leginkább meghatározó tényezőnek azt tekinthetjük, hogy a szervezet milyen módon kötődik (vagy egyáltalán kötődik-e) valamely másik társadalmi alrendszer szereplőjéhez.

Ennek megfelelően a legjelentősebb és leginkább meghatározó csoportnak a gazdasági szervezeteket tömörítő, iparági érdekvédelmi szervezetek (*IVSZ, MATISZ, MEISZ, MTE, MELASZ*) tekinthetők, természetesen idesorolva az ezeket tömörítő *INFÓRUM*-ot is. Ezeket a szervezet működéséhez szükséges erőforrásokhoz való jó hozzáférés és a sűrű szervezeti hálóba való beágyazódás, valamint az ezzel együtt járó intenzív belső kommunikáció jellemzi. Ezek a szervezetek elsősorban a szabályozók kialakításában és a keretfeltételek megtervezésében vesznek részt, és élénk kommunikációt folytatnak a kormánnyal.

A második legfontosabb csoportba az államhoz és a tudományos szférához kötődő civil szervezeteket sorolhatjuk. A két típus összevonását az indokolja, hogy mind az önkormányzatok, mind a tudományos szféra intézményei a központi költségvetéstől függenek. Az ide tartozó szervezetek többnyire a költségvetési intézmények egyes feladatait látják el civil szervezeti formában (pl. *HUNINET*, *HUNGARNET*, *MEKKE*), vagy a közigazgatás alacsonyabb szintjén elhelyezkedő szervezeteket fogják össze és képviselik az országos diskurzusban (pl. *ITOSZ*).

Az alrendszerhez nem kötődő civil szervezetek jellegzetes csoportja elsősorban a nagy nemzetközi hálózatok magyar tagszervezeteiből tevődik össze.

Az alulról jövő civil kezdeményezések körében nagy változatosság tapasztalható: ezek közé sorolható az országos ismertségű Netfelhasználók Érdekvédelmi Egyesülete (*NETÉRT*), de akadnak közöttük az információs társadalom diskurzusához közvetlenül kapcsolódó és annak alternatív olvasatait nyújtó szervezetek (ilyen például a *Privacy International*-hez kötődő Technika az Emberért Alapítvány és a Magyar Internetező Nők Egyesülete), a tudatformálás küldetését vállaló szervezetek (*MKIE*, *MIT*) és a kifejezetten valamilyen speciális tevékenység támogatására szerveződött NGO-k (pl. *HUWICO*, *INFOÉRA*) is.

Az alulról szerveződő NGO-k közé tartoznak az említetteken kívül az információs társadalom diskurzusához csak érintőlegesen kapcsolódó rendszerkritikai (globalizáció-ellenes és zöld) mozgalmakat képviselő szervezetek is (Zöld Pók Hálózat, *Indymedia.hu*).

Az iparági képviseleti szervezetektől az alulról szerveződő kezdeményezésekig terjedő spektrum középső részén helyezkednek el a szoftverek szabad felhasználásáért küzdő szervezetek, amelyek közül mi a Linuxfelhasználók Magyarországi Egyesületét és a *Free Software Foundation* magyar fiókszervezetét kerestük meg.

Az eddig kialakított kategóriákba három szervezet nem tűnik besorolhatónak:

- A civil szervezeti státust kategorikusan elutasító *BSA* önmagát mint „szoftverrendőrséget” definiálja.
- a Magyarországon legrégebben működő informatikai szervezet, a Neumann János Számítógép-tudományi Társaság (*NJSZT*) sajátos hungarikumnak tekinthető, egyrészt azért, mert az informatikával foglalkozó magyar szakemberek és az informatika iránt érdeklődő laikusok közötti kapcsolatok ápolására vállalkozik, másrészt pedig azért, mert Magyarországon ez a szervezet vállalja a felelősséget az *ECDL* vizsgaközpontok akkreditációjáért.
- Ha a Neumann János Számítógép-tudományi Társaságot hungarikumnak nevezhetjük, akkor a Teleház Szövetség a magyar specialitások egy további „fokozatának” tekinthető, hiszen a skandináv országokból kiindult Teleház mozgalom körén belül ma már „magyar modellről” beszélnek. A szervezet egyedülálló fejlettségét jól mutatja, hogy a több mint 500 teleházat tömörítő szövetség a közösségi internet-hozzáférési és vidékfejlesztési diskurzus középpontjába került.

Ha végiggondoljuk a kutatás révén felszínre hozott összefüggéseket, a következtetések két irányban tűnnek továbbgondolhatónak. Egyrészt mérlegelhetjük, hogy a Wilson-modell mennyire alkalmas a magyarországi viszonyok leírására, másrészt rögzíthetjük a Magyarországra jellemző sajátosságokat.

A modell továbbgondolásával kapcsolatban határozottan kirajzolódni látszik, hogy az általunk vizsgált szervezetek esszenciális értelemben nem mind sorolhatók a „civil szféra” kategóriájába. Annál is kevésbé, mivel az egyes szervezetek jellemző vonásainak a végső kategorizálása során a társadalmi alrendszerhez való kapcsolódás bizonyult a leginkább meghatározó tényezőnek. A vizsgált szervezetek esetében tehát két fő típus látszik megkülönböztethetőnek. Az egyikbe azok a szervezetek tartoznak, amelyek a nagy alrendszer és cselekvési-kommunikációs szférák közötti, illetve azon belüli közvetítés feladatait látják el (ennek a típusnak jellegzetes példái a gazdaság és a politika között közvetítő iparági érdekérvényesítő szervezetek, továbbá a központi kormányzat, a politikai erők és az önkormányzatok között lavírozó *Intelligens Települések Országos Szövetsége*, vagy a tudományos szféra, a gazdaság és az állam közötti alkufolyamatokat menedzselő *Hungarnet* és *Huninet*). A másik típushoz azok a szervezetek tartoznak, amelyek ténylegesen valamilyen alptevékenységet végeznek, és kapcsolataikat csak ezek támogatására használják (például a *Magyar Elektronikus Könyvtárért Közhasnú Egyesület* vagy a *Huwico*). Ezeknek a szervezeteknek a kapcsolatait közelebbről szemügyre véve azt láthatjuk, hogy noha maguk a szervezetek nem kötődnek egyértelműen egyik nagyobb alrendszerhez sem, kapcsolataikat elsősorban az állami-politikai szférával alakítják ki.

Ezzel a Wilson-gyémánt aktorainak vizsgálatában áttértünk a magyarországi sajátosságok vizsgálatára. Konklúzióként leszűrhetjük, hogy a legtöbb „tengellyel” (és egyben a legerősebbekkel) az állami-politikai szféra rendelkezik, ami ezen az alapon „fejnehéznek” mondható, s ehhez képest a többi szféra kapcsolatai jellemzően egycsatornásak, és ráadásul azok is elsősorban az állammal kommunikálnak. Mindez együttvéve a Wilson-modellben a „modernizálódó társadalom” korábbi fejlődési szakaszának felel meg.

Az elmondottak alapján a következő kérdések fogalmazhatók meg: Mennyire tekinthetjük érvényesnek azt az állítást, hogy Magyarországon még korántsem fejeződött be a modernizálódás, és mit jelent ez pontosan? Hol tart Magyarország a modernizálódásban? Miben tér el Magyarország „fejlettségi szintje” más társadalmakétól? Van-e általánosan alkalmazható recept, illetve hogyan határozható meg az a külön út, amelyet követve sikeresen végigjárhatók a modernizálódás lépcsőfokai?

További kérdés, hogy azok a „civil” szervezetek, amelyek elsősorban közvetítő szerepet látszanak betölteni, beilleszthetők-e valamilyen módon a wilsoni gyémántmodellbe. Az ilyen szervezetek vajon csak a modernizáció előtti kezdetleges magyarországi viszonyok sajátosságait tükrözik, vagy pedig a modell alkalmazhatóságának egyik speciális határterületét képviselik?

Az interjúk készítése során felkeresett szervezetek jegyzéke

BSA Magyarország
 C3 Kulturális és Kommunikációs Központ
 Free Software Foundation Hungary Alapítvány (FSF)
 HUNGARNET Egyesület
 HUNINET (Hungarian University Network)

HUWICO (Hungarian Wireless Community)
 Independent Media Center Magyarország (Indymedia)
 INFO-ÉRA Alapítvány
 Informatikai Érdekegyeztető Fórum (INFORUM)
 Informatikai Vállalkozások Szövetsége (IVSZ)
 Intelligens Települések Országos Szövetsége (ITOSZ)
 Linux-felhasználók Magyarországi Egyesülete (LME)
 Magyar Elektronikai és Infokommunikációs Szövetség (MEISZ)
 Magyar Elektronikus Aláírás Szövetség (MELASZ)
 Magyar Elektronikus Könyvtárért Közhasznú Egyesület (MEKKE)
 Magyar Internet Társaság (MIT)⁵
 Magyar Internetező Nők Egyesülete (Minők)
 Magyar Keresztény Internet Egyesület (MKIE)
 Magyar Tartalomipari Szövetség (MATISZ)
 Magyarországi Tartalomszolgáltatók Egyesülete (MTE)
 Magyar Teleház Szövetség Egyesület
 Netfelhasználók Érdekvédelmi Társasága (NETÉRT)
 Neumann János Számítógép-tudományi Társaság (NJSZT)
 Nonprofit Információs és Oktató Központ (NIOK)
 Technika az Emberért Alapítvány (TEA)
 World Wide Web Consortium (W3C) Magyar Iroda
 Zöld Pók Hálózat

Irodalom

- Ernest J. Wilson III (2003): *Leadership for a networked world*. Background paper for Development Gateway Forum. Petersberg, Germany: May 21, 2003.
- Juhász Lilla (2004): Predigitális harmadik világ. A fejlődő országok az információs társadalom korszakában: realitások és lehetőségek. *Egyenlítő*, 3.
- Juhász Lilla (2004): Elméleti széljegyzetek a predigitális harmadik világ gondolköréhez. *Egyenlítő*, 5.
- Juhász Lilla: Internet, kapitalizmus és új baloldal. *Egyenlítő*. Megjelenés alatt.
- Kollányi Bence – Molnár Szilárd – Z. Karvalics László (2004): *A BME ITTK éves jelentése a magyar információs társadalomról 2004-ben*. Magyar Információs Társadalom Stratégia. MITS 1076.
- Kondorosi Ferenc (1998): *Civil társadalom Magyarországon*. Budapest: Politika és Kultúra Alapítvány.
- Kuti Éva (1998): *Héjjuk talán nonprofitnak...* Budapest: Nonprofit Kutatócsoport.
- László János (2000): A szociális reprezentációról. In: *Társadalmi kommunikáció*. Szerk. Béres István – Horányi Özséb. Budapest: Osiris, 129–138.
- László János (2002): Pszichológia, irodalom, elbeszélés. In: *Az általánostól a különöségig*. Szerk. Czígler István – Halász László – Marton M. Magda. Budapest: Gondolat Kiadói Kör: MTA Pszichológiai Kutatóintézet, 317–336.

⁵ Az ISOC (Internet Society – ld. <http://www.isoc.org>) magyar tagozata.

- László János – Ehmann Bea – Péley Bernadette – Pólya Tibor (2000): A narratív pszichológiai tartalomcselezés: Elméleti alapvetés és első eredmények. *Pszichológia*, 4, 367–390.
- Peter Levine (2004): The Internet and Civil Society. In Verna V. Gehring (ed.): *The Internet in Public Life*. Rowman & Littlefield, 79–98. (Magyarul: Peter Levine (2005): Az Internet és a civil társadalom. *Információs Társadalom*, 1.
- Molnár Szilárd (2004): *TV, Internet, civil társadalom*. Előadás a Rajk László Szakkollégium „Társadalmi mozgalmak és online közösségek” c. konferenciáján. Budapest: 2004. február
- Nyíri Kristóf (1999): Castells – The Information Age. *Replika*, 36, 157–181.
<http://www.c3.hu/scripta/replika/36/13nyiri.htm>
- Péterfi Ferenc (2004): A közösségi akarat esélyeiről. *Parola*, 3.
- Pintér Róbert (2003): A globális információs társadalom: Castells – The Information Age. *Jel-Kép*, 3.

Füzesi Péter

Füzesi Péter szociológus hallgató az Eötvös Loránd Tudományegyetem társadalomtudományi karán, az ITTK külső munkatársa. Kutatási területe a tudás és tudományszociológia, valamint a térfogalom társadalomelméleti változatai, illetve a fizikai tér társadalmi jelentősége. A Zalai Béla Rendszerelméleti Társaság alapító tagja.

Brian Martin Murphy

Interdoc: az első nemzetközi nemkormányzati számítógépes hálózat

Bevezetés

A Valletri Egyezmény 2004-ben lett húszéves. 1984-ben néhány nemzetközi nemkormányzati szervezet (*International Non-Governmental Organization, INGO*) négy kontinens képviselőjében megállapodást kötött egy számítógépes hálózat létrehozásáról. Céljuk a társadalmi igazságosságért küzdő mozgalmak információcseréjének biztosítása volt. Ez lett az első ilyenfajta hálózat. Megvetette az alapokat a további hálózati intézmények számára, amelyek az aktivisták támogatására szolgálnak. Működését az internet történetének krónikáiban még ezután kell majd feltárni.

Ma gazdag irodalom áll rendelkezésünkre az internet történetéről, ami az átfogó kronológiáktól (Moschovitis és tsai, 1999) a részletes esettanulmányokig (Hauben és Hauben, 1997) terjed. Megvan továbbá a társadalmi igazságért nemzetközi mozgalmak keretében küzdő nemkormányzati szervezetek számítógépes hálózatainak részírodalma is (Murphy, 1994, 2000, 2002; Ford – Gil 2001; Warkentin 2001; Smith 2001; Martinez–Torres 2001; Ribeiro 1998; Castells 1997, Frederick 1992–1993). Az *Interdoc* ezeknek a beszámolóknak a többségében nem jelenik meg, noha megelőzte szinte valamennyi történetet, amiről az irodalom számot ad, és szinte mindegyikhez hozzájárult valamilyen módon.

Ez a cikk az *Interdoc* történetét mondja el: miért hozták létre, mik a céljai, milyen a felépítése és hogyan járult hozzá a társadalmi igazságosság nemzetközi mozgalmait segítő számítógépes hálózatok kiépítéséhez.

Miért: a nemzetközi nemkormányzati szervezetek és a Valletri Egyezmény

A Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (*Organization for Economic Cooperation and Development, OECD*) a nemzetközi nemkormányzati szervezet (*INGO*) fogalmát a következőképpen határozza meg: „magánemberek csoportja által meghatározott emberbaráti célra létrehozott és irányított, önkéntes egyéni közreműködők segítségével tevékenykedő szervezet”.¹

Az *INGO*-k tevékenysége számos politikai, gazdasági és társadalmi területet ölel fel. Ennek a szektornak a története egészen az 1500-as évekig nyúlik vissza (Ghils, 1992). A jelen tanulmány az 1940-es évek után létrejött kisebb méretű *INGO*-k alszektoraival foglalkozik.

Ezeknek a szervezeteknek a többsége az északi félgömbön jött létre. Magánemberektől származó pénzeszközök felhasználásával segítséget nyújtottak a szegények-

¹ Wheeler (1988: 2).

nek, többnyire a déli félgömbön. Az 1970-es évek során céljaik bizonyos mértékig módosultak.

Úgy látták, hogy a szegények helyzete semmivel sem javul. A kis méretű *INGO*-k más megközelítést választottak: a „Dél” alulról szerveződő csoportjainak megsegítésére törekedtek, és a globális társadalmi és gazdasági rendszer reformjáért folyó küzdelemben azok partnereiként, szószólóiként tevékenykedtek (Poulton és Harris, 1988). Az új megközelítés alapvetően fontossá tette az információs és kommunikációs készségek fejlesztését (Broadhead – Herbert-Copley, 1988).

Új stratégiájuk részeként a kis *INGO*-k létrehozta egy intézményt olyan *NGO*-k életre hívására, amelyek Délen alakulnak meg, és nemzetközi szinten kampányolnak. Ez az intézmény a „Fejlesztési akciók nemzetközi koalíciója” (*International Coalition for Development Action, ICDA*) elnevezést kapta, és a székhelye Belgiumba került.

Az *ICDA* elnöki pozícióját rotációs rendszerben töltötték be a tagnemzetek szervezetei. 1980-ban és 1981-ben Kanada, illetve a Nemzetközi Együttműködés Kanadai Tanácsát (*Canadian Council for International Cooperation, CCIC*) képviselő Chris Pinney volt a szervezet elnöke.

Pinney informális felmérést végzett a tagscsoportok körében. Úgy találta, hogy a „déli” *NGO*-k számára jobb információs és kommunikációs forrásokat kell biztosítani. 1982-ben kapcsolatot létesített az Egyesült Nemzetek Szervezete által támogatott *IDOC* elnevezésű adatszervezési *NGO*-val, és azzal közösen szponzoráltak egy konferenciát a nemzetközi számítógépes hálózatépítés lehetőségeiről az *ICDA* tagjai számára.

A konferenciát egy Róma melletti olasz városban, Valletriben tartották. A résztvevők mindössze tíz *NGO*-t képviseltek, de összetételük jó keresztmetszeti képet nyújtott Észak-Amerika (Kanada), Skandinávia, Latin-Amerika, Nyugat-Európa, Afrika és Ázsia információs aktivistáiról. Pinney a konferencia ajánlásait egy *Tandy 100* típusú hordozható számítógépen rögzítette. A konferencia eredményeként egy nemzetközi *NGO* vállalkozott arra, hogy két éven át kísérleti jelleggel gondoskodik az adatbázisok és a számítógépes kommunikációs lehetőségek megosztásáról Dél és Észak között.

A kísérlethez az ottawai székhelyű Nemzetközi Fejlesztéskutató Központ (*International Development Research Centre, IDRC*) nyújtott támogatást. 1984 októberében Pinney és munkatársai ismét találkoztak Valletriben a program eredményeinek értékelése céljából. A déli *NGO*-k sikeresen üzembe helyezték és kísérletileg használatba vették a számukra juttatott számítógépes kommunikációs eszközöket, igazolva, hogy lehetséges az adatbázisok, az elektronikus levelezés és a nemzetközi távközlési rendszerek közvetítésével lebonyolított konferenciák olyan módon történő közös felhasználása, ami nem kerül ellentmondásba saját kritikai, illetve pártfogói programjaikkal.

A küldöttek október 2. és 7. között egy héten keresztül folytatott tanácskozásaik során megegyeztek abban, hogy felállítanak egy globális hálózatot az *INGO*-k számítógépes kommunikációjának elősegítésére. Az új kezdeményezésnek az *Interdoc* nevet adták. Maga az ezt rögzítő dokumentum mindmáig egy privát archívumban van elhelyezve. A nyilvánosság tájékoztatása céljából a dokumentum teljes szövegét tartalmazza az 1. függelék.

A Valletri Egyezmény aláírói közé tartozott az *IDOC* és vele együtt az *Instituto Brasileiro de Análises Sociais e Econômicas (IBASE)*, Brazília), az *ICDA* (Belgium), a *Conseil pour le Développement de la Recherche en Science Sociales en Afrique (CODESRIA)*, Szenegeál),

az *Asia Monitor Research Centre* (AMRC, Hong Kong), az *Antenna* (Hollandia), a *SATIS* (hollandiai székhelyű NGO-adatbázis fejlesztő szervezet, amely száz „népi” jellegű információs technológiai csoport számára nyújt szolgáltatásokat), a *Human Rights Information and Documentation Systems* (HURIDOCs, Norvégia), az *Instituto Latinoamericano de Estudios Transnacionales* (ILET, Chile), a *Centro des Estudios y Promotion del Desarrollo* (Peru) és az *International Development Education Research Agency* (IDERA, Kanada).

Felépítés és szerkezet

A Valletri Egyezmény szövege mintegy a nemzetközi társadalmi igazságossági mozgalmak kommunikációjának kiáltványaként is olvasható:

„Az egyének és a közösségek jóléte az információhoz való hozzáférésüktől és az információ alkalmazására való képességüktől függ. Az információ tehát központi szerepet játszik a fejlődési folyamatban valamennyi társadalomban. [...] Az új információs technológiák újabb gyors fejlődése új lehetőségeket nyitott meg az NGO-k számára az információk továbbítása és megosztása terén. [...] Egy ilyen globális hálózatnak csak akkor lehet hiteles szerepe a fejlődésben, ha helyi kezdeményezések alapján jön létre, mindvégig azokhoz kapcsolódik, és azok szolgálatában áll. [...] Hangsúlyozni kell, hogy az információmenedzsment önmagában nem lehet cél, hanem csupán alapvető eszköz a konkrét és fenntartható eredmények elérése, az emberek életének jobbítása szolgálatában. Az információmenedzsmentnek és a hozzá kapcsolódó hálózati gyakorlatnak az információ mobilizálására kell irányulnia, nem pedig a megbénítására.”

Fogantatásától számítva öt év elmúltával, 1989-ben az *Interdoc*nak már volt technikai tanácsadó bizottsága és titkársága. *Online* központját egy elektronikus levelező rendszer és „hirdetőtábla” (*bulletin board*) típusú konferenciarendszer alkotta.

A holland tagszervezet (az *Antenna*) szerződést kötött a németországi székhelyű *GeoNet* kereskedelmi elektronikus postaszolgáltatóval, hogy az szerveként biztosítsa a konferenciák és a dokumentumcsere lebonyolítását. A hálózat indulásakor 75 tagintézmény használta ezt a rendszert. 1985-ben a profitérdekeltségű *GeoNet* rendszer kibővült, hozzáférési pontokat teremtve a legtöbb nyugat-európai országban és az USA-ban is.

Önkéntesen vállalkozó NGO-k egy csoportja Londonban a *GeoNet* égisze alatt létrehozta a *Poptel* rendszert, melynek feladata a nem profitérdekeltségű entitások kiszolgálása volt. Az évtized végére a *Poptel/GeoNet* már 45 ország 600 NGO-jának mint intézményi felhasználónak a forgalmát kezelte. A felhasználók számára elektronikus postaszolgáltatást nyújtott, és hozzáférhetővé tette számukra az európai és észak-amerikai *online* adatbázisokat. A *Poptel*t több dokumentációs központ és alternatív újságkiadó, illetve könyvkiadó szervezet is használatba vette.

A hálózatot három egymáshoz kapcsolódó „körben” építették ki. A központi vagy első kommunikációs kört a *Poptel/GeoNet* hálózata alkotta az Egyesült Királyságban működő székhelyével és több mint hatszáz egyéni és intézményi felhasználóval. A középső vagy második kör 25 kritikai/pártfogói NGO-ból épült fel szerte a világon, azok hálózatait

vagy hirdetőtábla-szolgáltatásait összekötvé a *Poptel/GeoNet* rendszerrel. Ezek az intézmények kísérleteztek a *Fidonet* rendszer és más kommunikációs lehetőségek alkalmazásával is. A harmadik kört helyi és regionális partnerek, egyéni kliensek és közösségi csoportok alkották, akiket a középső vagy második kör szolgált ki.

A harmadik kör tagjait a középső körhöz tartozó *NGO*-k képezték ki az elektronikus rendszerek használatára. A középső kör számos tagja specializálódott továbbá a stratégiai információk felkutatására a harmadik körhöz tartozó entitások számára.

Noha ennek a laza, háromkörös Interdoc hálózatnak a technikai központja a *Poptel/GeoNet* volt, magát a rendszert lényegében a középső vagy második kör csoportjai tartották össze, akik kiszolgálták a harmadik kör felhasználóit, miközben fenntartották a nemzetközi kommunikációs kapcsolatokat a *Poptel/GeoNet* rendszerrel. Az összes felhasználó száma négy- és ötezer között volt, ezek többsége Észak-Amerikában és Nyugat-Európában működött. A középső körhöz tartozó 25 *NGO* az alábbi megoszlásban helyezkedett el a világon:

- Nyugat-Európa: 8 (Belgium, Hollandia, Svédország és az Egyesült Királyság területén működő központokkal);
- Észak-Amerika: 4 (USA 3, Kanada 1);
- Közép- és Dél-Amerika: 6 (Brazília, Chile, Kolumbia, Nicaragua, Peru, Uruguay);
- Afrika: 3 (Kenya, Dél-Afrikai Köztársaság, Zimbabwe);
- Ausztrália és Ázsia: 4 (Ausztrália, Hong Kong, Fülöp-szigetek, Thaiföld). (Lane, 1990)

Célok

1989-ben a számítógépekért lelkesedő aktivista, Graham Lane hozzáfogott egy útmutató és felhasználói kézikönyv kidolgozásához a hálózat számára. Ennek érdekében végzett kutatásainak eredményeit ezután egy londoni székhelyű szervezet, a Nemzetközi Kapcsolatok Katolikus Intézete (*Catholic Institute for International Relations, CIIR*) adta közre. Maga a monográfia Kommunikáció a haladásért: útmutató a nemzetközi elektronikus levelezéshez (*Communication for progress: A guide to international e-mail*) címmel jelent meg. Ez a kötet részben kiáltvány, részben kézikönyv és egyben a mozgalmi tevékenységek katalógusa volt.

A kiadványban közölt dokumentumok bemutatják a nemzetközi nemkormányzati számítógépes hálózatok kiépülésének helyzetét az 1980-as évek végén. Megmutatják, hogy a nemzetközi társadalmi igazságossági mozgalmakat szolgáló számítógépes hálózatok használata terén már jelen volt egy intézményesült, öntudatos erő, ami készen állt arra, hogy a későbbiekben hamarosan bekapcsolódjon az internet hálózatába.

A kiadványnak több mint a fele technikai kérdésekkel foglalkozik. Érdekesebb az a rész, amely az eszméket és a célokat, valamint a hálózatépítés önkritikus képét mutatja be. A kézikönyv előszavában előrebocsátott összefoglalást Michael Polman, a hollandiai *Antenna* szervezet igazgatója és az *Interdoc* támogatója írta. Az 1980-as évek második felében Polman biztosította a technikai és szervezési szolgáltatásokat az *Interdoc* számára. Ugyancsak ő működtette a holland *NGO*-k *online* hirdetőtábla-szolgálatát. Beutazta egész Afrikát, Latin-Amerikát és Ázsiát, szemináriumokat vezetve, amelyeken azt taní-

tották, hogy az *NGO*-k a saját kritikai, illetve pártfogói feladataik ellátása érdekében hogyan léphetnek *online* kapcsolatba egymással és a nagyobb hálózati közösséggel.

Polman bevezetője először is megvilágítja a társadalmi igazságosságért küzdő *NGO*-k és a hálózati működés összeillő voltát:

„A legtöbb *NGO* információval foglalkozik a társadalmi változás érdekében. Egyes szervezetek az információk gyűjtésére, mások az információk elemzésére, megint mások pedig az információk terjesztésére koncentrálnak. Az *NGO*-k független felderítő központokká váltak, egy-egy régióra vagy valamely speciális témára szakosodva...

A hálózati működés olyan jól illeszkedik az *NGO*-k természetéhez, ahogyan a kesztyű rásimul a kézre. Támogatja az információk nem hierarchikus rendszerben történő informális cseréjét, elősegíti a laterális kommunikációt és a decentralizált együttműködést... A mikroszámítógépeknek a globális adatkommunikációs hálózatokkal való összekapcsolódására épülő olcsó és azonnali nemzetközi kommunikáció ennél fogva nagymértékben ösztönözte az *NGO*-k hálózatainak fejlesztését...

Az egyre inkább jól tájékozott platformokként és érdekcsoportokként működő *NGO*-k ma már felül tudnak emelkedni azon az egymás között folyó versengésen, ami a korai 1980-as éveket jellemezte...

A számítógépes hálózatok technológiája az alulról jövő kezdeményezésekből felépült szervezetek számára is hozzáférést biztosított gyakorlatilag minden elérhető információforráshoz. Képessé tette az *NGO*-kat arra, hogy figyelemmel kísérjék saját országaik gazdaságának és döntéshozó szerveinek elkerülhetetlen internacionalizálódását. A nemzetközi *NGO*-közösség fokozatosan kialakítja saját globális ideológiáját, reagálva a kormányközi intézmények és a transznacionális vállalatok tevékenységére a foglalkoztatás, az élelmezés, az egészségügy és az oktatás területein...

Az elektronikus hálózatok kiépítése lehetővé teszi, hogy az alulról jövő kezdeményezések alapján létrejött mozgalmak részt vegyenek a globális problémák megoldásában, és e folyamat során az Észak és a Dél, valamint a Kelet és a Nyugat között húzódo kulturális és ideológiai szakadékok lassan áthidalódnak.”²

Polman megfogalmazta azokat a problémákat is, amelyek a technológiák, az intézményesülési formák, valamint a fajok és a nemek közötti szakadékok struktúrájával és tartalmával kapcsolatban az *Interdoc* álláspontja szerint aggodalomra adnak okot:

1. Az érzelmi töltésű megnyilatkozásokat szimbólumok váltják fel, és a kérdések alaposabb kifejtését kerülik, hogy időt és pénzt takarítsanak meg. [...] Ha nincs elektronikus postafiókunk, ez éppen olyan elszigetelő hatású, mint ha nincs postacímünk. Ott, ahol a hálózatépítést valaha az emberek összehozására szolgáló eszköznek tekintették, szakadékok keletkeznek az egyes *NGO*-k között és az egyes szervezeteken belül is.
2. A nemzetközi hálózatokban részt vevő *NGO*-kra leselkedő másik veszély az őket létrehozó népi-polgári (*grassroot*) szervezetekkel való kontaktus fenntartása terén jelentkezik.
3. A partnerszervezetek közötti hagyományos kapcsolatok sok tekintetben változáson mennek keresztül. A pénzalapokat biztosító ügynökségek el vannak árasztva az *NGO*-któl hozzájuk érkező igényekkel, és nehezen tudnak megküzdeni az új információk tömegével és azok belső elosztásával. A pénzalapok allokációjánál azok az *NGO*-k járnak jól, amelyek *online* is jelen vannak, mivel a támogatandó projektek kiválasztásának folyamata, ami korábban hónapokat vett igénybe, ma már néhány napra vagy hétre redukálódott.

4. Egyes esetekben úgy tűnik, hogy az elektronikus hálózati működésre való átállás során meglehetősen „sápadt és férfiközpontú” (*pale and male*) hálózatok jöttek létre, amelyekben mindenütt fehér férfiak játszanak vezető szerepet, Északon és Délen egyaránt. Világosan látható hiány mutatkozik a nők és a harmadik világban működő bennszülött közösségek részvétele terén.³

Az Interdoc és a társadalmi igazságosságért küzdő nemzetközi aktivizmus

A katalógus bemutatta néhány olyan, a társadalmi igazságosságért küzdő NGO profilját, amelyek az 1980-as években a világ különböző részein igénybe vették az *Interdoc* szolgáltatásait. Ezek a szervezetek önmagukról adott leírásaikban megerősítik, hogy a számítógépes hálózatok használata a társadalmi változásokért folyó küzdelemben párhuzamosan fejlődött a technológia közéleti és gazdasági alkalmazásainak történetével, ami ugyanebben az időszakban jobban ismertté vált.

A Hong Kong-i központtal működő *Asia Monitor Resources Centre (AMRC)* tevékenysége a Dél-, Kelet- és Délkelet-Ázsiában előtérbe került munkaügyi kérdésekre koncentrált. A szervezet célja stratégiaileg hasznos információ szolgáltatása volt a dolgozók szervezetei számára az adott régióban, különös tekintettel az alulról építkező dolgozói csoportok kapcsolatainak biztosítására az egyes régiók között, a közös ellenfelekkel való szembeszállás elősegítése érdekében. Az *AMRC* beszámolt arról, hogy a *Poptel/GeoNet* rendszerben az *Interdoc* számára létrehozott konferencia- és e-mail szolgáltatásokat – az elektronikus hirdetőtáblán elhelyezett közlemények és üzenetek, valamint az aktivistáktól kért információk iránti igények közzététele révén – felhasználták a kapcsolatok és a részvétel elősegítésére.

Az *Instituto Brasileiro de Análises Sociais e Econômicas (IBASE)* szervezetet São Paulóban, Brazíliában olyan NGO-ként hozták létre 1981-ben, amelynek feladata az NGO-k számára kutatási szolgáltatásokat nyújtó információs szakemberek és újságírók összefogása volt. Az *IBASE* működtette az *Alternex* elnevezésű elektronikus levelező-rendszert, s emellett vizsgálatokat végzett, továbbá konzultációs, adatfeldolgozási, adattovábbítási, valamint egyéb szolgáltatásokat nyújtott a vidéki és városi munkásegyletek, közösségi szervezetek, népoktatási és dokumentációs központok, diákszervezetek és mások számára.

A Fülöp-szigeteken működő *People's Access* elnevezésű szervezet arról számolt be, hogy 1987-től kezdve *online* hirdetőtábla-szolgáltatást nyújtott az NGO-k számára. Ez a kezdeményezés a Fülöp-szigeteken tevékenykedő NGO-k számára lehetővé tett számítógépes kommunikációval kapcsolatos kutatásoktól ösztönzött *ad hoc* kísérletek intézményesítéseként született meg 1985-ben. A *People's Access* elsősorban *online* hirdetőtábla-szolgáltatásként működött, és 22 helyi NGO tartozott a tagjai közé. Kiadott egy hírlevelet, és tagjai számára számítógépes kommunikációs képzési lehetőségeket nyújtott. Az *ACCESS-BBS* elnevezésű *online* hirdetőtábla napi összeköttetésben állt a *Poptel/GeoNet* rendszerrel.

Franciaországban a *Global Dialog Association (GDA)* arra használta fel a hálózatot, hogy elősegítse az információcserét a korábbi Szovjetunió területén létrejött NGO-k és a

Nyugat-Európában és az USA-ban működő szervezetek között. Norvégiában az Emberi Jogok Információs és Dokumentációs Rendszere (*Human Rights Information and Documentation System, HURIDOCs*) elnevezésű csoport a hálózat segítségével összekötést teremtett az emberi jogok érvényesülését figyelő szolgálatokkal szerte a világon.

A hollandiai székhelyű *Satis* szervezet a fenntartható fejlődést szolgáló technológiákról szolgáltatott információt 100 tagszervezet számára 50 országban. „Ennek a munkának az a célja, hogy segítse a helyi közösségi vállalkozásokat az életszínvonal emelésében, a problémák felvetésében, a pénzalapokhoz való hozzáférésben, a jövedelmek növelésében és a közösségek igényeinek kielégítésében.”⁴

Az Interdoc mint előfutár

1990-ben a nemzetközi NGO-k és a társadalmi igazságosságért küzdő más csoportok létrehozták a Progresszív Kommunikációs Társaság (*Association for Progressive Communications, APC*) elnevezésű új globális számítógépes hálózatot (Murphy, 2000). A szervezet információs hálózata a *Unix* operációs rendszerrel (*unix to unix control protocol, UUCP*) működő számítógépekre épült, és szinte azonnali hatást fejtett ki. Az INGO-k az ENSZ számos konferenciája alkalmából tartott kampányok és fórumok megszervezésére használták fel a rendszert (Frederick, 1993). Az 1990-es évek közepére a szervezet már a globális civil társadalom tényleges újranelépítésének érdemét mondhatta magáénak, az NGO-kat az államokkal és a multilaterális szervezetekkel egyenlő diplomáciai státusra emelve (Warkentin, 2001).

Az APC létrehozásához vezető első informális egyezményt ténylegesen 1990 májusában, az *Interdoc* által szponzorált egyik konferencián kötötték meg Amszterdamban. Ezen a találkozón hét jól működő *online* hirdetőtábla-szolgálat megegyezett abban, hogy az általuk használt hardver és szoftver módosításával, illetve kiegészítésével az *UUCP* protokollra épülő, akadálymentesen átjárható hálózatot hoznak létre.

Más NGO-k által működtetett *online* hirdetőtábla-szolgálatok is támogatást kaptak, hogy csatlakozhassanak ehhez a hálózathoz, különösen a fejlődő világban. Ezek közül kettő – az *IBASE* (az *Alternex* elnevezésű hirdetőtábla-szolgáltatásával) és a *GreenNet* névre átkeresztelt *Poptel* – az *Interdoc* központi magjához tartozott.

Az 1990-es évek elején gyakorlatilag minden olyan INGO csatlakozott az APC rendszerhez, amelyek kísérleteztek a számítógépes kommunikációval. Az APC örökölte az *Interdoc*-tól azt a mély társadalmi aktivista elkötelezettséget, ami a kezdetektől fogva jellemezte (APC, 1997).

Konklúzió

Az 1980-as évek során az INGO-k szerte a világon megtanulták felhasználni a számítógépes hálózatokat a társadalmi igazságosságért indított akciókban. Az *Interdoc*-ot azért hozták létre, mert néhány segélyezéssel foglalkozó kisebb INGO népművelési és pártfogói feladatokat ellátó szervezetté alakult át, s ezek számára stratégiai fontosságú volt az információ és a kommunikáció.

Az alapító szervezetek a társadalmi igazságossággal kapcsolatos felfogásukat az egyesülésüket rögzítő dokumentumban, a Valletri Egyezményben fogalmazták meg. Céljuk egy másfajta számítógépes hálózat létrehozása volt, amely kifejezetten a társadalmi igazságosság eszméit szolgálja. Az *Interdoc* tudatosan kritikával kezelte a demokrácia és az egyenlőség terén a számítógépes hálózatépítés által felvetett kérdéseket.

A tagszervezetek a társadalmi igazságosságért folyó küzdelem szerteágazó tevékenységi spektrumának sokféle területén használták fel a hálózatot. Az *Interdoc* „kísérleti műhelyként” szolgált a nemzetközi nemkormányzati szervezetek számítógépes hálózatának kialakításához, ami 1990-ben Progresszív Kommunikációs Társulás (*Association for Progressive Communications, APC*) néven jött létre.

A szerzőről

Brian Martin Murphy a New York államban levő Lewistonban működő Niagara Egyetem kommunikációs tanszékének tanársegédje. Munkásságának középpontjában az új média és a társadalom kapcsolatai állnak. Legújabb publikációi: *A critical history of the Internet*, in Greg Elmer (ed.), *Critical perspectives on the Internet* (Lanham, Md.: Roman & Littlefield, 2002) és *Propagating alternative journalism through social justice cyberspace: The appropriation of computer networks for alternative media development in the 1990s*, in Ron Eglash et al. (editors), *Appropriating technology: Vernacular science and social power* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2004).

Függelék

A Valletri Egyezmény

1. Küldetésnyilatkozat

1.1. 1984. október 2. és 7. között számos NGO képviselői találkoztak az olaszországi Valletri városában, hogy konkrét tevékenységi tervet dolgozzanak ki az 1982 januárjában Lizabonban Dokumentációs munka a változásokért (Documentation for Change) címmel tartott értekezlet ajánlásainak megvalósítására. A valletri találkozó középpontjában az a javaslat állt, ami felvetette „az új információs technológiák különféle megvalósíthatósági tanulmányok, tapasztalatok és kutatási eredmények cseréjére való felhasználási lehetőségeinek kutatásával foglalkozó csoportok hálózatának létrehozását”.

1.2. A valletri csoport az alulról jövő fejlesztési mozgalmakkal nemzeti és nemzetközi szinten szerte a világon foglalkozó információs és dokumentációs központok képviselőiből tevődött össze.

2. Bevezetés

2.1. Az egyének és a közösségek jóléte az információhoz való hozzáférésüktől és az információ alkalmazására való képességüktől függ. Az információ tehát központi szerepet játszik a fejlődési folyamatban valamennyi társadalomban. Ennélfogva

természetes, hogy az alulról kezdeményezett fejlődési mozgalmakban részt vevő csoportok hosszabb ideje közreműködnek az információ szisztematikus gyűjtésében, elemzésében és terjesztésében.

- 2.2. Az új információs technológiák újabb gyors fejlődése új lehetőségeket nyitott meg az NGO-k számára az információk továbbítása és megosztása terén. Ugyancsak drámaian megnövekedtek a nagyobb adatbázisokhoz való hozzáférés lehetőségei is. Ezek közé a gyors ütemben bekövetkezett fejlemények közé tartozik azoknak az újabban kifejlesztett információs technológiai eszközöknek a használatba vétele a déli országokban is, amelyeket az északi államokban már számos szervezetnél üzembe helyeztek.
- 2.3. Ezek a fejlődési folyamatok nagymértékben előre haladtak a lisszaboni értekezlet óta, ahol megfogalmazódott az eredeti javaslat arra vonatkozóan, hogy az NGO-k dokumentációs központjainak globális hálózata a modern távközlési technológiai eszközök révén kapcsolódjon össze. A valletri találkozó résztvevői azonban úgy érezték, hogy a globális hálózatnak azoknak a központoknak a valós szükségleteit kell kielégíteniük, amelyek az alulról kezdeményezett fejlődésért a populáris szervezetekkel együtt dolgoznak. Egy ilyen globális hálózatnak csak akkor lehet hiteles szerepe a fejlődésben, ha helyi kezdeményezések alapján jön létre, mindvégig azokhoz kapcsolódik, és azok szolgálatában áll. Továbbá a fejlődést szolgáló információcsere területén folyó viták és tevékenységi programok valamennyi szakaszában hangsúlyozni kell, hogy az információmenedzsment önmagában nem lehet cél, hanem csupán alapvető eszköz a konkrét és fenntartható eredmények elérése, az emberek életének jobbítása szolgálatában. Az információmenedzsmentnek és a hozzá kapcsolódó hálózati gyakorlatnak az információ mobilizálására kell irányulnia, nem pedig a megbénítására.

3. Az igények

- 3.1. Az információval kapcsolatos területeken működő csoportok a következő igényeket fogalmazták meg:

- Egymás megismerése: egyes régiókból érkezett csoportok kifejezésre juttatták, hogy más központok létezéséről és tevékenységéről nem tudnak eleget.
- A tudás megosztása: sürgős szükség van a számítógépes és telekommunikációs technológiáknak az információ kezelésére és terjesztésére való felhasználására, illetve kiválasztására terén rendelkezésre álló tudás és tapasztalatok megosztására. Ebbe beletartozik az információkezelési készségek és az erre szolgáló eszközök cseréje is. Közös igény nyilvánul meg több alkalom biztosítására a dokumentációs technikák, az adatbázis-kezelés, valamint az elektronikus kommunikáció terén nyújtott képzéshez.
- Az egymás adatbázisaihoz való hozzáférés javítása: felmerült az az igény, hogy a csoportok az információs igényeknek a legmegfelelőbb forrásokhoz való irányítását lehetővé tevő eszközök biztosítása esetén jelentősen támogathatják egymást.
- Az üzenetek és az információk cseréjéhez az NGO-knak szükségük van gyorsabb, hatékonyabb és olcsóbb kommunikációs eszközökre, különösen a sürgős kampányok során.

4. A források és a megoldás

4.1. A Vallettriben összegyűlt csoportoknak megvannak a maguk forrásai és képességei ahhoz, hogy ezeknek az igényeknek széles körben meg tudjanak felelni, ha együttműködnek egymással. Ennélfogva a találkozó résztvevői javasolják az NGO dokumentációs központok és fejlesztési célokra alakult akciócsoportok hálózatának létrehozását. Ez az együttműködő hálózat fogja biztosítani a szükséges csatornákat az információkezeléssel kapcsolatos készségek és tudás kölcsönös megosztásához. Ez a hálózat viselje az *Interdoc* nevet.

5. A hálózat tevékenységei

5.1. Az *Interdoc* tevékenységei a következő kétéves időszakban (1985–1986) a tagok általános információkezelési képességeinek erősítésére, valamint a helyi, nemzeti és regionális szintű együttműködés ösztönzésére fognak összpontosulni. A konkrét tevékenységi területek az alábbiak.

a) Az információkezeléssel kapcsolatos technikai tudás megosztása a következő módokon:

- Képzési műhelyek működtetése. A hálózat tagjainak meglévő és tervezett képzési tevékenységei az ilyen igények kielégítéséhez elérhetőek lesznek a különféle régiókban.
- Ösztöndíjak biztosítása tanulmányutak és a munkatárscsere lebonyolításához, lehetőleg regionális szinten, munka melletti továbbképzési céllal, más központok információs rendszereinek megismerése útján. (Az ezekkel a képzési tevékenységekkel kapcsolatos információáramlást az *IDOC* és a *SATIS* szervezetek koordinálják.)
- Technikai tanácsadó csoport felállítása a tagszervezetek szakértőiből és más NGO-k szakembereiből azzal a céllal, hogy a tagok és más NGO-k számára tanácsokat adjon a lehetséges számítógépesítési és telekommunikációs igények kielégítése területén. Ez a csoport lesz az új információs technológiával kapcsolatos tapasztalatok és információk összegyűjtésének és terjesztésének (hardver és szoftver) központja. A csoportot az *IBASE* és a *PRIO* koordinálja.

b) Az információk megosztása egy létrehozandó referencia- és klíring-intézet szolgáltatásai révén. Ezeknek a szolgáltatásoknak az a szerepük, hogy az információra vonatkozó igényeket – amilyen gyorsan csak lehet – a megfelelő csatornákon keresztül a megfelelő forrásokhoz irányítsák. A koordináció az *IDOC* feladata lesz, míg az adatszolgáltatást elsősorban a *CODESRIA*, a *CENDIT*, az *ICDA*, a *DCC*, az *IBASE*, az *ILET* és az *INIES* szervezetek biztosítják.

c) Munkabizottság felállítása a hatékony információcsere biztosításához a mind manuális, mind elektronikus rendszerekben történő feldolgozásra alkalmas formátumok szabványosítása terén folyó munka koordinálására. Ezt a munkát a *HURIDOCs* koordinálja, elsősorban a *SATIS* és az *IBASE* által szolgáltatott adatok alapján.

d) Hírlevél kiadása a hálózat számára, amely a manuális és a számítógépes információkezelés terén szerzett tapasztalatok cseréjét szolgálja, beleértve a hardver és a szoftver kérdéseit egyaránt, továbbá megvalósíthatósági tanulmányokat közül a számítógépesítésről, a képzési eseményekről, az információkezelési technikákkal, a rendszerelemzéssel és az értékeléssel kapcsolatos kutatásokról, to-

vábbá apróhirdetési rovatot is tartalmaz. A hírlevelet az *ILET* és a *CENDIT* szerkeszti.

e) Irányelvek és útmutatók sorozatának kiadása olyan speciális technológiai kérdésekről, mint például a telekommunikációban alkalmazott eljárások és formátumok – ezt a feladatot a Technikai Tanácsadó Csoport koordinálja.

f) A hálózati hírek cseréjét biztosító mechanizmus kialakítása, például számítógépes „hirdetőtábla” szolgáltatásokkal, mintegy további és folyamatosan frissített „hírlevelet” eljuttatva a tagokhoz a hálózat híreivel. Ezt, valamint a tagok sürgősen közölni kívánt információinak és igényeinek cseréjét biztosító elektronikus postafiók-szolgáltatást az *ICDA*, az *IDOC*, az *ILR* és az *IPS* koordinálja. A regionális és régióközi elektronikus levelezőhálózat kiépítését előzetes kísérleti program készíti elő, amelyet modem- és/vagy telexkapcsolatok létesítésével valósítanak meg azok között a központok között, amelyek képesek ezt vállalni.

6. A hálózat struktúrája

6.1. Tagság:

Az *Interdoc* létrehozását kezdeményező valamennyi fél kívánsága és szándéka az, hogy a tagság a lehető legnyitottabb és legszélesebb körű legyen. Az alapítók azonban úgy érzik, hogy a tagok felvételével kapcsolatos döntéshozatali eljárás kidolgozásához további megfontolásokra van szükség. Ennélfogva az első két-éves időszakban az *Interdoc* tagsága azokra az *NGO*-kra fog korlátozódni, amelyek a lisszaboni és a valletri találkozók valamelyikén vagy mind a kettőn részt vettek, és amelyek formálisan kinyilvánítják csatlakozási szándékukat.

6.2. Pénzügyek:

Kezdetben a pénzügyi forrásokat az évi tagsági díjak (minimum 50 USD) fogják biztosítani – az így befolyó összeget a hálózati hírlevél, valamint az indulással kapcsolatos feladatok közvetlen költségeinek fedezésére fordítják. Az első két évben folytatandó egyéb tevékenységekre vonatkozóan finanszírozási javaslat készül.

6.3. Koordináció:

Az első kétéves időszak folyamán az *Interdoc* tevékenységeit egy ideiglenes végrehajtó bizottság fogja irányítani. Koordináló szerepe mellett ez a csoport meg fogja vizsgálni azt a kérdést, hogy az *Interdoc* önálló jogi személylé válhat-e, és javaslatokat dolgoz ki a tagság találkozóiára. A végrehajtó bizottság – figyelemmel a különböző szinteken és különféle területeken folyó munka jellegére – kellőképpen mérlegelni fogja a konkrét tevékenységeket, valamint a különféle kommunikációs lehetőségeket és a hálózat kezdeményezéseit. A bizottság tagjai: Abdul Aziz Ly, Charles Foubert, Chris Pinney, John Sayer és Mario Padron.

A hálózat tevékenységeinek végrehajtása valamennyi tag elkötelezettségén alapul: a tagság egyhangúlag felhatalmazza és megbízza az *IDOC* szervezetét azzal, hogy gondoskodjék a jelen Valletri Egyezményben foglaltak teljes mértékű megvalósításáról, beleértve az *Interdoc* működéséhez szükséges pénzeszközök összegyűjtését és adminisztrációját.

7. Értékelés és utómunkálatok

- 4.1. Az első kétéves időszak folyamán és a periódus végén értékelésre kerül sor. A hálózat és a hálózati tevékenységek lehetséges fejlesztésére és megszilárdítására vonatkozó jövőbeli döntéseket ennek az értékelésnek az eredményei alapján fogják meghozni. A hálózaton belüli értékelés aktuális folyamatait a *GRESEA* fogja koordinálni.

1984. október 7.

Forrás: Interdoc (1984): The Vallettri Agreement. *Antenna*, Neijmegen: The Netherlands.

Irodalom

- Association for Progressive Communications (APC), 1997. The APC mission, at <http://www.apc.org/english/about/index.shtml>.
- T. Broadhead – B. Herbert–Copley (1988): *Bridges of hope: Canadian voluntary agencies and the third world*. Ottawa: North South Institute.
- M. Castells (1997): *The information age: Economy, society and culture*. Volume II: *The power of identity*. Oxford: Blackwell.
- T. V. Ford – G. Gil (2001): Radical Internet use. In: J. Downing (ed.): *Radical media: Rebellious communication and social movements*. Thousand Oaks, Calif.: Sage, 201–234.
- H. Frederick (1993): Computer networks and the emergence of global civil society. In: Linda M. Harasim (ed.): *Global networks: Computers and international communications*. Cambridge Mass.: MIT Press, 1381–159.
- H. Frederick (1992): North American NGO computer networking against NAFTA: The use of computer communications in cross–border coalition building. *Gazette: International Journal of Mass Communication Studies*, vol. 50, numbers 2/3, 87–106.
- P. Ghils (1992): International civil society: International non–governmental organizations in the international system. *Historical Sociology*. Vol. 133 (August), 417–429.
- M. Hauben – R. Hauben (1997): *Netizens: On the history and impact of Usenet and the Internet*. Los Alamitos, Calif.: IEEE Computer Society Press.
- Grahame Lane (1990): *Communications for progress: A guide to international e–mail*. London: Catholic Institute for International Affairs.
- C. J. P. Moschovitis – H. Poole – T. Schuyler – T. M. Senft (1999): *History of the Internet: A chronology, 1843 to the present*. Santa Barbara, Calif.: ABC–CLIO.
- B. M. Murphy (2002): A critical history of the Internet. In: G. Elmer (ed.): *Critical perspectives on the Internet*. Lanham, Md.: Roman & Littlefield.
- B. M. Murphy (2000): The founding of APC: Coincidences and logical steps in global civil society networking, at <http://www.apc.org/english/about/history/index.shtml>.
- B. M. Murphy (1994): Addressing crises through new channels in the post–NWICO era: Alternative new agencies and the computer networks of non–governmental organizations. *Journal of International Communication*. Vol. 1, number 1 (July), 74–92.
- Chris Pinney (1997): Interviewed by author (2 June).
- R. Poulton – M. Harris (ed.) (1988): *Putting people first: Voluntary organizations and the third world*. London: Macmillan.
- G. L. Ribeiro (1998): Cybercultural politics: Non–governmental organizations and computer networks. In: S. Alvares – E. Dagnino – A. Escobar (ed.): *The cultural and the political in Latin American social movements*. Boulder, Colo.: Westview Press.

- J. Smith (2001): Cyber subversion in the information economy. *Dissent* (Spring), 48–52.
- M. E. Martinez–Torres (2001): Civil society, the Internet and the Zapatistas. *Peace Review*, vol. 13, number 3 (September), 347–356.
- C. Warkentin (2001): *Reshaping world politics: NGOs, the Internet, and global civil society*. Lanham, Md.: Roman & Littlefield.
- J. C. Wheeler (1988): *Voluntary aid for development: The role of non–governmental organizations*. Paris: Organization for Economic Co–operation and Development.

Copyright információ

A tanulmány 2004. október 13-án érkezett a *First Monday* szerkesztőségébe és 2005. április 7-én fogadták el közlésre.

Copyright 2005, Brian Martin Murphy.

Interdoc: The first international non–governmental computer network by Brian Martin Murphy

First Monday, vol. 10, number 5 (May 2005),

URL: http://firstissues/issue10_5/murphy/index.html

Brian Martin Murphy.

Brian Martin Murphy a New York állambeli Lewiston városban működő Niagara Egyetem kommunikációs tanszékén tanít. Első könyvének címe *The world wired up: Understanding the new communications puzzle (A behálózott világ: Az új kommunikációs rejtvény értelmezése*, London: Comedia, 1983) Rendszeresen publikál tanulmányokat az új médiumok és a társadalom kapcsolatáról. Két legújabb cikke az internet kritikai történetével, illetve a számítógépes hálózatok alternatív médiafejlesztésre való felhasználásával foglalkozik.

Bakonyi Eszter

A globalizáció kiáltványának kritikai olvasata

Bevezetés

A globalizáció kiáltványa címmel 2004 szeptemberében közzétett szöveg¹ lényegében hagyományos értelemben vett politikai röpirat, amely a 2001-ben alapított Globális Fórum tevékenységét és céljait igyekszik népszerűsíteni. Magát a fórumot a tel-avivi Peres Békeközpont elnöke, Uri Savir hozta létre, aki annak idején az oslói békefolyamat kidolgozásában is részt vett. Első konferenciáját 2002-ben tartotta a szervezet, és ettől kezdve a fórum elnöke, Savir és munkatársai azon dolgoznak, hogy egyrészt szponzorokat szerezzenek és szervezési feladataik ellátásához minél több nemzetközi szervezetet vagy vállalatot találjanak, másrészt a kezdeményezés működtetése és programjának végrehajtása érdekében mind több és több civil szervezetet, helyi közösséget, valamint társadalmi felelősséget érző szervezetet vagy intézményt vonjanak be a fórum működésébe. Minthogy a szöveg kiáltványként definiálja önmagát, és ez a műfaji megjelölés felkészíti az olvasót arra, hogy nem tudományos, leíró eszme-futtatással vagy fejtegetéssel fog találkozni, az ismertetés és elemzés előtt érdemes röviden áttekinteni, hogy mit is takar a „globalizáció” kifejezés.

Glokalizáció: egy új terminus születése

A fogalom először az 1980-as évek végén bukkant fel japán közgazdászok cikkeiben a *Harvard Business Review* hasábjain, és az idegen földművelési technológiák helyi adaptációjára utalt. Később Ronald Robertson szociológus volt az, aki módosított a jelentésén és ismertette tette ezt a fogalmat, amit lényegében ma is a robertsoni értelmezésben, a globális hatásoknak a helyi, lokális feltételekhez való hozzáigazítására², vagyis az univerzalizmus és a partikularizmus, az általános és az egyedi egyidejű jelenlétére utalva használunk. Hangsúlyozni kell, hogy a jelenség aktorai nem a multinacionális cégek, tehát nem egyszerűen arról van szó, hogy a nemzetközi nagyvállalatok a helyi sajátosságokhoz alkalmazkazzák termékeiket és szolgáltatásaikat (ahogy például egy francia, egy magyar vagy egy arab McDonald'sban mást és mást lehet kapni – ez utóbbit népszerűsíti például a Ramadánra utaló, félhold alakúra rágott „burger”), hanem arról, hogy a helyi szervezetek vegyék kezükbe a kezdeményezést, és maguk válasszák ki a globális piacon a számukra megfelelő, általuk kívánt árukat. Kétségtelen, hogy a fogalom elterjesztőjeként Robertsont emlegetik a leggyakrabban, Keith Neil Hampton 2001-ben megjelent filozófia doktori disszertációjában azonban azt írja, hogy a terminust valójában ő és Barry Wellman töltötte meg az-

¹ The Globalisation manifesto.

<http://topics.developmentgateway.org/globalization/rc/filedownload.do?itemId=1011133>

² Cohen, R. – Kennedy, P. (2000): *Global Sociology*. MacMillan: London, 377.

zal a sajátos jelentéstartalommal, ami a globális és a lokális szintet, illetve dimenziót összekapcsolja. Ezt az összekapcsolódást természetesen a számítógépes kommunikáció teszi elsősorban lehetővé.³ Anélkül, hogy a fogalom pontos eredetét, „apasági vitáját” illetően állást kívánnánk foglalni, már most megjegyezhetjük, hogy ez az új terminus episztemológiai szempontból nagyon fontos, mert kiutat jelenthet a globális-nemzeti viták és világmagyarázatok feloldhatatlannak tartott antagonizmusából: a globalizáció programja tagadja, hogy a szembeállított felek közül az egyik szükségszerűen győzedelmeskedni fog, míg a másik – mint a zéró kimenetelű játszmákban – szükségszerűen összeomlik.⁴

Elméletek a globalizációról

Hogy a globalizáció fogalmát világosabban lássuk, nézzük meg, milyen konkurens elméletek mellett jött létre a globális kihívásra adott lehetséges válaszként. A globalizációs folyamatok értelmezéseinek három nagyobb csoportja van, ám ez a csoportosítás csak kognitív konstrukció abban az értelemben, hogy az eltérő értelmezések egy időben és egy helyen, egymás mellett és egymást kiegészítve is magyarázni tudják ugyanazt a jelenséget. Az első csoportba a konvergenciaszemléletű irányzatok tartoznak, amelyek a világméretű folyamatok, az új kommunikációs technológiák hatásaként a kulturális különbségek eltűnését jósolják, tehát egyfajta globális asszimilációt valószínűsítene a közeli jövőre nézve. A pozitív olvasat szerint a hasonló fogyasztói és kommunikációs, érintkezési módok miatt csökkennek vagy akár eltűnnek az egyenlőtlenségek és a folyamatok hatékonyabbak és kiszámíthatóbbak, ezért ellenőrizhetőbbek is lesznek. A pesszimista variáció szerint a „mcdonaldizáció”, a fogyasztói magatartások uniformizálódása fog megvalósulni, és az egyénnek ezáltal nem a szabadsága, hanem a függősége növekszik. Ezzel szemben a divergenciaszemléletű irányzatok a különbségek hosszú távú fennmaradását, konzerválódását tartják valószínűbbnek, és ennek a szemléletnek is vannak pozitív és negatív hangvételű képviselői. A borúlátók szerint a közösségeket a versengés, az ellentétek, a vallási fundamentalizmus és a kockázatok fogják áthatni, míg az optimisták a különböző kultúrák együttélését, a világ gazdagodását és színesedését hangsúlyozzák. Végül mindkettőtől különbözik a globalizációs elmélet, amely a folyamat kétirányúságára, tehát a globális és a helyi dimenzió közötti kölcsönhatásra, a hagyományos közösségeket elválasztó határok leomlására utal⁵, ám az előző két irányzattól eltérően ennek mozgatórugóját nem a globalizációnak a helyi viszonyokra gyakorolt közvetlen hatásában látja, ami felülről vagy kívülről megváltoztatja, befolyásolja az emberek életét. A globalizáció ehelyett arra utal, hogy az embereknek máris megváltozott az identitásuk, már másképpen látják saját helyzetüket és énjüket, és a nemzeti szuverenitás helyett a posztacionális állampolgárság jegyében reagálnak egy külső hatásra, történetesen a globalizáció folyamatára.

Ez utóbbi jellegzetességet – hogy a globalizáció folyamatában az emberek és a közösségek nem passzív résztvevők, akik elszenvednek valamit, hanem életviláguk aktív

³ Hampton, K. N. (2001): *Living the Wired Life in the Wired Suburb: Netville, Glocalization and Civil Society*. University of Toronto, 32.

⁴ Sassen, S. (2000): *Elvesztett kontroll? Szuverenitás a globalizáció korában*. Budapest: Helikon Kiadó, 22.

⁵ Vadász Rezső (2001): Multikulturalizmus és társadalmi integráció Európában. *Kisebbségkutatás* 11. évf., 3. sz.

alakítói is – hangsúlyozza a Magna Charta a Tudás Korához alcímet viselő írás is, amely a globalizációt a kora újkori felfedezésekhez hasonlítja: ma az emberek a „kiberteret” hódítják meg, s a maguk kultúrája és értékei szerint használják ki annak az adottságait.⁶ A közösségek életére olyan jelentős befolyást gyakorol ez a folyamat, hogy a neolit és az ipari forradalom után a történelem harmadik életmód- és termelésbeli forradalmának nevezhetjük. Ha a globalizációt ilyenformán egyfajta kulturális-civilizációs korszakváltásként próbáljuk megragadni, érdemes megemlíteni a Samuel Huntington civilizációs paradigmája által kiváltott vitákat, amelyek közül leginkább az tartozik ide, hogy a civilizáció a 21. században egyes számban vagy többes számban, egységként vagy ugyanazon dolog fragmentumaiként értelmezendő-e. Az ezzel foglalkozó szerzők egymás mellé is teszik a globalizációt (globalizáció + lokalizáció) és a fragmegrációt (fragmentáció + integráció)⁷, amivel többek között azt is érzékeltetik, hogy a modernitásban gyökerező régi fogalmaink nem tudnak lépést tartani a korral, s ezért nekünk magunknak kell új fogalmakat konstruálnunk, jobban mondva – mint ahogy itt is – a régiek dekonstrukciójára van szükség.

Egy másik típusú megközelítés szerint az egyének vagy csoportok bizonyos kihívásokra adott válaszreakciói a technológiai fejlődés és az értékrendbeli változások „egyszerű”⁸ következményei. Robert Inglehart elmélete szerint a második világháború utáni évtizedekben született új generációk a jóléti állam kiépülésével jellemezhető békés időszakban különféle posztmaterális értékeket (egyéni szabadság, önmegvalósítás, tolerancia, mások megismerése stb.) kezdtek fontosnak tartani, és ehhez újabb lehetőségeket adott az internet széles körű elterjedése. A világháló képes volt mobilizálni a közösségeket és erőteljesebbé tette azok civil aktivitását és politikai kultúráját. A nagyváros sokszínűsége segít a marginalizált csoportoknak vagy egyéneknek, hogy megtalálják a hozzájuk hasonlókat (például egy homoszexuális személy a nagyvárosban könnyebben talál társakat, mint a falvakban), akiknek viszont nem adatott meg, hogy nagyvárosokban éljenek, azok az internet segítségével csatlakozhatnak másokhoz, virtuális érdeklődési, illetve értékközösségeket hozva létre. Ez az elmélet a globalizáció esetében ugyanakkor azt is valószínűsíti, hogy ez a folyamat elsősorban a politika, a helyi közélet eseményei iránt egyébként is jobban érdeklődőket érinti, tehát a nagyobb civil öntudatú, rendelkező, egyébként is aktívabb polgárok lesznek a résztvevői.⁹

Túlélési stratégiák

A globalizációs túlélési stratégiák – az elméleti megközelítésektől függetlenül – elég széles skálán mozoghatnak. Hankiss Elemér a globalizációra adható válaszlehetőségeket úgy látja, hogy egyesek kitaranak a régi, megszokott magatartásminták mel-

⁶ A „kibertér és az amerikai álom”: Magna Charta a Tudás Korához. *Replika*, 1997. 26. sz.

⁷ Rostoványi Zsolt (2002): Globalizáció és civilizációk. *Magyar Tudomány*, 6. sz.

⁸ Egyszerű mindössze olyan értelemben, hogy a technológiai változások és az értékek átstrukturálódása lényegében mindig életmódbeli, cselekvési mintázatbeli változásokat okoz.

⁹ Norris, P. (2000): Digital Divide?

<http://ksghome.harvard.edu/~pnorris/Books/Digital%20Divide.htm>

lett, mert ragaszkodnak a biztonságukhoz; mások radikális, forradalmi változtatásokkal reagálnak, mert a modellváltás gyorsaságában és alaposságában látják biztosítottnak a folyamat kiteljesedésének sikerét; megint mások pedig az apróbb reformokban, a fontolva haladásban hisznek. Vannak, akik csak az alapelvekhez ragaszkodnak (szabadság, emberi méltóság, kritikai szellem), és ezeket igyekeznek követni a változó körülmények és kommunikációs eszközök mellett. Mások a társadalomra, a megrendelőre bízák a dolgot, és vannak, akik a máshol bevált modelleket szeretnék importálni és helyi szinten megvalósítani. A közösség döntési szabadságát ugyanakkor korlátozza, ha nem lehet tisztán látni, hogy az adott esetben businessközpontú globalizációs folyamatról van-e szó, melynek során „a nagy globális struktúrák fognak diadalmaskodni”, vagy társadalmi központú globalizációról, ami a helyi közösségeket, a régiókat erősíti meg, hogy akár világméretű támogatással síkra szállhassanak az általuk vallott társadalmi, emberi értékek megőrzéséért (lásd például a Greenpeace-akciókat, a seattle-i tüntetéseket).¹⁰

Manuel Castells, aki az új társadalmi és kulturális mozgalmak megjelenése mellett nagy hangsúlyt helyez az új típusú kapitalizmusra és az információs technológiákra, illetve e három kapcsolódására, az úgynevezett választható stratégiákkal is foglalkozik. A mozgalmakat két csoportra osztja: egyik részük elutasítja az új rendszert, és híveik a régihez ragaszkodva megpróbálják kirekeszteni azokat az „újhitűeket”, akikről úgy gondolják, hogy az újhoz adaptálódva őket mint a régi rend képviselőit mintegy kizárják a társadalomból (ezek a reaktív mozgalmak), míg a proaktív mozgalmak ugyan szintén kifejezik kritikájukat, de a rendszeren belülről támadják a visszásságokat, és az általuk negatívnak tartott tendenciák ellen azok saját technológiáinak a felhasználásával küzdenek.¹¹

Más stratégiát választott a Globális Fórum, amely az „alapító atya” háttérének megfelelően a fegyveres konfliktusok által sújtott övezetekben való béketeremtés céljával jött létre. Úgyesen lavíroz a különböző hatalmi szintek között, és a résztvevők nem is titkolják, hogy új hatalmi egyensúlyt kívánnak teremteni a világban. Ezt a nem kevésbé ambiciózus tervet úgy igyekeznek megvalósítani, hogy a nemzeti szintet teljesen negligálják és megpróbálják kikapcsolni a rendszerből. Helyette nemzetközi, szupranacionális intézmények (például az ENSZ Fenntartható Fejlődés Bizottsága, a Gazdasági Koope-ráció és Fejlődés Szervezete, a Világkereskedelmi Szervezet¹² vagy a Világbank) pénzügyi és infrastrukturális támogatását igyekeznek megnyerni, a döntéseket és a hatalmat pedig helyi szintre, pontosabban a városokhoz próbálják delegálni. Elképzelésük szerint a bürokrácia csökkentésével a költséghatékonyság szempontjából is javítható a globalizációs folyamat működése.¹³ Mindezt pedig azért lehet egyszerűen és valóban olcsón megvalósítani (mint például a Róma-Kigali városközi együttműködés esetében, amit a fórum egyik sikertörténetének tartanak), mert a világháló segítségével munkale-

¹⁰ Hankiss Elemér (2000): A világ újraváraszolása.

http://oktatas.gallup.hu/Conf_prog/Keszthely1/hankisselemer.htm

¹¹ Pintér Róbert (2000): A globális információs társadalom: Castells – The Information Age.

<http://www.artefaktum.hu/ipis/pinter.rf>

¹² State of the World: Trends and Facts. Linking Globalization, Consumption and Governance.

<http://www.worldwatch.org/features/consumption/sow/trendsfacts/2004/08/10#1>

¹³ Savir, U. (2003): Glocalization: A New Balance of Power.

<http://www1.worldbank.org/devoutreach/nov03/article.asp?id=226>

hetőségeket lehet teremteni, fejlesztési ötleteket lehet közvetíteni különböző világrések között, és akár virtuális barátságok is szövődhetnek. Így a személyes találkozás, illetve a nyersanyagok vagy a késztermékek szállítása, vagyis a helyváltoztatás mindenféle formájának kiiktatásával megvalósulni látszik a Szellem hegeli fenomenológiája (fenomeno-logica, azaz a jelenlét logikája). A valódi, anyagi világ mellé az újhegeliánusok episztemológiai módszeréhez hasonlóan megteremthető egy nemanyagilag jellegű világ is, az előbbinek a párja. Ahogy a fejlett ipari országok kormányait megszólítani igyekvő Cyberspace Függetlenségi Nyilatkozat szerzője fogalmaz: „a *cyberspace* tranzakciókból, kapcsolatokról és tiszta gondolatokról épül fel, amelyeket a hálózatban a kommunikáció köt, kovácsol egybe. A mi világunk egyszerre mindenhol jelen van, és sehol sincs, de élő testet egyet sem találni benne”.¹⁴

A Globális Fórum – ha nem projektfinanszírozásról van szó – a hálózatok megteremtése és működtetése során elsősorban a fiatal városlakókra számít. Hogy ez a választás mennyire szerencsés a szervezők szempontjából, azt több felmérés adatai is sejteni engedik. Az egyik vizsgálat során a kutatók például arra a következtetésre jutottak, hogy az internetezők aktívabban részt vesznek közösségük életében, továbbá az *online* csoportokkal kapcsolatot kereső személyek jellemzően nem túlságosan gyakorlott, új internetezők, akik többnyire fiatalok és városokban élnek, nem annyira képzettek, mint a „tipikus hálózati polgár”, és emellett etnikailag is sokszínűbb csoportot alkotnak.¹⁵ Egy másik, a 15 EU-tagállamban elvégzett felmérés szerint az *online* közösségek tagjai nagyobb arányban vesznek részt a politikai életben és a civil kezdeményezésekben, elégedettebbek a társadalmi és politikai intézményekkel, nagyobb arányban fogyasztanak híreket, és ennek is köszönhetően többet tudnak a helyi és a nemzetközi eseményekről, illetve szereplőkről.¹⁶

Főszerepben a városok: identitásgenerálók és hálózatépítők

A globalizáció kiáltványa az elméleti háttér kidolgozottságához képest viszonylag kevésbé tárgyalja ezeket az összefüggéseket. Nem utal konkrétan az elmúlt évtizedek gazdasági, társadalmi változásaira, a hálózatok vagy a megváltozott, deterritorializált identitások jelentőségére. Ehelyett a béketeremtés decentralizációját és az ifjúság helyzetének javítását hangsúlyozza – nagyrészt politikai frázisok ismételtetésével. A fórum célja például a kiáltvány megfogalmazása szerint az, hogy „mobilizálja a kulcsfontosságú társadalmi szereplőket annak érdekében, hogy elősegítse a békét és a kölcsönös megértést, miközben új társadalmi és gazdasági egyensúly megteremtésére törekszik” (1–2.). A szöveg a bevezető részben ugyan még azt ígéri, hogy rövid elméleti és gyakorlati beszámolót ad a globalizációs mozgalomról, ezzel azonban lényegében adós marad az olvasónak. A kiáltvány szerkezete jól átlátható: a bevezetőt egy általános, a jö-

¹⁴ Barlow, J. P. (1997): *Cyberspace Függetlenségi Nyilatkozat*. *Replika* 26. sz. 165.

¹⁵ Molnár Szilárd (2001): *Virtuális harmadik terek*: <http://www.itk.hu/infinit/2001/1122/statisztika.html>

¹⁶ Norris, P. (2000): *Digital Divide?*

<http://ksghome.harvard.edu/~pnorris/Books/Digital%20Divide.htm>

vöbéli megvalósulást vizionáló rész követi, majd a célok és az elképzelések konkrétabb leírása következik, tételmondatokkal. Ezután a kiáltvány szerzői a globalizációs folyamat általuk fontosnak tartott szereplőit mutatják be, majd a folyamat támogatási, finanszírozási rendszerével kapcsolatos elképzeléseiket, és végül az egyik már beindult kezdeményezést, a „Mi vagyunk a jövő” (*We Are the Future, WAF*) programot írják le nagy vonalakban.

A kiáltvány érvelési technikája azon alapul, hogy a globalizációs kihívásra adott nemzeti válaszok (például „visszatérés a nacionalizmushoz”), illetve az olyan nemzetközi megmozdulások, mint a globalizációellenes mozgalmak nem adnak adekvát választ a felmerülő problémákra, mert sem a globalizáció gyengeségeit nem tudják kezelni, sem a közös, hatékony fellépést nem tudják megvalósítani. A sikertelenség fő oka a szerzők szerint a téves értelmezés: ezt a problémát igyekeznek feloldani a globalizáció, mondván, hogy a helyi kultúrára, a kisközösségekre támaszkodva meg lehet reformálni a nemzetközi folyamatokat, és ennek megvalósításában kulcsszerepet kell kapniuk a városoknak, amelyek a kezdeményezést kezükbe véve nemzetközi szereplőkként jelenhetnek meg a globális politikában. A kiáltvány úgy érvel, hogy mivel a szubnacionális hatalmi szintek közelebb vannak a polgárokhoz, hatékonyabb megoldásokat képesek kidolgozni az egyenlőtlenségek és a konfliktusok enyhítésére. A célok konkrétabb bemutatását tartalmazó alfejezetben az is megfogalmazódik, hogy a városok nemcsak azért fontosak, mert a civil kezdeményezések segítségével, a helyi források mozgósításával helyben hatékonyabban képesek kezelni a felmerülő problémákat, hanem azért is, mert korunk identitásképzési terepének is tekinthetők. A nemzeti határok ugyan megszűnőben vannak, az újfajta önreprezentációk mégis még mindig területi alapon működnek, csak kisebb léptéket keresnek maguknak, így lett az alapjuk a város. Egy ilyenfajta megfogalmazás ugyanakkor nem mondja ki, de eleve feltételezi az emberek közéleti szerepvállalását, a helyi problémák ismeretét és a határozott igényt a cselekvésre. A kiáltvány szerint a városok lényegében a nemzetállamok korábbi szerepét fogják betölteni, hiszen „az innováció és a gazdasági növekedés motorjai, [...] a kulturális identitás központjai és [...] a társadalmi változások, valamint az intézményi reformok arénái” (5.). A problémák megfogalmazásában, a kihívásokra adott reformválaszok koordinálásában fontos szerepet kapnak a polgármesterek.

Vitatható azonban az a szemlélet, miszerint a városok kulturális és hatalmi egységeket alkotnak. A kiáltvány szerzőinek elképzelése szerint a posztmodern, későkapitalista korszakban az emberek önreflexív identifikációs működése egyértelműen a helyi közösséghez és kultúrához kötődik, ahonnan a kognitív konstrukciókkal felvértezve kilépnek a nemzetközi porondra, hogy ott más kulturális hátterű csoportokkal és közösségekkel szövetkezve, hálózatot alkotva reagáljanak a globalizációs folyamatokra. A szerzők figyelmen kívül hagyják, hogy a globalizáció nagy népmozgásai (például az üzletemberek, a turisták és a menekültek mozgásai) is elsősorban a városok között teremtenek átjárást, és így a városok identitása is mindig mozgásban van, változik, az emberek pedig szabadon mozoghatnak a különféle kultúrák különböző válaszlehetőségei és kognitív hálózatai között. Továbbá nem árnyalják a városok mint hatalmi szereplők működését aszerint, hogy milyen típusú városról van szó: globális városról, amely a gazdasági és politikai globális akciók színtereként működik és lakossága nagyrészt átmene-

ti, vagyis folyton változik és átalakul (mint például New York, London, Tokió és Frankfurt), vagy új kulturális formákat és jelentéseket kínáló világvárosok (mint Párizs vagy Berlin), vagy pedig egy harmadik csoporthoz tartoznak – ez utóbbiakra kevésbé jellemző, hogy lakosságuk folyamatosan átutazóban van és ezek igitelnek megőrizni „nemzeti jellegüket”, de státusuk nem jelent egyértelműen gazdasági, politikai vagy kulturális hatalmi pozíciót.¹⁷ Ugyanakkor a városok mint az új identitásképződés terepei esetében az sem egészen tisztázott, hogy a cselekvési programba bevonni kívánt városalakók vajon mennyire érzik önmeghatározásuk központi elemének azt, hogy ők éppen az adott település lakói.

A városok nemzetközi szereplőkként való meghatározása mellett a kiáltvány további fontos állítása, hogy a városoknak a fejlődés elősegítésén kívül stratégiai szerepük van a nemzetközi béketeremtésben is. A stabilitásnak és a szegénység csökkentésének a hangsúlyozása azonban – a kiáltvány elképzelésével szemben – önmagában még nem jelent garanciát a kultúrák közötti kapcsolatok fejlesztésére, hiszen törzsi háborúk is indulhatnak ilyen célok megfogalmazásával. Ennél fontosabb és konkrétabb kijelentés viszont az, hogy az új típusú cselekvési módok egyik eszköze a városdiplomácia, vagyis a nemzetközi tárgyalásokba bekapcsolódó városi képviselők jelentős szerepet játszhatnak. A kiáltványban fontos célként fogalmazódik meg az ifjúság mobilizálása egyrészt közösségi tevékenységekkel, például akár nemzetközi sportrendezvényekkel is, másrészt pedig az infokommunikációs eszközök felhasználásával, amelyek képesek lehetnek a társadalmi és kulturális szakadékok áthidalására. Ez utóbbira példa a „Városi Kapuk” (*City Gateways*) nevet viselő program, amelynek alapvetése szerint az információs és kommunikációs technológia „elősegítheti a kultúrák közötti érintkezést és kapcsolatokat azáltal, hogy virtuális közelséget teremt, s ez előmozdítja a kölcsönös megértést és a fejlődés olyan kultúráját, ami lehetőséget ad az egyének számára, hogy békésebb valóságot tartsanak fenn” (8.). A távmunka, a távügyintézés és az e-kormányzat lehetőségei – a nyolcvanas években a skandináv államokban, elsősorban Svédországban elterjedt gyakorlathoz hasonlóan – elősegíthetik az elmaradott régiók fejlesztését és hatékonyan csökkenthetik a demokratikus deficitet. A virtuális ügyintézés megkönnyíti a szolgáltatásokhoz való hozzáférést, továbbá a kiáltvány érvelése szerint „növeli a helyi intézmények átláthatóságát, elszámoltathatóságát és hatékonyságát” (8.), valamint egyfajta virtuális ötletbörzéként lehetőséget teremt a városok mindennapi működését segítő tevékenységek, a városi problémákkal foglalkozó programok összehangolására. Ennek kapcsán viszont a szöveg kizárólag az eltérő civilizációk közötti szakadékokkal, a fejlettebb és a kevésbé fejlett országok különbségeinek az információs technológiák segítségével történő leküzdésével foglalkozik. Ehhez a gazdagabb országok infrastruktúrális segítségére van szükség, ami például olcsó felszerelések, szabad szoftverek átadásával-átvételével valósulhat meg, viszont a kiáltványban nem esik szó a városon belüli egyenlőtlenségek és az egyes csoportok közötti szakadékok leküzdéséről, sem pedig a városok folyamatosan változó összetételű lakosságának a helyi folyamatokba való bekapcsolásáról.

¹⁷ Niedermüller Péter (1999): Etnicitás és politika a késő modern nagyvárosokban. *Replika* 38. sz., 111–112.

A globalizáció menedzselése: figyelemfelkeltés és finanszírozás

A kiáltvány szerkesztői a protestáns, alulról induló kezdeményezésekről ismert skandináv államokat ebben a vonatkozásban ugyan nem említik, de a skandináviai gyakorlatához hasonló modellt képzelnek el a globalizációs folyamat menedzselésével kapcsolatban. A szereplők különböző szintű hatalmi szervezetek és csoportok, amelyeknek a hierarchiája (ami itt csupán a folyamatban való részvétel fontosságán alapul) úgy épül fel, hogy a kiscsoport, a város van az első helyen, ezt követik a városok összefogásai és társulásai, és erre a szervezeti struktúrára épülnek rá a civil kezdeményezések, a nemkormányzati szervezetek akciói. A privát szektor bevonása leginkább az egyébként is meglévő és jól működő hálózatok felhasználása, valamint a lehetséges pénzügyi és egyéb gazdasági erőforrások megteremtése miatt fontos. A városok és a civil szervezetek végül nemcsak egymással alkotnak hálózatokat, hanem a nagy nemzetközi szervezetekkel is, amelyek a térbeli és társadalmi távolság miatt kevésbé látják át a helyi problémák, konfliktusok mibenlétét és azok lehetséges megoldási módjait. A globalizáció elősegítésének a kiáltványban felsorolt szereplői között – érdekes módon – megtalálhatók az olyan nemzeti kormányok is, amelyek igyekeznek elősegíteni a helyi önkormányzatok, a városok és a régiók nagyobb politikai és pénzügyi autonómiáját.

A globalizáció támogatásának programja a helyi adminisztráció szerepének hangsúlyozása mellett nagyrészt a kezdeményezés ismertté tételével foglalkozik. Az ezzel foglalkozó alfejezet – amellett, hogy a már korábban is leírt elveket (a városok és a helyi civil szervezetek részvételét a béketeremtésben, a kommunikációs eszközök kihasználásában, az önkormányzatok, a városdiplomácia és az ifjúság aktivitásának támogatását) ismétli meg – az erőteljesebb médiajelenlét hangsúlyozásán túl nem sok konkrétumot tartalmaz. Vitatható viszont a kezdeményezés iránya, hiszen olyan új szereplők (a városok, a fiatalok, a civil szervezetek) megjelenéséről van szó, akik eddig csekély politikai hatalommal bírtak, a hatalom, a hatáskörök és a pénzügyi eszközök feléjük irányuló átcsoportosítása tehát leginkább csak felülről mehet végbe. Emellett nemcsak az elgondolás van preparadigmatikus állapotban, hanem maguk a kiszemelt új szereplők sem rendelkeznek a kellő kompetenciával. A kiáltvány szerzői is elismerik, hogy a pénzügyi források megtalálása és az infokommunikációs infrastruktúra elérhetővé tétele mellett a helyi adminisztrációval foglalkozó személyek, a civil közösségek és a fiatalok csoportjaival alapvető készségeket is el kell sajátítani. Kulcsszerepet kap tehát az iskola, ami viszont jórészt nemzetállami intézmény, és mint ilyen az új globalizációs folyamatoknak ugyan nem tud ellenállni, de a tanítási-tanulási kánon, a felértékelt és a kevéssé díjazott készségek és képességek rendszere lassabban változik, mint maga a társadalmi környezet. A civil szervezetek hálózatai a kiáltvány elképzelése szerint átvehetnek bizonyos funkciókat az iskolától, és képessé válhatnak a konfliktusok megoldását szolgáló szervezési és termelési *know-how* átadására.

Végül a kiáltvány utolsó részében – az eddig meglehetősen általánosságokban mozgó és kevéssé lényegretörő szöveggel szemben – egy konkrét, folyamatban lévő projekt viszonylag részletes bemutatását találjuk, amit a szerzők a globalizáció első számú modelljének tartanak. A WAF program célja egy olyan, a szponzorálás szempontjára

ből ügyesebben reklámozható terület fejlesztése, ami eddig még nem vált igazán a politikai diskurzus tárgyává, hanem elsősorban civil kérdés maradt: ez a program a gyermekek helyzetének és életkörülményeinek javítására törekszik a sporton, az egészséges táplálkozáson és az oktatáson keresztül. Ennek érdekében számos háborús konfliktus sújtotta területen gyermekközpontokat hoznak létre, amelyek az infokommunikációs eszközök segítségével hozzákapszolódnak a meglévő városi hálózatokhoz, és ezek a közösségek az ilyen területeken „a konfliktusok szakadékein keresztül, különféle etnikai csoportokhoz tartozó ifjaknak és gyermekeknek a különböző tevékenységekbe való bevonásával” (18.) a fejlődés és a béketeremtés eszközeivé válhatnak.

Pragmatikus cselekvési terv vagy utópisztikus „nagy narratíva”?

A kiáltvány kétségtelen érdemei közé tartozik, hogy valós, világjelenségnek számító problémákra igyekszik a legújabb típusú, *up-to-date* megoldási módokkal reagálni, és ehhez – bár ezt maga a szöveg explicit módon kevésbé érzékelteti – nem nélkülözi az elméleti háttér kidolgozottságát sem. Szerencsés választásnak tűnik továbbá az is, hogy a civil kezdeményezések hálózatának kiépítésével a mobilitásra egyébként is hajlamosabb, a technológiai újításokra nyitottabb, ám politikailag kevésbé reprezentált, s ezért valamivel védtelenebb csoportot céloz meg: az ifjúságot és a gyermekeket. A leszakadás megelőzése céljából a gyermekek érdekeit hangsúlyozó kampány a figyelemfelkeltés és a potenciális szponzorálás szempontjából is eredményes lehet.

A kiáltvány egyébként megfelel a műfaji szabályoknak: nem tartalmaz mélyen szántó gondolatokat, viszont könnyen érthető és megjegyezhető frázisokat, hangzatos elképzeléseket a világ jobbá tételéről annál inkább. A konkrét technikai, szervezési háttérrel, a hálózatok működéséről viszont nem sokat árul el. A szöveg érvelési struktúrája – már amennyire egyáltalán beszélhetünk erről – elég gyengének mondható, és a szerzők kevésbé élnek a meggyőzés kifinomultabb technikáival, nem eléggé retorikus a szöveg. További gyenge pontja, hogy nyitva hagyja a városi identitás kérdését, nem tudjuk meg belőle, hogy mennyire kialakult jelenségről van szó, annak milyen szimbolikus megjelenési formái vannak és a kulturális eltérések mindenütt fellelhető architektúrája ebben a speciális kontextusban miként ölt testet, illetve hogyan szervezhető hálózattá. A szerzők hangsúlyozzák az alulról induló folyamatok fontosságát, ám a hatalom delegálását és a pénzforrások előteremtését felülről, a nemzeti és a globális szinttől várják. A kiáltvány egyáltalán nem foglalkozik az infokommunikációs technológiai eszközöket kevésbé ismerő és egyelőre még nem vagy alig használó generációkkal és etnikai csoportokkal. Az az elképzelés, hogy a különböző kultúrák tagjai háborús konfliktusok helyett majd vígan „csetelnek” és béke lesz a Földön, lényegében inkább naivan utópisztikus vízióknak tűnik, mintsem konkrét társadalmi cselekvési tervnek. A kritikus olvasót gyanakvásra készíti továbbá az is, hogy a világ különböző részein más-más árnyalatokkal és tartalmakkal megjelenő különféle társadalmi problémákat a kiáltvány egységes recepttel, az infokommunikációs hálózatok és a városdiplomácia segítségével kívánja megoldani. A globális kiáltvány a posztmodern korban a felvilágosodást követő po-

zitivista, karteziánus ismeretelméletekhez hasonló módon próbál igazi „nagy narratívát” teremteni, a történelemben teleológiát, célszerűséget és határozott irányt sejtve: a társadalmi cselekvést és a struktúrát szervező derridai „központot” csupán egyféle-képpen, a hálózati modell szerint tudja anticipálni, és ennek megfelelően írja le.

Felhasznált irodalom

- A „kibertér és az amerikai álom”: Magna Charta a Tudás Korához. *Replika*, 1997. 26. sz.
- Barlow, J. P. (1997): Cyberspace Függetlenségi Nyilatkozat. *Replika*, 26. sz.
- Cohen, R. – Kennedy, P. (2000): *Global Sociology*. London: MacMillan.
- Hampton, K. N. (2001): *Living the Wired Life in the Wired Suburb: Netville, Globalization and Civil Society*. University of Toronto.
- Hankiss Elemér (2000): A világ újrarázsolása.
http://oktatas.gallup.hu/Conf_prog/Keszthely1/hankisselemer.htm
- Molnár Szilárd (2001): Virtuális harmadik terek. <http://www.ittk.hu/infinet/2001/1122/statiztika.html>
- Niedermüller Péter (1999): Etnicitás és politika a késő modern nagyvárosokban. *Replika*, 38. sz.
- Norris, P. (2000): Digital Divide?
<http://ksghome.harvard.edu/~pnorris/Books/Digital%20Divide.htm>
- Pintér Róbert (2000): A globális információs társadalom: Castells – The Information Age. *Jel-Kép*, 3, 11–26., <http://www.artefaktum.hu/ipis/pinter.rtf>
- Rostoványi Zsolt (2002): Globalizáció és civilizációk. *Magyar Tudomány* 6. sz.
- Sassen, S. (2000): *Elkészített kontroll? Szuverenitás a globalizáció korában*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Savir, U. (2003): Glocalization: A New Balance of Power.
<http://www1.worldbank.org/devoutreach/nov03/article.asp?id=226>
- State of the World Trends and Facts. Linking Globalization, Consumption and Governance.
<http://www.worldwatch.org/features/consumption/sow/trendsfacts/2004/08/10#1>
- Vadász Rezső (2001): Multikulturalizmus és társadalmi integráció Európában. *Kisebbségkutatás*, 11. évf. 3. sz.

Bakonyi Eszter

A Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán szociológia és magyar nyelv és irodalom szakon végzett, oklevelét az Irodalomelmélet és az Európa-politika speciális képzési szakon szerezte. 2002-ben ERASMUS-ösztöndíjasként Európa-tanulmányokat folytatott a dániai Aalborgi Egyetemen.

2003-tól a Budapesti Corvinus Egyetem Doktori Iskolájának szociológia szakos hallgatója. Jelenleg a Medián Közvélemény- és Piackutató Intézet munkatársa.

Holczér Márton

A könyvkultúra mítoszától az információs társadalom víziójáig

Michael Giesecke a kultúráváltásról¹

A tipográfiai kultúra és a médiaökológiai gondolkodás története

A társadalomtudományok – úgy tűnik – örökös önmeghatározási gondokkal küszködnek. Ha a kuhni tudományfilozófiából indulunk ki, akkor kijelenthetjük, hogy például a szociológia nem egyetlen tudomány. Ha úgy értelmezzük, hogy „*nincs az elméletek igazolására vagy összemérésére alkalmas neutrális, elméletfüggetlen tapasztalat*”,² akkor a végtelenségig különböző, de többnyire mind „szociológiai” nevezett megközelítések bizony nem egyazon tudománynak a részei. Más-más tárgyakkal és módszerekkel dolgoznak. Ugyanez érvényes a többi társadalomtudományra is.

Michael Giesecke unikum jellegű megközelítését adja társadalmiságunk vizsgálatának, és akár kényszeresen is ragaszkodik ahhoz, hogy legalább három dimenzióban lássa és láttassa a vizsgálati tárgyat. A három dimenzióon belül az időt sem felejtí el tematizálni,³ s így a három itt valójában mindig négy. Nehéz lenne ezt más elméletekhez hasonlítani, különösen a tudást szigorúan szöveggel rögzíthetőnek vélő német tudományosság birodalmában. Így maga a recenzió is paradoxonnal küzd: egyrészt marad a tisztán szöveges formánál, s ezzel nem elégtí ki a Giesecke által megfogalmazott igényeket,⁴ másrészt viszont a szerző műve maga is paradox annyiban, hogy az európai kultúra talajából nő ki, de legnagyobb erénye talán éppen a szakítás és az ebből fakadó „aha-élmények” sora. A Mondatai ilyen gondolatokat sugallnak: „Csakugyan, még mindig mennyire monoperspektívikusan tekintünk a világra!” „Miért nem használjuk fel ezt a felismerést következetesebben?” Ilyen értelemben a posztmodernnek nevezett szerzőkhöz tűnik közelállónak, de azok többségétől is gyökeresen különbözik azzal, hogy a szöveget, a kimondott szót elégtelennek tartja az értelmező-leíró funkciók ellátására. Ugyanakkor a szemléletmódbeli igényei sokkal inkább egy „nagy elméletet” körvonalaznak, mintsem „kis narratívát”.

¹ Az *eMagyarország Ősztündéj Program* keretében tudtam Giesecke professzor mellett képezni magam. Kiemelt témám a blogoszféra mint a kultúráváltás előszele volt. Mivel Giesecke elméleti alapvetéseit használok fel, az ottani zárójelentésem és a jelen recenzió között kimondottan sok az átfedés. Michael Giesecke eredeti művét Von den Mythen der Buchkultur zu den Visionen der Informationsgesellschaft címen a Suhrkamp Verlag adta ki 2002-ben Frankfurt am Mainban. A könyvhöz egy CD-ROM is tartozik, amely adekvátabb kifejezési formában mutatja be a szerző gondolatait.

² E. Szabó László tudományfilozófiai kurzusából:

http://philosophy.elte.hu/leszabo/tudomanyfilozofia/2_kuhn_fil/

³ Sőt: kifejezetten történetes gondolkodást képvisel, amelyben a múlt és a megismeréshorizont mellett a jövőképek, az utópiák és az elváráshorizontok is nagy szerepet kapnak.

⁴ Az érzékeltetés érdekében az olvasó itt nem a giesecke-i fogalomrendszer következetes használatát látja.

Giesecke leginkább a könyvnyomtatás forradalma és a számítógépes hálózatoknak a mindennapi életbe történő belépése közötti párhuzamok kutatására összpontosítja a figyelmét. Eredeti nézeteinek és vizsgálódásának terepe az a kérdéskör, hogy a médium elterjedése és a médium „nyelve”, a médiumspecifikus használati szokások és attitűdök hogyan jelennek meg és milyen jellemzőkkel bírnak.

Giesecke igen meggyőző módon érvel amellet, hogy a viszonylag széles körben elérhető publikációs lehetőség Gutenberg találmányának megszületése után csak 100 év alatt termelte ki a maga sajátos stílusjegyeit. Ehhez a Giesecke által „perspektívának” nevezett képesség megjelenése volt szükséges. *A perspektíva lényege, hogy ugyanabban a helyzetben, ugyanabból a szögől ugyanazt értjük, látjuk, mint a közlő.*⁵ Ennek első sikeres formáját Giesecke a reneszánsz festészetben véli felfedezni. A könyvírásra vonatkozó érvei szerint a könyvek mögött sokáig hiányzott az igazi elbeszélő. A naplók gazdasági nyilvántartásokat jelentettek, az eszmevuttatások meg korábbi „bölcsek” vagy Isten neve alá kerültek, a szerző csak a „kéz” volt, amely az előbbieket gondolatait, parancsait papírra vetette.

A perspektivikus ábrázolás és kifejezésmódok (a standardizált leírási képesség) nélkül nem születhetett volna meg az ipari tevékenységekkel összelehelkező tudományosság, például a mérnöki tudomány, továbbá a jól kidolgozott kommunikációs kódok és programok, vagyis a funkcionálisan differenciálódott modern társadalmiság sem. Erre példát jelent Kína, ami a mi középső- és újkorunk idején megrekedt egy korán elért színvonalon: az igen magas szintű bölcsélet és „természettudományos” tudás nem kapcsolódott össze a praktikummal, a leíró standardok hiányában alig fejlődött a „mérnöki kultúra”, a társadalmi berendezkedés pedig nem nyitott réseket a mobilitás számára.

Giesecke az európai könyvnyomtatás konkrét technológiai fejlődését és megvalósulását részletesen elemezve is kontrasztba tudja állítani a japán és a kínai könyvnyomtatással és ezek kulturális hozadékaival, ez azonban ebben a műben kevesebb hangsúlyt kap. Ugyanígy csak az említés szintjén fontos számunkra, hogy a könyvnyomtatás technológiai forradalmának össze kellett kapcsolódnia egy megfelelő gazdasági környezettel, vagy ahogy ma mondanánk: ha az európai elődök nem találtak volna szerencsés üzleti modellre, akkor még jó darabig várhattunk volna a kultúraformáló hatásra⁶. Persze maga a befogadási-használati találat is kulturális jelenség: a reneszánsz humanizmusát a reformáció bibliaolvasási igénye, vitakultúrája, Istennel való közvetlenebb beszéde támogatta, olyan módon, hogy a nyomtatott könyv mint médium gyorsan terjedt, és impulzusokat kapott a kor kiemelkedő egyéniségeitől. Ez utóbbiak hozták magukkal például az Aquinói Szent Tamás nevével fémjelvezhető rendszerezési igényt és a Roger Bacon által megpendített empirikus megismerhetőségre való törekvést, de általában az arisztotelészi megismerhetőség elfogadását és a rendszerező, törvénykereső attitűdöket. Ezek mellett alakulhattak ki a művészetek „látattási” technikái és az énmegmutatás igényei.

⁵ Természetesen ez az „ugyanaz” konstruktivista felfogásban végső soron más. Ez a mindenütt jelen lévő esetlegesség biztosítja a társadalmi evolúciót.

⁶ Ezzel kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy a német nyomdászok és könyvkereskedők erős hivatásukkal kialakított, ezért kevésbé „profitmaximalizált” cserebörzsei (Lipscse, Frankfurt) később nagy jelentőséggel bírtak abban, hogy a németet mint kulturnemzetet és szükségszerű közösséget kezdték elfogni.

A képek sokszorosítása az európai technológia számára sokkal nehezebb feladat volt, mint a szövegeké (az utóbbiba beleértve a számokat és más standardizált, egyszerű karaktereket is), a könyvek így erősen a szövegre redukálódtak. Az európai/transzatlanti (magas) kultúra sokáig nem is igényelte ezeket az eszközöket. Ilyen módon a tiszta szöveg a lineáris, formál-logikus gondolkodás és a szerzőt heroizálva középpontba állító műfaj hordozójává lett. A monomediális leírás-magyarázat erejében, illetve az egyszemélyes megismerőképességbe vetett hitet Shiro Yukawa, Giesecke japán doktorandusza egy beszélgetésünk során egyenesen „gewaltig”-nak, óriásinak és nagyon intenzívnek nevezte. Nem véletlen, hogy nálunk Foucault a huszadik század végén még nagy karriert tud befutni azzal, hogy a diskurzust állítja a középpontba és igyekszik csökkenteni a „beszélő” jelentőségét,⁷ valamint például a hatalom leírásában a tér kialakításának dimenziójáról sem feledkezik meg.

Milyen jellemzői vannak a nyomtatott könyvhöz kötődő tipográfiai kultúrának? Ez a kultúra lineáris jellegénél fogva kedvez az analitikus gondolkodásnak és megkönnyíti a tipologizálást és a szabványosítást. Az egyik oldalról egyénközpontú, a másiktól pedig nagy intézmények és államok működtetését teszi lehetővé – szembetűnően hierarchikus szerkezeteket hozva létre. Konzekvens és racionálisan megalapozott, „rendmániás”. Mindenütt érvényes eljárásokkal igyekszik önmagát és teljesítményeit legitimizálni. Az egyén verbális képességeit fejleszti, öntudatát és nemzeti identitását növeli. A tipográfiai kultúra ugyanakkor elhanyagolja az egyenrangú személyek csoportmunkáját, a visszacsatolás lehetőségeit – inkább cselekvőképes, mint körültekintő és tudásakkumuláló. A projektjellegű gondolkodásnak helyet ad, de a projektek során nem tudja biztosítani a különböző tudásháttérrel érkező emberek együttműködését, így kevesebb oldalról képes megközelíteni egy-egy kérdést, mondhatni: sajátos kontrafaktikus jelleggel bír. Vagy-vagy alapon, abszolút érvényű definíciókban gondolkodik, nehezen tudja kezelni, ha valami „paradox” módon ilyen is és olyan is, illetve azt, hogy végső soron „minden mindennel összefügg”. A tipográfiai kultúrában a káosz végtelenül fenyegető lehetőségként tematizálódik. Jellemző rá az érzelmek és az intuício jelentőségének alulértékelése. Nem igazán tud mit kezdeni a globális világgal, hiszen előbb megnevezett teljesítményei kizárólagosságra törnek, de történetileg beágyazott, nem univerzális kulturális keretek között. Így az olyan fogalmak, mint például „emberiség” vagy „természeti környezet” súlytalanává és nehezen értelmezhetővé válnak.

Giesecke gondolkodási alapjait vizsgálva igazából nem Foucault-t kellene említenünk: előképként sokkal inkább a konstruktivizmusról beszélhetünk. A magam részéről nem tartom szerencsésnek azt az attitűdöt, hogy „felcímkezünk és megítélünk” bizonyos gondolkodási irányokat, mert ez nem lehet vitaalap, hiszen mindenki azt ért alatta, amire a tudományos szocializációja kondicionálta. Szerencsénkre azonban ebben az esetben nem kérdéses, hogy ki az a mester és melyik az a szemléletmód és kifejezési eszköztár, akivel, illetve amellyel Giesecke gondolatvilága szoros kapcsolatban áll.

⁷ Azt hiszem, érthető paradoxon, hogy ezt hasonló szövegalkotási megoldással teszi, mint a „beképzelt” európaiak.

⁸ Most nem a luhmanni technológiafogalmat használom, hanem a materiális javak alkotási technikáit.

Számomra itt Erfurtban különösen izgalmas volt a Niklas Luhmann és Michael Giesecke között folyó vita. Az utóbbi egy időben sokat tanult az idősebb kollégától, de azután más útra tért, s ugyanakkor explicit módon is az utóbbi idők legheroikusabb „nagy elmélet” kísérletét látja a radikális műveleti konstruktivizmusban. Miért fontos ez most számunkra? A két gondolatvilág különbségeiből érzékelhetők az új szemléletmód iránti igények. Közös vonásuk az a felfogás, hogy az emberi társadalom sajátos jellemzői úgy válnak hozzáférhetővé, ha *a társadalmat alapvetően kommunikációk szövetének tekintjük...*

A luhmanni elméletnek akad egy-két olyan pontja, amelyből újabb problematikus területek emelhetők ki. Az egyik ilyen pont a technológia használhatósága és a társadalmi szerkezet, valamint a társadalmi fejlődés között fennálló kapcsolat.⁸ Luhmann az ilyen jellegű kérdéseket oly módon oldja meg, hogy pusztán a kommunikált jelenségeket tekinti a szociológia témájának: amit kommunikálunk, az megfogható és az hat a szociális világra. A technológia önmagában még nem bír szociológiai jelentőséggel, a rajta keresztül vagy a róla szóló kommunikációra kell figyelniünk. Az, hogy valaki valamit gondol vagy érez, még kevés ahhoz, hogy az társadalmilag releváns legyen.

Ha társadalomtörténetileg vizsgálódunk, akkor viszont beláthatjuk, hogy nemcsak a kommunikációs médiumok története, hanem más *technológiák léte vagy nemléte is rendkívül fontos*. Az európai fegyverek, különösen az ágyú nélkül nincs európai tengeri uralom, ezzel együtt nincs európai gazdasági fölény és nincs meg a szükséges tőke ahhoz, hogy Európa egyes részei újfajta társadalmi berendezkedés felé léphessenek tovább. A nagy felfedezések korától kezdve a társadalmi fejlődés centrumában a versenyelőny domináns biztosítéka egyre inkább *az információ gyűjtése, tárolása, feldolgozása és terjesztése*, ám ez bizonyos technológiai feltételekhez kötődik, a technológia széles körű használata pedig erős gazdasági háttérrel igényel – a kettő szépen segíti egymást. Ezek a hatékony, nagy komplexitású társadalmi rendszerek kialakulásának, illetve a Luhmann által kidomborított modern sajátosság, a funkcionális differenciálódás domináns szerepének szükséges előfeltételei.⁹ Együttesen pedig olyan talapzatot, olyan kommunikátorokat igényelnek, amelyek ezeket az igényeket magas szinten képesek kiszolgálni: Giesecke megfogalmazásában ez a *tükröződéselméleti szempont*. A *kommunikátorok* visszamelése révén a „hagyományos” értelemben vett kulturális aspektus is jelentőséget kap – a kommunikátorok egyrészt információfeldolgozók, másrészt sajátos kulturális háttérrel hozó tényezők, amelyek különbözőképpen használnak médiumokat, és sajátos, korszakonként és kultúránként különböző hálózatok tagjai. Amikor a fentebb felsorolt tényezők (technológiai-gazdasági háttér, médiumspecifikus használati kultúra stb.) egymást magas szinten erősítve kapcsolódnak össze, akkor már szinte át is lépünk a gazdasági értelemben vett posztindusztriális korbá.

Míndez számomra azt jelenti, hogy Giesecke szerint a luhmanni szociológiafelfogás helyett olyan társadalomtudományi megközelítésre van szükség, ami tematizálni tudja a „külső környezet” problematikáját.¹⁰ Ez a társadalmat mint kommunikációk rendszerét elméleti szinten vélhetően kevésbé frappánsan ragadja meg, de a mikro-

⁹ Előbb azonban még virágkorukat élik az erősen hierarchikus, bár különböző autonómiákkal is bábni képes berendezkedések.

¹⁰ Számomra ez egyben azt jelenti, hogy Giesecke maga is átfogó elméleti igénnyel jelentkezik.

szinttől a mezoszintig remekül alkalmazható, és sokkal fogékonyabb az egymáshoz sok szállal kötődő kisebb vagy nagyobb embercsoportok (társadalmak, kultúrák) jellegzetességeire és egymáshoz való kapcsolataira.

Makroszinten, „világtársadalmi” szinten is érvényes a paradigma versenylőnye, viszont a luhmanni <@0132>*par excellence* szociológia” metaszinten még mindig hasznos és fontos, hiszen a „kommunikáló világ” működési módjára vonatkozó kérdésekre ez utóbbi ígér megalapozott választ. Luhmann olyan differenciálási lehetőségeket kínál, amelyek nélkül egy Giesecke-féle – heroikusan mindent integrálni akaró – kultúraelmélet könnyen kusza, fegyelmetlen, az elemzési szinteket és tárgyakat megkülönböztetni képtelen halmazzá válhat, amelyben mindenki kedvére társíthatja az elemeket egymáshoz. Ezt talán jobban érzékelhetjük, ha a tárgyi médiumtörténet mellett Luhmann territóriumaként különböztetjük meg a nyelvileg artikulált kommunikáció történetét is. Itt egyébként jókora szakadékot találunk a két kutató felfogása között: míg Luhmann a kultúra fogalmát nem is használva beszél a szociális világról és a társadalmiság adott formáiról, addig Giesecke médiumtörténeti összehasonlításai során *nem korlátozza figyelmét a fejlődés centrumára, s ezért a „Spiegelung” (tükröződés, használati-befogadási módok) és a hálózatalkító képességek érzékeltetésére visszaemeli a kultúra fogalmát.*

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy Luhmann átfogó (meta)elmélete minden szinten eredményesen tematizálja az időt és az esetlegességet, de sokszor nehéz olyan transzformációt alkalmazni, amelynek segítségével megközelíthetők az „itt és most” jelenségek. Giesecke átveszi az idő tematizálását és az esetlegességről sem feledkezik meg, de a maga konkrét valójában is elemezhetővé kívánja tenni a társadalmiságot, a „kommunikatív világot”. Giesecke *3D-elve* kísértetiesen emlékeztet a luhmanni körkörös érvelésre, *s emiatt szemléletmódja lineárisan bemutatathatatlan, hiszen az elméletében nincs olyan pont, amelyből kiindulva gondolatai konzekvens formál-logikai érveléssel levezethetők lennének.*

A kommunikációs kódokat és programokat korábban kondicionáló könyvek és nyomtatott tömegkommunikációs eszközök ereje mára meggyengült: különösen jellemző a könyv- és újságolvasás visszaesése, a multimediális tartalmak fogyasztásának egyidejű előretörése mellett. Ebből az következik, hogy a remek luhmanni szemantikai elemzéseket szükségképpen a szemiotikai elemzéseknek kell felváltaniuk, illetve kiegészíteniük. A diffúzabb orientációs sémájú kommunikátumok (*weblogok*) publikálása az interneten immár tömegméretekben, minden különösebb bonyodalom nélkül folyik, és megkezdtek diadalmenetüket a *peer-to-peer* alkalmazások.

Mindezek a fejlemények az alábbi jelentős hatásokkal járnak együtt:

- a multimediális tartalmakkal látványosan bővülő értelemvilág korában a tisztán nyelvi magyarázóerő szűkösen bizonyul a társadalomkutatás számára,¹¹
- a kommunikációs aktusok környezetét jelentő pszichikumok maguk is alkalmazkodnak a média változásaihoz, és „örömmel üdvözlik” az eredeti *face-to-face* kommunikációs helyzetekhez összetettségében jobban közelítő multimediális kínálatból adódó lehetőségeket – ez pedig átalakítja szocializálhatóságukat.

¹¹ Jó példa erre a kvantumfizika vagy a kaoszelmélet körüli tudományos kommunikáció, ami egyszerűen nem létezhetne pusztá szöveg formájában – a televízió, majd a telematika és a médiakonvergencia korában ez a társadalmi valóság vizsgálatánál is hangsúlyosan tör elő.

Mindez a steril alrendszerek világához képest dinamikusan bővíti a kommunikációs kódokhoz kapcsolódó programok variációs lehetőségeit. Így tehát ha a társadalmiság „itt és most” jellegű, behatárolt térben megvalósuló formáival állunk szemben, akkor azok konstruktív megközelítése esetén sem mondhatunk le a *hálózatelméleti aspektusok* figyelembevételéről, és nem tekinthetünk el sem a *kommunikátoroknak a médiakörnyezethez való viszonyától*, sem pedig a *szociális világ felé irányuló teljesítőképességétől*.¹² A luhmanni kommunikációelmélet helyett összetettebb, multiperspektivikus megfigyelési módra van szükség. Ez a *háromdimenziós megfigyelési mód*, melynek alkalmazásakor Giesecke az *információelmélet*, a *hálózatelmélet* és a *mediatüköröződés-elmélet* eszközeit használja fel.

A kommunikáló világ – mivel a kommunikáció továbbra is az elmélet középpontjában áll – episztemológiai oldalról nézve az információs rendszerek különböző típusaiként nyilvánul meg, amelyek a környezetből információkat vesznek fel, azokat feldolgozzák, és információt adnak le környezetüknek. Topológiai nézőpontból a kommunikáló világ a kommunikátorok különböző típusainak hálózatoként értelmezhető, ahol a kommunikátorok hol így, hol úgy kapcsolódnak egymáshoz. Ontológiai oldalról médiumok sokaságát észlelhetjük, amelyek különböző szinteken jelennek meg. Az egymás mellett élő médiumok között több-kevesebb rezonanciát találunk. Ez a három szemléletmód együtt ad (megközelítőleg) egész képet.

A trendek, összefüggések és viszonyok alakulásával kapcsolatos felismeréseit Giesecke a könyvnyomtatás feltalálása után bekövetkezett változások mintáján keresztül mutatja be. A könyvnyomtatást megelőzően Európában

- a telekommunikációs eszközök fejlődése ezer évnél hosszabb ideig lényegében stagnált;
- a társadalmi kommunikáció elsősorban *face-to-face* kommunikációs láncolatokból állt, amelyeknek a működését bizonyos mértékig képek és kézzel írott szövegek is támogattak;
- a nagyobb csoportok részvételével a színházakban, templomokban, amfiteátrumokban zajló, többnyire visszacsatolásmentes rendezvények az antikvitás óta inkább visszaestek.

A szkriptografikus írás a 13. századig technikailag még fejlődni tudott. Hogyan? Technológiai oldalról az íróeszközök és a tinta minősége révén, de a szövegalkotás technikája is javult (írásrendszer, nyelvi normák kialakítása, szövegszerkezeti útmutatások). Talán ezeknél is jelentősebbnek tekinthetjük a kéziratok másolására specializálódott intézmények és a futárszolgálatok fejlődését.

Giesecke egyik fontos állítása szerint a nyomtatás mint technológia Gutenberg 1468-ban bekövetkezett halála idején technikailag már gyakorlatilag készen állt, azonban az első olyan könyv megszületésére, amely már valóban a „könyvkultúra” termékének tekinthető, az 1530-as évekig kellett várni. Ezt az 1530-ban latinul, majd 1532-ben németül is megjelent növényhatározó művet később még Linné is felhasználta. Ez a könyv már „rákényszerített” az olvasóra egy sajátos perspektívát, és alkalmas volt nem

¹² Példa erre Magyarország, ami az intézményrendszer és a jogi viszonyok szintjét tekintve a fejlődés centrumához tartozna, ám mivel a „kiszolgáló személyzet” képtelen a tisztább funkcionális differenciálódás biztosítására, érthető módon eszébe sem jut senkinek, hogy a centrumhoz sorolja.

pusztán adatszerű információk rögzítésére (mint a gazdasági feljegyzések és jogi munkák), hanem bonyolult ismeretek átadására is. A médiumspecifikus használat tehát csak a 16. század közepén alakult ki.

Giesecke felfogása és módszerei ideálisnak tűnnek az információs társadalom fejlődésével összefüggésben napjainkban bekövetkező kulturális változások megragadásához és elemzéséhez, hiszen szerzünk minden ponton számolni kíván *a technológiával, a multimedialitással és a befogadói-felhasználói attitűdökkel*. Luhmannal ellentétben *nem ragad le a nyelvileg artikulálmál, nem pusztán a könyv formájában lefektethető tudást tekintni tudásnak*. Megközelítésében előtérbe kerül a szemiotika, nemcsak szemantikai elemzésekre támaszkodik. Világosan látja, hogy a digitális eszközök egyre újabb fajtáival és generációival egyre zsúfoltabban berendezett környezetünk lehetőségeit még messze nem használjuk ki. Természetszerűleg rutinok uralják a világot: ideérthetjük a hétköznapi internethasználaton kívül a társadalomtudományok – Luhmann kifejezésével élve – mindmáig „*alteuropäisch*”, óeurópai kategóriakészletét is. Az én értelmezésemben az új kifejezési eszköztárat voltaképpen szubkultúraként kezelt rétegek képviselik: a szabad szoftver mozgalom, az informatikusok, az internetes publikációra szakosodott személyek és közösségek jelentik az újat. Akár a könyvnyomtatás forradalmához is mérhető jelentőségű lehet a *weblogok*, illetve a szélesebb értelemben szemantikus és az interaktivitásnak teret kínáló dinamikus hálózati honlapok kifejlődése.

A kommunikatív társadalomkutatás módszertani alapvetései

A társadalomkutatás már a tudásszociológia megszületésével felismerte, hogy a társadalmi valóság nem fogható meg valamiféle objektív, fizikai-testi valóság mintájára. Habár végső soron a természettudományok is szembesülnek ismeretelméleti problémákkal, a társadalomtudományi diszciplínák kénytelenek különleges érzékenységgel fordulni a megfigyelés nehézségei felé. Számomra azok a konstruktivista megközelítések vonzóak, amelyek a társadalmisági valóságot kommunikatív alkotottnak tekintik, azaz a társadalmi viszonyokról létrehozott tudásunkat igyekeznek nem közvetlenül hozzáférhető abszolút valóságként értelmezni. A társadalmat nem tekinthetjük a kutatóhoz képest külsődleges valóságnak, ugyanis a kutató tudása és új ismeretei már születésük pillanatában társadalmi terméknek tekinthetők, artikulációjuktól kezdve pedig visszahatnak magára a társadalomra.

Michael Giesecke emberfelfogása az „itt és most” fogságából való kitörésen alapul: a sajátosan emberit, létünk úgymond kulturális oldalát *absztrakt gondolkodásunk* és az avval párhuzamosan fejlődő *szimbolikus eszközkészleteink* határozzák meg. Itt Giesecke azonnal megjegyzné, hogy az ember ettől még a biológiai, tárgyi környezetbe és saját pszichés képességeibe beágyazott maradt, és ezeket sem szabad egy percre sem figyelmen kívül hagyni. Egyelőre azonban – annak érdekében, hogy maga a paradigma könnyebben megfogható legyen – talán érdekesebb röviden áttekinteni a kommunikatív társadalomkutatás eredeteit.

Jeleznem kell még, hogy Giesecke a biológiai szinttől kezdve mindenre alkalmazza a kommunikatív megközelítést. Ilyen módon megkülönbözteti az alábbi vizsgálati szinteket, amelyek közelebb vihetnek a társadalmi viszonyok megismeréséhez:

- A *biológiai szinten* az embereknek az ökoszisztémába való beilleszkedése, a természeti környezet áll a középpontban.
- A *pszichológiai szinten* az emberi közösségek tagjainak az észleleteit, gondolkodását és beállítódásait lehet megragadni. (Ebben például jelentős a multimedialitás és a *peer-to-peer* kommunikáció előretörése, ami megváltoztatja a pszichikus beállítódásokat).
- A *szociológiai szinten* a társadalmi struktúrák vizsgálhatók, közéjük sorolva a technológiákkal támogatott termelési- és szociotechnikákat, például az információ gyűjtése, tárolása, feldolgozása és továbbítása terén alkalmazott technikákat is. (Itt tehát a fő kérdést a médiumhasználat és a társadalmi differenciálódás összefüggései jelentik.)
- A szociológiai látásmód jelentős munícióra tesz szert a humán kommunikációra koncentráló *kommunikatív társadalomkutatás szintjén*. (Ez a szint rendkívül fogékony a szemantikai és a szemiotikai kérdésekre egyaránt.)
- Végül a valamely kultúrához erősen kötődő szemlélet számára láthatatlan interkulturális aspektusok, a kevés közös pontra építkező kommunikáció témái a *kultúratudományi kommunikációtudomány szintjén* jelennek meg.

Annak a bemutatása, hogy Giesecke pontosabban hogyan osztályozza a társadalomkutatásokat, azaz hol húzza meg a határokat az egyes diszciplínák között, túlfeszítene e recenzió kereteit. Elégedjünk meg itt annyival, hogy szemléletmódjának egészét Giesecke *kulturális médiaökológiának* nevezi, s ezen belül a *Kommunikáció 3D*, a *Kultúra 3D* és a *Kultúrártörténet 3D* programokat különbözteti meg.

Röviden ki kell térnem azonban a *kommunikatív társadalomkutatás kezdeteire és módszertani alapvetéseire*. 1973-ban egy sok szempontból vegyes összetételű bielefeldi csapat (Joachim Matthes, Werner Meinefeld, Fritz Schütze, Werner Springer, Ansgar Weymann és Ralf Bohnsack) kiadta a Hétköznapi tudás, interakció és társadalmi valóság című kétkötetes művet.¹³ Ebben a lényegében módszertani munkában elsősorban George Herbert Meadhez és a fenomenológiai irányzatból kifejlődő szociológiai iskolákhoz nyúltak vissza. Saját munkáik mellett mások (Thomas Wilson, Herbert Blumer, Aaron Cicourel, Harold Garfinkel vagy Dell H. Hymes) tollából származó programadó jelentőségű szövegeket, főleg a kvalitatív szociológia kánonjához tartozó műveket is beillesztettek a kötetekbe. Ennek a csapatnak a tagjai nem pusztán minden szociális valóságot kommunikatív megalkotottnak tekintenek, hanem szilárd meggyőződésük, hogy a szociális valósághoz csakis ugyanilyen (azaz kommunikatív) eszközökkel lehet hozzáférni.

A kommunikatív társadalomkutatás lényege tehát az, hogy *magát a kutatási eljárást is kommunikációként fogjuk fel*. Ezzel együtt nincs olyan távolságtartás az elemzés tárgyától sem, mint más esetekben: a visszacsatolás és az önreflexió be van építve a kutatás rendszerébe. A bielefeldiek abból indulnak ki, hogy a kommunikáció alapstruktúrái sem jól ismertek számunkra. A fekete doboz jelleg miatt a természetes kommunikációs helyzeteket (ahol a beavatkozás a kutató részéről minimális) inkább nagymértékű beavatkozással helyettesítik, azaz a kutató és a vizsgált személy nemcsak áttételesen lép interakcióba egymással. A kutató részvétele a bielefeldieknél előírás volt: így például nem pusztán a (kommunikatív) cselekvés mint valamiféle eredmény, pontszerű törté-

¹³ AG Bielefelder Soziologie (szerk.): Alltagswissen, Interaktion und gesellschaftliche Wirklichkeit. Reinbeck: Rowohlt Taschenbuch, 1973.

nés a vizsgálat tárgya, hanem a cselekvés hogyanja (és annak utólagos interpretációja) is ugyanolyan fontos.

Az erfurti kommunikatív társadalomkutatás programja a *kvalitatív* jellegű kutatásokat helyezi előtérbe (bár itt a kvalitatív és a kvantitatív eszközök nem válnak el élesen egymástól), és *kommunikációként tekint magára a kutatásra is*. A kutató soha sincs egyedül, változatos összetételű kutatócsoportról van szó, amelynek tagjai egymással és a megfigyelt alannal is rögzített kommunikációt folytatnak. Hangsúlyozzák, hogy a nem pusztán a szöveget rögzítő és felhasználó adatfelvétel és -feldolgozás a modern technikai eszközök révén szerencsésen túlléphet a pusztá szöveg transzkripcióján, vagyis a *Kommunikative Sozialforschung 3D* programja nemrég még nem valósulhatott volna meg. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy *a kutatás multimediális és multiperspektívus*.

A módszerek ugyanakkor sok vitára adhatnak okot. Elsősorban az a gond, hogy az így kapott eredmények vajon mennyire ellenőrizhetők és elfogadhatók? Az egyik ifjú erfurti kutató, Sebastian Ziegeus véleménye szerint ma receptszerű módszertani előírások (pl. a kérdőívek statisztikai elemzései) dominálnak. Ha viszont egy kutatócsoport lényegében rugalmas eljárással él az elemzés során, akkor – legalábbis első látásra – az érvényesség és megbízhatóság igényei sérülnek. Ziegeus felhívja a figyelmet arra, hogy egy gyakorlott kutató a tényleges munka során a receptszerű módszerek elfogadása esetén is többnyire kénytelen eltérni azoktól, és az eredmények csak a tudományos közösg jóváhagyásával emelkedhetnek az érvényesség rangjára.¹⁴

Giesecke felfogása szerint ha a megfigyelés és az elemzés során a vizsgált jelenségeket mintegy laboratóriumszerűen a környezetükből kiszakítva, önmagukban tekintve vizsgáljuk, ez súlyos hibákkal terhelt képet eredményez. *A vizsgálat tárgyát nem szabad elhatárolni a környezetétől, a megfigyelés nem korlátozódhat egyetlen emergenciaszintre*. A kutatás során tehát fontos előfeltétel az emergenciaszintek megtalálása. Ugyanakkor a „beavatkozó”, aktív vizsgálati mód lényegében éppen az elhatárolásban segít ott, ahol kérdéssé válik, hogy a megfigyelt személy miként fog fel valamit. Amit a kérdés előhív belőle (és itt fontos előírás a kérdésre adott reflexió figyelése), az árulkodik arról, hogy a kérdést milyen dimenzióban szokta értelmezni. Ezt a vizsgálatot azonban a kutatók esetében sem takaríthatjuk meg.

Ha a kutatás kommunikatív folyamat, akkor ebből adódik az a következtetés, hogy a kutatást csapatban lehet a legjobban végezni. A *Komsofo* (Kommunikative Sozialforschung) paradigma markáns sajátossága, hogy *minden folyamatot kommunikációs szemlélettel próbál kezelni*. Például a kutatók elválasztása a külvilágtól olyan kommunikatív folyamat, amelyben a környezettel való beszélgetést szabályozzák, és a beszélgetést a kutatási rendszeren belül élénkítik. A kutatócsoport és a vizsgált rendszer ideiglenesen új rendszert alkot. Ebből fakadóan a kutató itt nem is törekszik a kísérleti személyek burokbá zárására, hanem bátran nyúl a részvétel és a beavatkozás lehetőségeihez, és természetesen önreflexív módon is figyeli a változásokat.

¹⁴ Egy beszélgetés során nyomatékosan vetődött fel az a kérdés, hogy ki bírálja el a társadalomtudományos teljesítményeket? Giesecke szerint a tudományon belüli ítéletnél sokkal erősebb lesz a kívülről (a finanszírozók oldaláról) érvényesülő szelekció, hiszen például az ilyen csoportmunka igen nehezen verifikálható vagy falszifikálható eredményeket kínál.

A módszertani kontroll követelménye itt azt jelenti, hogy ki kell dolgozni a szelekció és az általánosítás programjait is. Ezt már előre meg kell tennünk, hogy vezérforral segítse a munkánkat, de a program menet közben úgyszólván változtatásra szorul.

Az elbeszélő modell igen komplex. Giesecke (Luhmannhoz hasonlóan) a *szociális rendszereket eleve megkülönbözteti a pszichikai rendszerektől*. A megfigyelt személy elbeszélése egyrészt a pszichikai rendszer megnyilvánulása, másrészt kommunikációs rendszerben történő hozzászólás (*Beitrag*), hiszen a kutató számára történik. Habár a szociális és pszichikai rendszerek kapcsolatáról Giesecke nem mer állást foglalni, annyit kijelent, hogy közöttük információelméleti szempontból strukturális azonosságok láthatók. A pszichikai rendszerek például a szociális rendszerek processzorai és tárolóegységei lehetnek, ám a szociális rendszerek átvehetik a „processzor” szerepét, s ezzel a pszichikai rendszer (például értékorientációs és más döntési rutinok révén) számolási tevékenységet takaríthat meg. A kapcsolatok tisztázásához igen absztrakt szupermodell szolgálhat alapul.

A pszichikai rendszer rétegződését tekintve Giesecke a freudi alapú felbontást tekinteti alapnak, az *én*, az *ösztön-én* és a *felettes-én* megkülönböztetésével. Az első a tudatos, értékelő és „számító” (sőt megértő-rationális), a második a nemtudatos érzelmi, a harmadik pedig lényegében a szociális rendszerek transzformátora, ami elvárásokat, normákat és értékeket közvetít. Ilyen módon az elbeszélés az öntudatlan érzelmi tapasztalatok, a szociális értékelés és a logikus végeredmények információfeldolgozási eljárásainak valamiféle összegzéseként, összegyűrésaként jön létre. Az egyes összetevőkről a metakommunikatív jelek, a nyelvi megnyilvánulások és a szomatikus reakciók árulkodhatnak.

Az elbeszélések és beszélgetések elemzése során az „átírások” felgöngyöltése a feladat, ezt illetően Giesecke W. Kallmeyer és F. Schütze lingvisztikai módszertanára hivatkozik. A *Komsofo* erényei közé sorolja, hogy *mikroelemzések révén makrojelenségek ragadhatók meg*. Az érzelmekre vonatkozó adatok gyűjtése is kulcsot jelenthet számos jelenség értelmezéséhez.

A Komsofo alapelvei, vázlatpontokban

- Mivel az elemzés során csak kommunikatív rendszerek, hálózatok és médiumok jöhetnek szóba, bármely tárgyat ilyen módon kell átalakítani, azaz valamilyen „metaperspektívába” kényszeríteni. A természetet, a technikai eszközöket, a környezetet csak annyiban kell vizsgálni, amennyiben részei (médiumai, érzékelői), tükrői vagy más módon releváns környezeti tényezői a vizsgált embereknek és kultúráknak.
- Az egész kutatási eljárás kooperatív információfeldolgozás (kommunikáció), melynek a középpontjában a multimediális, visszacsatolásokban gazdag, *face-to-face* csoportbeszélések állnak.
- A kutatási rendszer a kutatócsoport, a megrendelő és a vizsgálati csoport hálózataként alakítható ki. Azok a rendszerek, amelyek kívül akarnak maradni az ilyen módon elvégzendő kutatáson, így tehát nem kutathatók, azaz csak a hagyományos módokon figyelhetők meg és elemezhetők.
- Az alapelképzelés szerint valamely rendszer reprezentánsai megfelelnek a „makrokozmosznak”; a mikrorendszer megmutatja az egész rendszer dinamikáját, tagolódását és

komplexitását. A kutatási rendszer elemein belül létrejövő önreflexiónak és az elemek közötti tükröződéseknek kiemelt jelentőségük van.

- A háromszoros leírás parancsolata (3D): a kommunikáció információ-feldolgozás, hálózatosodás és tükröződés.
- A multimedialitás parancsa: az információk különböző szinteken bukkannak fel. Ezt tiszteletben kell tartani, az értékelés így számítógép segítségével történhet (az adatok többszörösen is megjelenhetnek, nem egyszerű lineáris oksági kapcsolatokról van szó).
- Az önleírás parancsa: minden kommunikációs rendszer önleíró és önreflexív, ezért az önreflexiókat keresni és elemezni kell.

Mi lehet a *Komsofo* elveinek megfelelően végzett kutatás tárgya? Ez a kommunikáció-elméletet metaelméletként felhasználó módszer nagyon széles spektrumot ölel fel. Akad azonban elvi probléma: mi a teendő például akkor, ha valaki, akár nyelvismerteti problémák miatt, akár az egészen eltérő szociális környezet miatt másképpen beszél, vagyis a kultúrák közötti kapcsolatok esetében? Ez a kérdés a Giesecke által sokat hivatkozott – és vitatott – Niklas Luhmannak is feltehető, de az ő módszereit alkalmazva a kutató külső megfigyelőként regisztrálja a kommunikációs folyamatokat, s így nem merül fel az a kérdés, hogy ha az egyes rendszerek között olyan mély szelekciós különbségek vannak, akkor egy lényegében idegen szociális rendszer megismerhető-e kívülről. Ez a kérdés talán nem megválaszolható, ám a kutató aktív részvétele esetén mégis izgalmas: hogyan üljünk le „kommunikálni” egy csapat egészen máshonnan érkező emberrel? A kezdő lépések szerencsés megtétele és a kommunikáció fenntartása ugyanis cseppet sem egyszerű technikai kérdés.

A kulturális korszakváltás víziója

Giesecke az információs társadalmat kulturális oldalról próbálja leírni, pontosabban vizionálni, hiszen ilyen értelemben lassú az átmenet, akármilyen határozott jeleket küld nekünk a gazdaság, a politika és a közigazgatás alrendszere vagy az iskoláztatás „poroszos” útjának agóniája. Világos, hogy az új médiumkörnyezetben más karakterjegyekkel bíró, másképpen kommunikáló individuumok (pszichikai és egyben információfeldolgozó rendszerek) nőnek fel. Itt viszont meg kell állnunk egy rövid időre, ugyanis a médiumokról Giesecke nem kimondottan hagyományosan gondolkodik, és erről még nem esett szó.

A kommunikatív társadalomkutatás paradigmája az elméleti és történeti vizsgálatok bemutatása esetében a *médium* és a *kommunikátor* fogalom pár köré rendezhető a legszerencsésebben. A médiumot és a tárolót, illetve az információs rendszert és a processzort Giesecke azonosnak tekinti. Az első kategóriába azok az eszközök kerülnek, amelyek valamilyen módon állandóként őrzik meg az információt, a másikkba pedig azok, amelyek képesek változtatni rajta. A kommunikációalapú megközelítéseknek ezzel a „hittételével” kapcsolatban csak az a gond, hogy ez a szétválasztás igencsak mesterkélt és nehéz végrehajtani. *Az adott korszak uralkodó médiuma hatással van az információfeldolgozó műveletekre, de a kommunikátorok médiumhasználata kultúrtörténetileg beágyazott.* A feladat az, hogy a jelenségekre *ekként és akként is (sowohl-als-auch)* tekintsünk.

Nyilvánvalóan ez a kölcsönös függőség áll a történeti elemzések homlokterében is: Melyik kultúra kit és mit fogad el kommunikátornak, milyen médiumokat és hogyan használ? A kulturális médiaökológia az „ősi”, szemtől-szembe kommunikációt fogadja el viszonyítási alapként, melynek az összetettségét mindmáig nem sikerült meghaladni. Viszont ha a történelmet vagy a miénktől eltérő kultúrákat tesszük vizsgálat tárgyává, akkor például szembetűnő, hogy a különböző kultúrák kommunikációs partnerként szellemeket, isteneket, növényeket, köveket és állatokat egyaránt elfogadhattak. Az áldozatbemutatói ceremóniák például teljességgel médiumjellegű öltökhettek, hiszen alapvetően változatlan formában tároltak és közvetítettek bizonyos információkat – ez a jellegzetes vonás jól érzékelhetően megnyilvánul például a zsidó vallási szertartások esetében. Meglepő, kevésbé ismert példák említhetők továbbá az indiai táncok köréből, amelyek a közösség történetét rekonstruálják és örökökik át.¹⁵

Az érdekes történelmi elemzésekre azonban most nem térhetünk ki, tehát nézzük meg, hogy milyen újdonságokat figyelhetünk meg ma és ezek milyen trendet mutatnak. Itt kimondottan a médiaökológiai aspektusokat kell kiemelni: egy olyan médiumelmélet kapcsán, ami az érzékszerveink által közvetített valamennyi ingerrel számol, érdekes megfigyeléseket tehetünk. Giesecke sajátos módon vizuálisnak tekinti a tipográfiai kultúrát, és az információs társadalom kultúráját ennek megfelelően nem a vizualitás reneszánszaként, hanem a monomédialitáson való túllépésként fogja fel. A nem tisztán szöveges, illetve a nem tisztán lineáris felépítésű és analitikus szemléletet közvetítő tartalmak bővülése felhívja a figyelmet a *peer-to-peer* és a *face-to-face* közvetlen kommunikáció térnyerésére. A kooperatív tudáselőállítás új igényei jól megfigyelhetők az üzleti szférában is, ahol az új lehetőségek – a tudomány világához hasonlóan – az alapvetően eltérő kommunikátorokból felépülő, többdimenziós és minimálisan hierarchikus hálózatok számára jelentenek versenylőnyt, és tovább növekedik az önszerveződés és az önreflexió jelentősége immár nem pusztán az egyének, hanem a csoportok szintjén is.

Egyre egyszerűbben előállítható kifejezési eszköztárunk a klasszikus értelemben vett multimediális tartalmak közvetítésére is mindinkább alkalmassá válik. Az egyre újabb interfészek, a háromdimenziós képek a kifejezési eszközöket a „kevésbé ergonomikus” számítógépek által nyújtottnál is magasabb szintre emelik. Ezzel együtt újra felértékelődhetnek a motorikus képességek, bár igaz, hogy például az írás is az ilyen erősen normatív és standardizált motorikus tevékenységek közé tartozik. Ami igazán érdekes: a kultúráváltás kölcsönös függőségének szakaszában felértékelődtek a testi médiumok. Mire gondolok itt? Láthatjuk a tánc reneszánszát és a klasszikus versengő sportoktól eltérő gördeszkázás vagy a *kapoira* divatját. Emellett a test mint az egyéniség felmutatásának terepe immár nem pusztán az öltözködésre, a különböző stílusú ruhadarabok viselésére korlátozódik: hódítanak a testékszerek, a tetoválások, a direkt üzeneteket hordozó pólók, valamint a test széppé tételére szolgáló legkülönbözőbb eszközök és beavatkozások. A fizikai korlátok megtapasztalását segítik az extrém sportok, a rengeteg átélhető testi élmény. A valóság-show műfaj diadalmenete is másfajta közvetítettségi szintre és újfajta értékrendre utal. Mindezeket a jelenségeket összességük-

¹⁵ Jan Assmann a kulturális emlékezetéről írott monográfiája lényegében ugyanilyen jelenségekre hívja fel a figyelmet. Lásd Assmann: *A kulturális emlékezet*. Atlantisz, Budapest, 1999.

ben ma még természetesen médiaökológiai szemlélettel sem tudjuk megfelelően értékelni vagy kezelni.

Jelenleg a nyomtatott könyvek korszakából eredő *tipografikus kultúra* és az információs társadalom *multimediálisnak tekinthető kultúrája* közötti átmenetet figyelhetjük meg. Talán azt is ki lehet jelenteni, hogy a régi kultúra erodálódása a mindennapi életben már látványosabb, mint például az egyébként korszerű nagy hálózatok építésének lázában élő tudományban – ezt példázza a televíziózás és videózás köré szerveződő összetett technikai eszköztár (házimozsi stb.) népszerűsége is.

Giesecke a változást nem egyszerű továbbfejlődésként, hanem inkább teljes metamorfózisként látja:

- az információ észlelése, tárolása és feldolgozása új szociális szintre kerül;
- az emberiség a hálózatosodás révén egyre inkább kommunikációs (világ)társadalmat alkot;
- a természetes és technikailag előállított csatornákon egyaránt jellemző lesz a visszacsatolások és az interaktivitás fokozódása.

A *Kosovo* szellemében folytatott vizsgálatok tárgyát képezi *mind a régi rendszer feloldódása, mind az új tendenciák megjelenése*. A fejlődési trendek egymással is interferálnak, az új rend kialakulásában szerepet játszik az *önmegfigyelés* és az *önkép* változása is. A feladat tehát annak a felmérése, hogy az információs társadalom melyik fázisban tart, milyen „konzervatív” jelenségek vannak még a kultúra és a gazdaság területén, illetve milyen „innovatív” programok és struktúrák fedezhetők fel, továbbá hipotéziseket kell felállítanunk a továbblépés lehetőségeiről és ki kell jelölnünk a következő évtizedben elvégzendő feladatokat.

Giesecke a fejlődés öt modulját különbözteti meg, amelyek jellemzik a korszakváltást:

- a technikai eszközök (hardware) megléte,
- a hálózatosodás beindulása,
- a jelenséggel kapcsolatos szociális reflexió (jogi szabályozás, intézményrendszer),
- a használat programjainak kialakulása (használati kultúra),
- az előbbi modulok továbbfejlesztése és szisztematikus integrációja (szinergikus folyamatok, új kulturális korszak).

A világháló egyelőre még inkább az *offline* eredetű szövegek újabb terjesztési eszközeként működik, de a legnagyobb sikert már a médiumspecifikusnak nevezhető tartalmak (lásd pl. szanalmas.hu), illetve a médiakonvergencia szülöttei (az egyre több funkciót betöltő mobiltelefonok) aratják. Az új médiumok használata egy darabig mindig az előző programokra épül rá, és a médiumok csak fokozatosan találnak rá a saját identitásukra. Az átmenetet Giesecke három fázisra, nevezetesen *a függőség, a kölcsönös függőség és az autonómia* korszakaira bontja fel.

Az elmaradhatatlan kölcsönös függőségi szakasz analóg a generációk hétköznapi együttélésével. *Ez az ellentmondásos, versengő szimbiózis annál rövidebb ideig tart, minél nagyobb a különbség a domináns technológiák között*. Amíg a fiataloknak jobban mennek a dolgok, addig az előző generáció is jól érzi magát. A túl gyors átmenet természetesen a jövő-

ben hasznosítható értékek elvesztését is jelentheti, tehát a generációk közötti párbeszéd fenntartása igen fontos társadalmi és politikai feladat.

Giesecke még a tipográfiai kultúrához sorol minden olyan elektronikusán tárolt információt, ami problémamentesen tipográfiai terméké alakítható. Később azután a lineáris gondolkodás és nyelvhazsnálat, a valódi környezet ábrázolása és minden más ma még túlértékelt, esetleg misztifikált érték is elveszíti régi csillogását.

A lineáris-monomediális szerkezet (a hagyományos kultúra futószalag-rendszere) attól kezdve bomlik meg igazán, hogy a szociális információfeldolgozás során használatba kerülnek a valódi interakciós rendszerek, amelyek lényegében azonnali visszacsatolási lehetőségekre épülnek. Ez a 'valódi' csapatmunka korszaka, amikor *a résztvevők cselekvése és kommunikációja közvetítés nélkül korrigálható a többiek által.* Ekkor tömegesen jelenhetnek meg a *párhuzamos feldolgozás* és a *hálózatosodás* legkülönbözőbb formái, és új korszak kezdődik, amelynek a konkrét megnyilvánulásai változatosak és megjósolhatatlanok lesznek.

Irodalom

Michael Giesecke azon ritka kutatók közé tartozik, akinek szinte teljes munkássága letölthető az internetről. A www.michael-giesecke.de webhely mellett figyelmükbe ajánlanám a www.kommunikative-welt.de-t, amely a Giesecke által vezetett projektekről nyújt gazdag információkat. Az alább olvasható bibliográfiában csak Giesecke legfontosabb monográfiáit jelölöm meg.

AG Bielefelder Soziologie (ed.) (1973): *Alltagswissen, Interaktion und gesellschaftliche Wirklichkeit.* Reinbeck: Rowohlt Taschenbuch.

Assmann, Jan (1999): *A kulturális emlékezet.* Budapest: Atlantisz.

Balogh István – Karácsony András (2000): *Német társadalomelméletek.* Budapest: Balassi Kiadó.

Giesecke, Michael (1998): *Der Buchdruck in der frühen Neuzeit: eine historische Fallstudie über die Durchsetzung neuer Informations- und Kommunikationstechnologien.* Frankfurt a. M.: Suhrkamp.

Giesecke, Michael (1998): *Sinnewandel, Sprachwandel, Kulturwandel: Studien zur Vorgeschichte der Informationsgesellschaft.* Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

Giesecke, Michael (2002): *Von den Mythen der Buchkultur zu den Visionen der Informationsgesellschaft.* Frankfurt a. M.: Suhrkamp.

Luhmann, Niklas (1996): *Látom azt, amit te nem látsz.* Budapest: Osiris Kiadó.

Zacharias, Wolfgang (ed.) (1997): *Interaktiv – Im Labyrinth der Möglichkeiten. Die Multimedia-Herausforderung – kulturpädagogisch.* Remscheid: Topprint.

Holczer Márton

Holczer Márton szociológus 2002-ben végzett a Miskolci Egyetemen. A következő két tanévben ugyanott óraadóként dolgozott az információs társadalom témaköreiben vezetett kurzusokat és SPSS-gyakorlatokat. 2004 őszétől az eMagyarország ösztöndíj-program keretében Németországban, Erfurtban végez kutatómunkát Michael Giesecke professzor kommunikációelméleti tanszékén. Az ITTK külső munkatársaként az e-business és az e-kormányzat kérdéseivel foglalkozott, több tanulmány (társ)szerzője.

Jelenlegi kutatási területe: weblogok, médiapedagógia, kommunikáció-elmélet.

Székely Levente

Recenzió a második Internet.hu kötetről

Egy tízrészesre tervezett sorozat második darabja az Internet.hu – A magyar társadalom digitális gyorsfényképe 2 című, 2005-ben a Gondolat Kiadó és az INFONIA Alapítvány gondozásában megjelent tanulmánykötet. Az alcím a kötet küldetésére utal, azaz pillanatfelvétel segítségével megalkotandó tudományos igényű igazodási pont kíván lenni az internettel foglalkozó, egyre gyarapodó hazai írók között. A kötet szerzői a *World Internet Project (WIP)* keretében tevékenykedő fiatal kutatói gárdából kerültek ki. Írásaikban támaszkodnak a *WIP* kérdőíves adatfelvételeiből származó adatok elemzésére, valamint a hazai, illetve nemzetközi szakirodalomra egyaránt.

A *WIP* az internet társadalmi hatásainak vizsgálatára szerveződött széles körű nemzetközi kutatási program, amelyet 1999-ben a kaliforniai *UCLA Center of Communications Policy* és a szingapúri *NTU School of Communications Studies* kezdeményezett. Az internethasználat terjedése bár eltérő mértékben, de a világ minden tájára jellemző, hatásai a társadalmi élet különböző területein (a társas kapcsolatok, a kommunikációs formák, a politikai aktivitás, a szórakozás terén és a munka világában) egyre fontosabbá válnak. A *WIP* jelentősége számos szempontból egyedülálló. Egyrészt a szokásos internetes kutatások témakörén túlmutató attitűd-, érték- és viselkedésváltozók szerepeltetésével mélyebb értelmezéseket tesz lehetővé. Másrészt a vizsgálat kiterjed az internetet nem használó személyekre is, ezáltal kívánja feltérképezni a távolmaradás okait. Harmadrészt a vizsgálat longitudinális, azaz a tíz éven keresztül évenként végrehajtott felvétel lehetővé teszi az akár egy évtizedet átfogó kutatási tervek kidolgozását is. A kutatás emellett panel jellegű, vagyis tíz éven át ugyanazok a kérdezettek, s ezáltal az adatok változásai és a változások okai pontosabban feltárhatóvá válnak.¹ Végül, de nem utolsó sorban a *WIP* nagy előnye a nemzetközi összehasonlítás lehetősége, ugyanis jó néhány olyan közös blokk szerepel a kérdőívben (az országspecifikus kérdéseken kívül), amelyek alapján a számos részt vevő ország adatai összehasonlíthatók, és az évenkénti konferenciákon az eredmények és tapasztalatok kicserélhetők.²

Magyarország 2001 óta vesz részt a *WIP* projektben. Az adatfelvételért és a gyorslemzésért felelős Tárci Rt.-hez a kutatásban társintézetként közreműködő BME-

¹ Magyarországon a kutatásnak csak az első három éve (2001–2003) volt panel jellegű, azóta a panel fenntartási költségeinek megnövekedése miatt évről-évre új mintán végzik a kutatást.

² Fontos azonban megjegyezni, hogy a kutatás finanszírozása nem központi alapokból történik, vagyis nem az alapítók biztosítják a forrásokat, s ezért a vizsgálathoz minden esetben a csatlakozó szereplők (piackutatók, tudományos intézetek stb.) teremtik elő az anyagiakat, s így az adatok is az ő birtokukban vannak. Ennek következtében vannak olyan országok, amelyeknek az adataihoz könnyebben hozzá lehet férni (pl. USA, Svédország, Japán vagy éppen Magyarország, míg más országokban még az amerikai kutatók is csak aggregált adatokat kapnak). Ritka az olyan ország, ahol – hazánkhoz hasonlóan – a kutatásról készül éves gyorsjelentésen túl még az adatbázis is megkapható az érdeklődők.

ITTK (Információs Társadalom- és Trendkutató Központ) mellett 2002-ben csatlakoztak az ELTE Szociológiai Intézetében 2002 ősze óta működő Információs Társadalom és Hálózat Kutató Központ (ITHAKA) kutatói. A 2001 óta eltelt időszakban eddig négy adatfelvétellel került sor (minden év őszen), amit minden esetben az adatok gyorselemzése és konferencián való bemutatása követett az Információs Társadalom Szakmai Napokon. Úgy látszik azonban, hogy a gyorselemzések nem elégtették ki a tudományos igényeket, mivel az eltelt négy év során a vizsgálatban részt vevő kutatók már kétkötetnyi tanulmánnyal is jelentkeztek. Ennek feltehetően az a legfőbb célja, hogy a gyorsjelentésben közölhető terjedelménél és mélységénél alaposabb képet kaphassunk a hazai folyamatokról, a nemzetközi mozgások kontextusát és a legfrissebb elméleti eredményeket figyelembe véve.

Am legalább ugyanilyen fontos cél az internet kutatásának intézményesítése is: a kötet szerkesztője, Z. Karvalics László – a BME-ITTK alapító igazgatója – bevezetőjében arra figyelmeztet, hogy az internettudomány ugyan már teljesítette a diszciplínává válás kritériumait, de a közvélemény és a tudományos közvélemény egy része is gyakran a komolytalanság, a tudományos vizsgálatra való alkalmatlanság bélyegét sűti rá. A kötet írásai – ha nem is oszlatják el a gúnyolódó hangokat – arra mindenképpen alkalmasak, hogy újabb szegeket jelentsenek e megkopott nézetek koporsóján.

Ismerkedjünk meg közelebbről is a kötet írásaival, amelyek többnyire a vizsgálat nagyobb tematikus kérdésblokkjait járják körbe, bemutatva az elmúlt évek eredményeit.³

Elnapolt forradalom

Dessewffy Tibor – Galács Anna – Gayer Zoltán⁴

A tanulmány azt a kérdést segít megválaszolni, hogy az innovációk diffúziójával foglalkozó rogersi modell miért nem alkalmas az internet leírására.

A tanulmány célja az internet magyarországi terjedésének folyamatát bemutatni, amihez az Everett M. Rogers nevével fémjelzett általános diffúziós modell ad elméleti keretet. A diffúziós modell szerint az egyének csoportokba oszthatók aszerint, hogy mikor adaptálnak egy-egy újítást. Az egyes csoportok társadalmi jellemzőik szerint jól körülírhatók, a korai adaptálókra általában a magasabb iskolai végzettség és a magasabb társadalmi státusz jellemző. A 2001-es adatok alapján elmondható, hogy Magyarországon az internet terjedése a korai adaptálókra jellemző társadalmi csoportban zajlik. A 2002-es WIP adatok vizsgálata annak felmérésére irányul, hogy változott-e a helyzet 2001 óta? E kérdés megválaszolásához a cikk szerzői az internet szempontjából fontos infokommunikációs eszközök (számítógép, mobiltelefon) terjedését vizsgálják, és megállapítják, hogy azok szaporodtak ugyan, de a *minőségi ugrás* nem következett be.

³ Fontos megjegyezni, hogy bár a kötet 2005-ben jelent meg, a 2003. és 2004. évi adatokat a szerzők nem elemzik, ugyanis ezekről éppen most készül a sorozat harmadik darabja, benne a jelen recenzió írójának is egy tanulmányával a média és az internet kapcsolatáról.

⁴ A kötet szerzőiről a cikk végén adunk rövid életrajzi adatokat.

A Rogers-féle diffúzióelmélet alapján az innováció (Rogers által megjelölt) öt fontos (elsősorban a felhasználói oldalról vizsgált) területén az internet maga a következőképpen fest: A *relatív előny* esetében – vagyis hogy az adott innováció mennyire tekinthető jobbnak, mint az adott szükségletet hagyományosan kielégítő technológia – azonnal problémába ütközünk, hiszen az internet egyes tulajdonságai révén ugyan kiválthat használatban lévő eszközöket (hagyományos levelezés, telefonálás), ugyanakkor egészében véve mégis példa nélküli innováció.⁵ A *kompatibilitás* és *komplexitás* összekapcsolódni látszik: az előbbi azt jeleníti meg, hogy az új technológia közel áll a felhasználók értékeihez, tudásához és szükségleteihez egyaránt,⁶ míg az utóbbi azt hivatott bemutatni, hogy az adott technológiát a felhasználók egyszerűnek vagy bonyolultnak tekintik. A *megfigyelhetőség* fogalma az adott innováció előnyeinek a potenciális használók által való megfigyelhetőségét jelenti, ami a magyar adatok esetében szintén hátráltató tényező. A *kipróbálhatóság* alatt a termék viszonylag kockázatmentes kipróbálását értjük, ami az internet terjedésének szempontjából pozitív tényező.

Mindezek azt erősítik, hogy az internet tartalmának, funkcióinak és felhasználási viszonyainak összetettsége nem teszi lehetővé egyértelmű állítások megfogalmazását, tehát a rogersi modell nem alkalmas az internet leírására.

A kritikus tömeg és a kritikusok tömege

Dányi Endre – Altorjai Szilvia

A szerzők egyrészt egy olyan elméleti keretet mutatnak be, amely lehetővé teszi az új kommunikációs technológiák politikai aspektusának elemzését. A tárgy megragadására a felerősítés-modellt választották, ami egyben a diffúziós modell alkalmazásának újabb korlátját illusztrálja. A normalizációs és stratifikációs diffúziós modellekkel szemben, amelyeket a tudomány úttörői az internethasználat fellendülésének leírására kezdtek használni, és amelyek a kritikus tömeget állítják középpontba, a felerősítés-modell a kritikusok tömegére, azaz „a hangjukat hallatni akaró és tudó állampolgárokra” épít.

A munka másik, az előzőhöz szorosan kapcsolódó célja a következő kérdés megválaszolása: „Mitől függ Magyarországon az internet politikai participációt növelő erejébe vetett hit?” A kérdés tárgyalása során a három bemutatott megközelítést (a normalizációs, a stratifikációs és a felerősítési modellt) tesztelik. Az alkalmazott eljárás a lineáris regresszió „*backward*” módszere, ami a modellépítés során rendre kizárja a nem szignifikáns független változók parciális magyarázatait, a leggyengébb magyarázó erőt produkáló változóval kezdve a sort. A regressziós eljárásra a használt változók magas mérési szintje miatt került sor, azonban nem ártott volna ellenőrizni az eredményeket a változók más szelektálási logikája szerint működő „*stepwise*” módszerrel is. A normalizációs

⁵ A relatív előny tekintetében az empiriát csupán a gazdasági dimenzióban említi a cikk.

⁶ Az internethez kapcsolódó hazai attitűdök nemzetközi viszonylatban inkább pozitívnak tekinthetők, ugyanakkor jelentős az érdektelenségből távolmaradók *aránya* is. A szükséges tudás megléte, illetve hiánya is jelentős súllyal szerepel a használat tükrében. A szükségletek tekintetében a cikk az online gyakorlat és az off-line szükséglet léte vagy nemléte alapján alkotott tipológia egyes eseteit mutatja be.

modellben az internethasználatra vonatkozó dichotóm változóként a „szokott-e bárhol internetet használni?” kérdést, a stratifikációs modellben pedig a nem, a lakóhely típusa, az életkor és az anyagi helyzet változóit alkalmazták. A felerősítési modell független változói a politikai hatásszűrőzet főkomponense, illetve az internet iránti bizalom voltak. Az eredmény megerősíti a modellválasztást, a diffúziós modellek ugyanis alkalmazhatóságukat bizonyították a feltett kérdés megválaszolásában. Az e-demokrata attitűdöt⁷ tehát leginkább a felerősítési modell független változói (a politikai hatásszűrőzet és az internet iránti bizalom) magyarázzák.

A dolgozat nagy érdeme, hogy egy elméleti modellválasztást sikerült empirikus adatokkal is igazolni. A felerősítési modell keretében tehát mindenképpen érdemes tovább vizsgálni „az információs kor politikai folyamatait”.

Az elektronikus hálózatok társadalmi értéke

Molnár Szilárd

„Társtalan internet?” teszi fel a kellemetlen kérdést a szerző, utalva Norman Nie és Lutz Erbing munkájára az első Internet és Társadalom című tanulmánykötetre. Nie és Erbing amellett érvelnek, hogy az internet izolálja a felhasználókat, kiszakítja őket a társadalmi hálózatokból, s a használat miatt megriktnak érintkezéseik a családtagokkal, barátokkal, közösségekkel.

A szerző a modern információs és kommunikációs technológiai eszközök, elsősorban az internet hatásait kívánja vizsgálni a kisközösségek, a civil társadalom és a társadalmi tőke fogalomrendszerében. Nie és Erbing kiindulópontot jelentő elmélete mellett ismertet számos más meghatározó munkát, bemutatva többek között Robert Putnam és Barry Wellman elméletét a technológiai fejlődés és a társadalmi tőke kapcsolatáról. A putnami elmélet Nie és Erbing gondolatainál megengedőbb jellegű, vagyis Putnam lát esélyt arra, hogy a modern információs és kommunikációs technológiák elterjedése a társadalmi tőke növekedésével járhat. Wellman és munkatársai még határozottabban képviselik ezt az álláspontot: azt állítják, hogy az internet segíti a személyek közötti kapcsolattartást, a szervezetekben való részvételt, s ezáltal növekszik a társadalmi tőke, valamint a civil elkötelezettség.

A személyek közötti kapcsolattartást és a szervezetek munkájában való, az interneten keresztül történő részvételt az ún. társadalmi szoftverek biztosítják, amelyek segítik az egyéneket a kapcsolattartásban, az együttműködésben és az önszervezés területein (ez elsősorban a különböző levelezőprogramokat és üzenetkezelő szoftvereket jellemzi, de újabban idesorolhatók a telefonálást lehetővé tévő és egyre népszerűbbé váló ún. VOIP szoftverek, valamint a személyesebb stílus megjelenítésére alkalmas *blog* oldalak is). A társadalmi szoftverek kiterjedt használatával az egyének egyrészt erősíthetik a szűkebb társadalmi csoportjukkal fenntartott kapcsolataikat, s ezáltal képesek

⁷ Az e-demokrata attitűd definíciója a WIP-kérdőív alapján „az a meggyőződés, hogy az internet használatával nagyobb politikai befolyásra, a kormány tevékenységébe való beleszólás lehetőségére, a politika hatékonyabb megértésére, valamint a köztisztviselők fokozott figyelmének kivívására lehet szert tenni.”

fokozni a kötés jellegű társadalmi tőkét, másrészt lehetőségük nyílik társadalmi kapcsolataik kiszélesítésére (eltérő társadalmi-gazdasági háttérrel rendelkező egyének irányában is), s ezáltal fokozhatják a híd jellegű társadalmi tőkéjüket.

A bemutatott gondolatmenet tesztelésére a *WIP* 2002-es magyarországi adatbázisán került sor. A szerző azt a kérdést vizsgálta, hogy a társas készség foka függ-e az internethasználatól? A társas készség, azaz a szociabilitás mértékét az internethasználat kezdetére („Mikor kezdte használni az internetet?”) és gyakoriságára vonatkozó kérdésekre adott válaszok alapján mérte. Összegzésként elmondható, hogy az internethasználat a szociabilitást az alapvető szociodemográfiai változóktól (nem, életkor, iskolai végzettség, társadalmi státus) függetlenül világítja meg. A világháló használói – egy eset kivételével⁸ – jellemzően nagyobb társas készséget mutatnak, mint a nem használók. A használat kezdetének és gyakoriságának tekintetében azt találjuk, hogy a hosszabb idejű használat és a használat mértékének növekedése egyszersmind növeli a társas tevékenység volumenét, azaz a társadalmi tőkét is.

Adatokkal is alátámasztottnak látjuk tehát Nie és Erbing elméletének cáfolatait, a szerző azonban figyelmeztet, hogy nem árt óvatosnak lenni, ugyanis nem lehetünk biztosak abban, hogy az internethasználat okozza a szociabilitás magasabb szintjét, előfordulhat, hogy az eleve magasabb szociabilitású személyek kezdik el előbb használni az internetet. Ennek a dilemmának a vizsgálata a jövő feladata.

A digitális egyenlőtlenségek kulturális vonatkozásai

Bognár Éva – Rét Zsófia

A tanulmány a társadalmi rétegződésbeli pozíció és az internethasználat kapcsolatát vizsgálja, elsősorban a nem használókra helyezve a hangsúlyt. Az írást az teszi különösen izgalmassá, hogy megállapításait olyan méltán népszerű és közérthető elméleti keretbe ágyazza, mint Pierre Bourdieu leíró modellje a társadalmi egyenlőtlenségek újratermeléséről.

A szerzők azt állítják, hogy a Bourdieu által megalkotott elmélet adaptálható a digitális egyenlőtlenség⁹ („*digital inequality*”) magyarázatára, ami ebben az esetben azt jelenti, hogy az internet nem csökkenti, hanem újratermeli a hagyományos társadalmi különbségeket. Ez a gondolat a diffúziós modellek körébe tartozó stratifikációs magyarázathoz áll nagyon közel. Arról, hogy milyen hatások állhatnak a digitális egyenlőtlenség léte mögött, számos tanulmányt, elemzést olvashattunk már, a kérdőjelek a hatások szerepének mértéke és rangsora körül koncentrálnak. A *WIP* adatokat vizsgálva a szerzők érdekes képet vetítenek az olvasó elé. Az internetet nem használók tábora,

⁸ A családdal töltött idő a nem használók körében magasabb értéket vesz fel. Ezt a szerző az életkori sajátosságokkal magyarázza (az internethasználók között többségben vannak a fiatalok, akik elsősorban a saját korosztályuk társaságát keresik).

⁹ A digitális egyenlőtlenség fontos fogalom (a dichotóm jellegű „digitális megosztottság” továbbfejlesztett változata), amelybe beleértendő a materiális, a finansiális, a kognitív, a tartalmi és a politikai hozzáférés egyaránt.

amely négyszer akkora, mint a használóké, a távolmaradás okának tekintetében megsztott. A 2002-es adatok alapján lehetőség volt a nemhasználat anyagi és kulturális-kognitív okainak vizsgálatára. Első ránézésre a kettő közül jellemzőbb a materiális okok említése, de a tisztán kulturális-kognitív okok aránya is jelentős, a részletesebb elemzés viszont sokkal érdekesebb és pikánsabb helyzetet tár fel előttünk. A jövedelem öt csoportra bontása és az internethasználat mellőzésének indoklása ugyanis összefügg egymással. Mint az várható is volt, a legalacsonyabb jövedelmekkel rendelkezők inkább tisztán anyagi okokat említenek távolmaradásuk indoklásaként, azonban ugyanígy tesznek a legmagasabb jövedelmi ötdbe tartozók is,¹⁰ ami az ő esetükben rejtett kulturális okokat feltételez. A szerzők egy útmodell segítségével bizonyítják, hogy az internet használatát, illetve nem használatát jól magyarázzák a kulturális tényezők.

Mindez a bourdieu-i elmélet alapján azt jelenti, hogy „a digitális egyenlőtlenség a hagyományos egyenlőtlenségek mentén termelődik, és tovább növeli ezeket az egyenlőtlenségeket azáltal, hogy más tőkék egyenlőtlen megszerzési esélyéhez vezet.”

A hazai médiafogyasztás (át)alakulása az internet tükrében

Pintér Róbert

A tanulmány, mint az a címéből is kiolvasható, a médiafogyasztás változásainak kérdéskörével foglalkozik. A szerző a 2002-es WIP adatok segítségével keresi a választ a médiával foglalkozó szakemberek egyik legégetőbb kérdésére: valóban a hagyományos médiumok hanyatlásához vezet-e az internethasználat előretörése? A kérdésre empirikus kutatási és szakirodalmi adatok alapján adható rövid válasz: *egyelőre* nem. Az a tény azonban, hogy a hazai médiafogyasztás felszínén nem találni jelentős változásokat, nem jelenti azt, hogy ezek még a mélyrétegekben sem indultak el.

A fogyasztás szerkezetében rejlő információk kinyerésének érdekében a szerző önmagában is értékes médiafogyasztási tipológiát készít a klaszteranalízis (fürtelemzés) módszerével, amely a különböző hagyományos médiumok¹¹ fogyasztási idejét megjelenítő adatokat veszi figyelembe. A médiafogyasztás szerint öt jól elkülöníthető csoportot különböztet meg: a *visszafogott médiafogyasztók*, a *masszív tévénézők*, a *kultúrafogyasztók*, a *kiegyensúlyozott rádióhallgatók* és a *médiazabálók* csoportját.¹² Ezek közül a kultúrafogyasztók, a kiegyensúlyozott rádióhallgatók és a médiazabálók csoportjai hordozhatják magukban a változást, ugyanis ezeket a csoportokat nem jellemzi a TV dominanciája, ugyanakkor ezekben a csoportokban található a média kiemelt célcsoportját alkotó 18-49 évesek jelentős része, ami már magában is nagyon érdekes. A változásokat indukáló tényező lehet az internethasználat, és a változásokban talán még nagyobb szerepet játszanak a fiatalok mindezekkel átfedésben levő csoportjának az új médiafogyasztási szokás mutatói.

¹⁰ A középső három csoport esetében nagyjából hasonló arányban említenek tisztán materiális, mint tisztán kulturális-kognitív okokat.

¹¹ Könyv olvasás, zenehallgatás, újságolvasás, rádióhallgatás, telefonálás, tv-nézés.

¹² A létrehozott csoportok alapvető társadalmi-demográfiai változók és az internethasználat mentén is jól elkülöníthetők egymástól.

Összegzésében a szerző két fontos állítást fogalmaz meg: az első szerint a fiatal és az idősebb korcsoportok között már eleve meglévő „médiafogyasztási törésvonalra” épül rá az internethasználat, a második szerint pedig a fiatalok médiahasználata során a hagyományos médiumok a perifériára szorulnak, míg az internet egyre nagyobb teret nyer.

Az IKT hozzáférés és használat kölcsönhatása a társadalmi egyenlőtlenségi rendszerrel

Fábián Zoltán

A szerző tanulmányában a TÁRKI monitoring vizsgálatában kifejlesztett IKT Hozzáférési Index és IKT Használati Index elkészítésének módszerét, valamint ezeknek az indexeknek a hasznosságát mutatja be a társadalmi egyenlőtlenségi rendszer vizsgálatán keresztül. Ebből adódóan az írás inkább módszertani jellegű.

Az infokommunikációs technológiák (IKT) eszközeihez való hozzáférést a szerző a Hozzáférési Index¹³ segítségével ragadja meg, ami több IKT eszköz, illetve adatátviteli csatorna meglétét egyszerre vizsgálja. Az index 0-tól 100-ig terjedő pontszámot vehet fel aszerint, hogy az egyes háztartások milyen mértékben vannak ellátva IKT eszközökkel. A 2001-es és a 2002-es pontszámok összehasonlítása alapján elmondható, hogy Magyarországon bővült az infokommunikációs technológiák eszközeihez való hozzáférés. A lineáris regresszió segítségével megalkotott modell tanúsága szerint az IKT hozzáférési szintjét leginkább a háztartások szociodemográfiai jellemzői (méret, korösszetétel, aktivitás) magyarázzák, majd a háztartások anyagi erőforrásai (jövedelem, vagyon), végül a háztartás infrastrukturális környezete (településtípus, régió). A szerző szintén lineáris regressziós adatokkal támasztja alá azt az állítást is, hogy az ún. digitális szakadék és a társadalmi egyenlőtlenség hagyományos dimenziói kölcsönösen hatnak egymásra és magyarázzák egymást.

Az IKT Használati Index¹⁴ felépítése hasonló az IKT Hozzáférési Indexéhez, azonban a 0-100 intervallumba való transzformáció előtti állapot egyes szintjei jól nevesíthető csoportokat jelenítenek meg. A két időpont (2001 és 2002) közötti használat szerinti különbség főleg a használatból kiszorult csoport esetében változik (ez főleg a mobiltelefon elterjedésének köszönhető).

Összességében az IKT Hozzáférési Index és IKT Használati Index megfelelő eszköz lehet a longitudinális változások és a társadalmi egyenlőtlenségekkel való összefüggések egyszerű, közérthető megjelenítésére, ha elfogadjuk, hogy a hétfokú indexeknek a 0-100 intervallumba való konvertálása valódi folytonos változókat eredményez.

¹³ A Hozzáférési Index háztartásonként definiált alkotóelemei: vezetékes telefon, mobiltelefon, kábeltévé/műholdas parabolaantenna, videomagnó, személyi számítógép, internethozzáférés.

¹⁴ Személyi számítógép, internet, elektronikus levelezés, online vásárlás, mobiltelefon, WAP-os készülék használata.

Társadalmi egyenlőtlenségek az infokommunikációs eszközök használatában

Rigler András

A szerző tanulmánya nemcsak címében, de tárgyában is nagyon hasonlít Fábián Zoltán *Az IKT hozzáférés és használat kölcsönhatása a társadalmi egyenlőtlenségi rendszerrel* című írásához. A két szerző ugyanolyan eljárással (lineáris regresszió), egymáshoz nagyon hasonló modelleket mutat be.¹⁵ Ebből adódóan a modellekből levont következtetések is nagyban hasonlítanak egymáshoz. Ugyanakkor, míg Fábián Zoltán tanulmányára azt mondhatjuk, hogy inkább módszertani jellegű írás, Rigler András az elméleti kontextusra is nagy hangsúlyt helyez, s így a két tanulmány részben kiegészíti egymást. Rigler írásának első felében bemutatja a rétegződés, a társadalmi egyenlőtlenségek és a mobilitás témakörében publikált legfontosabb írások nagy részét, amelyek a szerző véleménye szerint hozzájárulnak az alapok lerakásához a „mobil információs társadalom”¹⁶ elméletének felépítéséhez vezető úton.

Az elmélet arra a gondolatra épít, hogy az infokommunikációs eszközök alkalmazási készségei és az alkalmazásban való jártasság a kulturális tőke részét képezi. Az IKT eszközök alkalmazásával egyúttal növekszik a kommunikációs potenciál, ami a társadalmi tőke növekedéséhez vezet. Mivel bizonyított tény, hogy a kulturális tőke hatással van az egyén státusára, az IKT használati szintjének változásával az egyén erőforrásainak mennyisége is megváltozik, ami egyszersmind a társadalmi mobilitásra való esély mértékének megváltozását is jelenti. A társadalmi tőke mobilitást erősítő ereje is bizonyítottan tekinthető (a gyenge kötések ugyanis nagyban segítik a felfelé történő mobilitást).

Az IKT Hozzáférési Index és az IKT Használati Index segítségével mért jellemzőknek a mobilitásra való hatását csupán a 2001-es és 2002-es adatok ismeretében még korai vizsgálni, ez a jövő feladata lehet. Így részünkről egyrészt marad a pusztá meggyőződés, hogy a mobilitási esélyekre hatással van az IKT hozzáférés és használat, másrészt a remény, hogy erre előbb-utóbb empirikus bizonyítékot is kaphatunk.

Összefoglalás

Az Internet.hu második kötetében található tanulmányok fókuszában bár az internet áll, mégis sokféle, a társadalom jelenségeinek széles spektrumát érintő írásokat olvashatunk, amelyeknek a témagazdagsága önmagában is az internet társadalomformáló hatásait mutatja. A tanulmányok általában könnyen olvashatóak, innovatív gondolataikkal, a bemutatott érdekességekkel lekötik az olvasó figyelmét. Nehézkesség vagy

¹⁵ Mindkét írás esetében az IKT Hozzáférési Index és IKT Használati Index a központi változó, amellyel a szerzők dolgoznak. A modellekben (általában magyarázóként) alkalmazott többi változó is rendre ugyanaz.

¹⁶ N. B. nem azonos a például a NOKIA által propagált mobiltelefonon alapuló terminussal, ebben az esetben a mobil a mobilitásra utal, nem pedig az eszközre!

a kérdések száraz tárgyalása szerencsére csak kevés esetben fordul elő. Néhány esetben tapasztalhatunk szerkesztési hibákat is (nem létező lábjegyzetekre való hivatkozás, rossz grafikonok, félbehagyott vagy éppen állítmány nélküli mondatok), amelyek olykor zavaróak. Szerencse, hogy ezek a hibák nem általánosak. Mindent összevetve, a kötet újabb bizonyíték az internetszkeptikusok érveivel szemben és kellemes olvasmány az érdeklődők számára – a téma értői számára pedig természetesen kötelező.

Életrajzi információk a kötet szerzőiről

Altorjai Szilvia: szociológus, a Központi Statisztikai Hivatal Társadalomstatisztikai Főosztályának munkatársa. Kutatási témái: a jövedelmi egyenlőtlenségek empirikus vizsgálata, életmód az időmérleg tükrében.

Bognár Éva: szociológus, az ITHAKA kutatója, az ELTE szociológiai doktori iskolájának hallgatója.

Dányi Endre: szociológus, a Médiakutató szerkesztője, a CEU Center for Media and Communication Studies ösztöndíjas kutatója. Kutatási témái: politikai kommunikáció, digitális egyenlőtlenségek, valamint az információs technológiák társadalmi-politikai hatásai.

Dessewffy Tibor: szociológus, az ELTE Szociológiai Intézetének docense. A World Internet Project egyik magyarországi vezetője, a jelen kötet szerkesztője, az ELTE Szociológiai Intézetében 2002 ősze óta működő Információs Társadalom és Hálózat Kutató Központ (ITHAKA) alapítója.

Fábián Zoltán: szociológus, a TÁRKI munkatársa, adatbank- és informatikai igazgató. Kutatási területei: előítélet- és sztereotípiakutatás, kisebbségek, társadalmi rétegződés, státusz-inkonzisztencia.

Galács Anna: szociológus, a World Internet Projectben résztvevő magyarországi kutatócsoport és az ITHAKA tagja. Az információs társadalom témakörében írt számos tanulmány szerzője.

Gayer Zoltán: szociológus, a Kodolányi János Főiskola Kommunikáció Tanszékének oktatója.

Z. Karvalics László: a történettudomány kandidátusa. A BME-ITTK (Információs Társadalom-és Trendkutató Központ) alapító igazgatója, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Információmenedzsment Tanszékének docense, a kötet szerkesztője.

Molnár Szilárd szociológus, az ITTK vezető kutatója, az ITTK Palesztra programjának irányítója. Főbb kutatási területei: társadalmi tőke, civil társadalom, teleházak, esélyegyenlőség. Több szakmai műhely vezetője. A Telefalu közösségi honlap társszerkesztője. Az ELTE szociológiai doktori iskolájának hallgatója.

Pintér Róbert: szociológus-politológus, az ITTK vezető kutatója, az Információs Társadalom folyóirat szerkesztője, a Budapesti Műszaki Egyetem Információ- és Tudásmenedzsment Tanszékének tanársegédje. Az ELTE szociológiai doktori iskolájának végzős hallgatója.

Rét Zsófia: szociológus, a TÁRKI munkatársa és az ITHAKA kutatója.

Rigler András: szociológus, az ELTE szociológiai doktori iskolájának hallgatója.

Székely Levente

1979-ben született Kolozsváron. 2004-ben az ELTE Társadalomtudományi Karán végzett szociológia szakon. 2005-ben az Új Ifjúsági Szemle hagyományteremtő publikációs pályázatán a határon túli magyar fiatalok médiafogyasztási szokásairól szóló pályaműve első helyezést nyert. Jelenleg a következő témakörökben folyó kutatási projektekben vesz részt: a magyarországi civil szervezetek beágyazottsága az információs társadalomba (INFONIA Alapítvány), az információs társadalommal foglalkozó kurzusok hallgatói körében végzett kérdőíves igényfelmérés (Leonardo pályázat, ITTK), a fiatalok médiafogyasztása (World Internet Project 2004).

Nyáry Mihály

Információs Társadalom Szakkönyvtár (ismertető)

A Szakkönyvtár a BME ITTK és a BME OMIKK közös „gyermekéeként” 2003 végén alakult meg, az IHM pénzügyi támogatásával. Szervezetileg a Központi Könyvtár része, a könyvtári szolgáltatásokat a Villamoskari Olvasóban biztosítjuk. A könyvtár szakmai tevékenységéért az ITTK kijelölt képviselője a felelős.

I.

Eredeti célkitűzésünk szerint arra törekszünk, hogy az információs társadalom sajátosságainak, az új kommunikációs és informatikai eszközök társadalmi, gazdasági és kulturális hatásainak megértéséhez korszerű, a kutatók és érdeklődők által jól használható szakirodalmi bázist alakítsunk ki. Feladatunkat tágan és interdiszciplinárisan értelmezzük, figyelembe véve azokat a kiterjedt és mélyreható változásokat, amelyek a társadalmak életének minden területén végbemennek. Nem pusztán a tudományos érdeklődés kielégítése vezet bennünket. Az is fontos szempont, hogy segítsük a könyvtár által elérhetővé tett információ-tömeg hasznosulását, és a magunk eszközeivel támogassuk a magyarországi információs társadalom fejlődését.

II.

Gyűjtőkörünkbe az új információs és kommunikációs technológiák társadalmi hatásainak megértéséhez szükséges könyvek és folyóiratok tartoznak. Elsősorban a következő területek kiadványai érdekelnek bennünket:

A tudományos munka segédeszközei (bibliográfiák, szótárak, statisztikai kiadványok)

Átfogó kézikönyvek – enciklopédiák, egynyelvű tematikus szótárak – a társadalomtudományok területéről, amelyek szükségesek lehetnek az egyes szaktudományos elemzések fogalomhasználatának megértéséhez (anyagi lehetőségeink függvényében).

A technika és tudomány történetének általános kézikönyvei (anyagi lehetőségeink függvényében).

Az új infokommunikációs technológiák társadalmi, gazdasági, politikai hatásait bemutató vagy elméleti szinten vizsgáló társadalomtudományi munkák

Ezen a körön belül is kiemelten érdekel bennünket az internet kutatása: a kommunikációtudomány, néprajz/antropológia, pedagógia, filozófia, nyelvtudomány, szociológia

stb. területén születő elemzések, ideértve az új médiumok kutatásának módszertani kérdéseit is, továbbá az infokommunikációs technológiák társadalmi hatásainak története.

A technika, a tudomány és a társadalmi fejlődés egymással való kapcsolata és egymásra hatása – általános szemszögből vizsgálva

Az infokommunikációs technológiák története – elsősorban nem mérnöki szemszögből.

III.

Szép terveink szembesültek a gazdasági nehézségekből adódó korlátokkal. A könyvtár elindulását biztosító támogatás egyszerinek bizonyult (legalábbis egyelőre). Az új helyzetnek és a lehetőségeknek megfelelően újra át kellett gondolni tevékenységünket. Alapvetően egy virtuális könyvtárat képzelünk el – anyagi okokból a kívánatosnál több virtuális elemmel. Abból indultunk ki, hogy meglévő anyagi és szellemi eszközeinkkel megpróbáljuk követni a szakmailag érdekes folyóirattermést. Munkánk középpontjába így az került, hogy beszerezzük a legfontosabb kiadványokat és felderítsük a más online hozzáférési lehetőségek (EISZ, EBSCO, CEU, BME stb.) keretében elérhető folyóiratokat. Könyveket csak nagyon-nagyon megfontoltan veszünk, és megpróbáljuk felderíteni a pályázási lehetőségeket. A folyóirat-állományra támaszkodva és az internet adta lehetőségeket kihasználva olyan szakirodalmi adatbázist akarunk létrehozni, amely a kutatói munka szolid segédeszközeként rendszerezett szakmai bibliográfiai információt nyújt, és néhány meghatározott területen a bibliográfia alapján a dokumentumokat is rendelkezésre bocsátja (vagy megmutatja azok elérhetőségét). A fenti célok megvalósításának alapvető eszköze a könyvtár honlapja, melynek a fenti célok szerinti átalakítása folyamatban van.

IV.

A könyvtár a BME V2 épületében helyezkedik el, postacíme 1111. Budapest, Goldmann György tér 3. V2 épület, VII. 717. Telefon: 463-1557

Állományunk csak az olvasóteremben olvasható.

Nyitvatartás: hétfőtől péntekig, 9-től 19 óráig

Honlapunk: <http://www.ittk.hu/kvt/1/>

V.

Folyóirataink

Nyomtatásban és online hozzáférhető folyóiratok:

Education Communication and Information

Electronic Markets - International Journal of Electronic Commerce Business Media

Information Communication and Society

Information Society
Information Technologies and International Development
International Journal of Cultural Policy
Journal of Information Technology
Prometheus - Basingstoke
Review of Communication : Internet
Science as Culture
Technology Analysis and Strategic Management
Wired

Csak nyomtatásban hozzáférhető folyóiratok:

Bulletin of Science, Technology and Society
Communication Abstracts
European Journal of Communication
Gazette
Medien und Kommunikationswissenschaft
New Media and Society
Science, Technology and Human Values
Social Science Computer Review
Technology Review - Palm Coast
Television and New Media

Információs Társadalom

Jel-kép
Kutatási Jelentés
Magyar Tudomány
Magyar Könyvszemle
Médiakutató

Publikációs pályázat

Az információs társadalom (*information society studies*) témájának immáron 2001 vége óta létezik saját, önálló, független társadalomtudományi szakfolyóirata, amely jelenleg az INFONIA Alapítvány és a Gondolat Kiadó gondozásában negyedévente lát napvilágot. Lapunk – emellett, hogy teret szentel az idegen nyelven íródott klasszikus cikkek fordításban való megjelentetésének – elkötelezett híve a hazai eredmények publikálásának, hogy teret kaphassanak a magyar nyelven készülő írások is.

Az elmúlt években egyre több szakdolgozat, tudományos diákköri dolgozat és doktori értekezés foglalkozott az információs társadalommal, ami jól jelzi a téma felértékelődését és szerves betagozódását a hazai közgondolkodásba. Számos olyan jelenség is felmerült azonban, amelyek még elemzésre és értő feldolgozásra várnak.

Annak érdekében, hogy a már elkészült, publikálásra érett írások ne kallódjanak el és a legfontosabb témákról további tanulmányok szülessenek, az *Információs Társadalom* publikációs pályázatot hirdet. A pályázatra nemcsak tudományos igényű dolgozatok, hanem esszék, recenziók, kötetlenebb gondolat kísérletek, továbbá – bizonyos területi korlátok között – irodalmi alkotások is beküldhetők, továbbá lehet csupán megírandó cikkek ötleteivel is jelentkezni.

A pályázat műfaji és tematikus kategóriái

1. Társadalomtudományi indíttatású tudományos diákköri dolgozat, szakdolgozat, doktori disszertáció legfontosabb eredményeinek publikálható szakcikké formált verziója.
2. Tudományos elemzés a magyar információs társadalomról a következő témák valamelyikében:
 - Esettanulmányok arról, hogy az információs és kommunikációs technológia hogyan tör be a (magyar) mindennapokba és ez milyen hullámokat vet (pl. az internet szerepe az érettségi „botrányban”, a nyilvánosság szerepe a „halapenz.hu” honlap esetében stb.).
 - Esettanulmány a lokalítások, a (kis)közösségek informatizálódásáról, a vidék modernizálódásáról.
 - Az információs társadalom szereplői: a kormányzat, a gazdasági szféra, a civil szervezetek, a tudomány és a média szerepe a hazai folyamatokban.
 - Az információtechnológiai eszközök felhasználása és annak hatásai a politikai életben (pl. a 2002. évi választások alkalmából, a 2006. évi választások idején várható alkalmazások stb.).

- Átfogó társadalomtudományi elemzés (lehetőleg empirikus adatok felhasználásával) arról a jelenségről, hogy miért nem internetezik többet a magyar, vagyis miért terjed az internet használata Magyarországon lassabban, mint Európa más részein?
 - „Vigyázó szemetek Párizsra vessétek”: országtanulmányok a követendő mintákról. Vajon hogyan lehetne felgyorsítani a hazai fejlődést? Milyen mintát, melyik országot vagy országocsoportot kellene követnünk?
3. A technológia és a társadalom viszonya: az infokommunikációs technológiák konvergenciája, a harmadik generációs mobiltechnológia felé és azon túl.
 4. Recenzió az elmúlt egy-két év során az információs társadalom témájában közzétett magyar vagy idegen nyelvű könyvről, amelyről még nem jelent meg írás a folyóirat hasábjain.
 5. Interjú az információs társadalom valamelyik nagy (nem feltétlenül magyar) „bőlnyével”: hogyan látja az elmúlt évtizedek eseményeit, milyen szerepet játszott ezekben, milyen tanulságokat szűrt le, hogyan összegezné a jelen legfontosabb kihívásait és mit üzen a fiatalabbaknak?
 6. Vers, versciklus, rövid szépprózai mű az információs társadalom témakörében.

Konzultációs (tutori) pályázat

Lehetőség van csupán rövid (legfeljebb egy oldalas) szinopszissal is pályázni. Az izgalmas témaötlettel, kutatási elgondolással jelentkezők számára a BME-Unesco Információs Társadalom- és Trendkutató Központ tutori és technikai segítséget nyújt, hogy az ötletekből közölhető tanulmányok készülhessenek. A tutori segítség az ITTK-nak az adott kérdéskörben jártas kutatójával tehetséggondozás jelleggel folytatott szakmai konzultációkat jelenti, a technikai segítség pedig – egyeztetendő időpontokban – számítógéphasználati lehetőséget, korlátlan internethozzáférést és szakirodalmi háttértámogatást (könyvbeszerzést, releváns irodalmak biztosítását, nemzetközi konzultációs partnerekkel való kapcsolatteremtést) jelent. Konzultációs segítséget az öt legérdekeesebbnek tartott tervezet szerzője kap, akik automatikusan indulnak a publikációs pályázaton is. Kérjük a konzultációs pályázaton indulni szándékozókat, hogy minél hamarabb vegyék fel a kapcsolatot Pintér Róberttel (pinter.robort@ittk.hu).

További információk

A pályázaton tudományos fokozattól vagy iskolai végzettségtől függetlenül bárki részt vehet, de csak nyomtatott formában eddig még nem publikált anyagok versenyezhetnek. Az írásokat (egy személy több pályázatot is beadhat) 2005. december 31-ig, 30–50 000 leütés terjedelemben (ettől a recenziók, interjúk és irodalmi jellegű művek esetében lefelé el lehet térni), név és cím megadásával, elektronikus (Word) formában kérjük megküldeni a következő címekre: horvath.andrea@ittk.hu és pinter.robort@ittk.hu. Ugyanitt várjuk az esetleges kérdéseket is.

A pályázatokat 2006. február 15-ig a Szerkesztőség bírálja el, az alábbiak szerint díjazva a győzteseket.

I. helyezett: 75 000 forint,
II. helyezett: 50 000 forint,
III helyezett: 25 000 forint,
Szépirodalmi különdíj: 25 000 forint.

„A szabatos magyar értekező prózáért” különdíj: 25 000 forint.

A díjazott művek szerzői automatikusan lehetőséget kapnak cikkük megjelentetésére a lapban, valamint ajándékba kapják az INFONIA Alapítvány és a Gondolat Kiadó könyvcsomagjait. A Szerkesztőség fenntartja a jogot egyes díjak visszatartására és további különdíjak odaítélésére.

Bővebb információ: horvath.andrea@itk.hu és pinter.robort@itk.hu

Az INFONIA Alapítvány az 1996. évi CXXVI., a személyi jövedelemadó meghatározott részének az adózó rendelkezése szerinti felhasználásáról szóló törvény 6. paragrafusa (3) bekezdése szerinti tájékoztatási kötelezettségének eleget téve hozza nyilvánosságra, hogy az Alapítvány számára 2004. évben rendelkezésre bocsátott 98 458 Forint összeget teljes egészében az Információs Társadalom folyóirat létrehozására fordította.

2005. VIII. 30.

Laptárs-ajánló

Technology Analysis & Strategic Management

2005 június

<http://journalsonline.tandf.co.uk>.

Firm-level innovation models: Perspectives on research in developed and developing countries

Michael Hobday: *Vállalati szintű innovációs modellek: kutatási perspektívák a fejlett és a fejlődő országokban*

Foresight in innovation policy: Shared visions for a science park and business-university links in a city region

Jennifer Cassingena Harper – Luke Georghiou: *Közös elképzelések egy tudományos parkról és az üzleti élet és az egyetem kapcsolatairól egy városi régióban*

The Information Society

2005 július-augusztus

<http://journalsonline.tandf.co.uk>.

Understanding Collaboration Using New Technologies: A Structural Perspective

James Evans – Laurence Brooks: *Az új technológiák használatával megvalósuló együttműködés megértése: strukturacionális szerkezeti perspektíva*

Human Technology: An interdisciplinary Journal on Human in ICT Environments

2005 április

<http://www.humantechnology.jyu.fi/current/>

Towards a Sociology of the Mobile Phone

Jim McGuigan: *A mobil-telefonía szociológiája felé*

Grounding the Innovation of Future Technologies

Antti Oulasvirta: *A jövő technológiáihoz vezető innovációk megalapozása*

Economics of Innovation and New Technology

2005 szeptember

<http://journalsonline.tandf.co.uk>.

Does the digital divide matter? The role of information and communication technology in cross-countra level and growth estimates

Leonardo Becchetti – Fabrizio Adriani: *Számít (egyáltalán) valamit a digitális szakadék? Az információs és kommunikációs technológia szerepe az országos szintekre és a növekedésre vonatkozó becslésekben*

The economics of the smart industry: Towards cooperative strategies

Zouhaïer M'Chirgui: *Az „intelligens kártya”-iparág gazdaságelmélete: együtt versengő stratégiák felé*

Do collaboratories mean the end of face-to-face interactions? An evidence from the ISEE project

Emilie-Pauline Gallié – Renelle Guichard: *A hálózati együttműködés vajon a személyes kölcsönhatások végét jelenti? Az ISEE projekt tanulságai*

Research in Science & Technological Education

2005 május

<http://journalsonline.tandf.co.uk>.

Collaborative filtering: a new approach to searching digital libraries

Jerry Wellington: *Vajon felnőtté vált már az IKT? Ismétlődő viták az IKT szerepéről az oktatásban, 1982–2004*

New Review of Information Networking

2004 november

<http://journalsonline.tandf.co.uk>.

Collaborative filtering: a new approach to searching digital libraries

Janet Webster – Seikyung Jung – Jon Herlocker: *Együttműködéssel megvalósított szűrés: a digitális könyvtárakban végzett információkeresés új megközelítése*

Electronic books in public libraries: a feasibility study for developing usage models for web-based and hardware-based electronic books

James Dearnley – Anne Morris – Cliff McKnight – Linda Berube – Martin Palmer – Joanne John: *Elektronikus könyvek a közkönyvtárakban: megvalósíthatósági tanulmány a hálózaton elérhető és számítógépekben tárolt elektronikus könyvek használati modelljeinek kifejlesztéséhez*

New Media & Society

2005 június

<http://www.new-media-and-society.com>

Lifestyles, reliance on traditional news media and online news adoption

Joey Ka-Ching Chan – Louis Leung: *Életstílusok, ragaszkodás a hagyományos tömegközvetítési eszközökhöz és az online hírszolgálatok használatba vétele*

Adolescents' identity experiments on the internet

Patti M. Valkenburg – Alexander P. Schouten – Jochen Peter: *Serdülők identitás-keresési kísérletei az Interneten*

Power, reason, closure: critical perspectives on new media theory

Theo Röhle: *Hatalom, józan ész, felszámolás: az új média-elmélet kritikai megközelítései*

Social Science Computer Review

2005 nyár

<http://ssc.sagepub.com>

Academic Computing in Asia: An Overview and a Case Study

Ian Gordon: *A számítástechnika tudományos célú alkalmazásai Ázsiában: áttekintés és egy esettanulmány*

Information Technology and Historians: The Australian Experience

Robin C. D. McLachlan: *Az információs technológia és a történészek: az Ausztráliában kialakult gyakorlat*

History and the Computer in Canadian Institutions: An Overview

Pierre Corbeil: *A történelem és a számítógépek a kanadai intézményekben: áttekintés*

ICT in History Education— Scotland and Europe

Peter Hillis and Bob Munro: *IKT a történelemoktatásban – Skócia és Európa*

American Digital History

Orville Vernon Burton: *Amerikai digitális történelem*

Information, Communication & Society

2005 június

<http://journalsonline.tandf.co.uk>

Social networks and Internet connectivity effects

Caroline Haythornthwaite: *Társadalmi hálózatok és az Internet közvetítette kapcsolatok hatásai*

Living in virtual communities: an ethnography of human relationships in cyberspace

Denise Carter: *Élet a virtuális közösségekben: a kibertérben működő emberi kapcsolatok etnográfija*

Political Communication

2005 április-június

<http://journalsonline.tandf.co.uk>

Guest Editor's Introduction: The Internet and the Public Sphere

Kees Brants: *A vendégszerkesztő bevezetője: Az internet és a közszféra*

The Internet, Public Spheres, and Political Communication: Dispersion and Deliberation

Peter Dahlgren: *Az internet, a közszféra és a politikai kommunikáció*

Online Political Debate, Unbounded Citizenship, and the Problematic Nature of a Translational Public Sphere

Bart Cammaerts – Leo Van Audenhove: *Online folytatott politikai viták, állampolgárság kötelességek nélkül és a transznacionális közszféra problematikus természete*

English summaries of the original Hungarian studies

CONTENTS

LECTORI SALUTEM!

Statement of the National Council on Telecommunications and Informatics on the Interpretation of the Term „Information Society”

Leonard M. Dudley

Space, time, number: Harold A. Innis as evolutionary theorist

Abstract. What causes economic change? Traditionally, economists have answered that the explanation lies in exogenous shocks to technology, factor stocks, or preferences. In the last half-decade of his career, the Canadian economic historian Harold Innis (1894–1952) proposed an alternative approach – a theory of endogenous change is communications technology. He argued that the principal developments in western social history could be explained by a process of alternation between media biased towards conservation of information over time and those biased towards transmission over distance. This paper demonstrates the close parallels between the concepts used by Innis and contemporary theories of social evolution. It also indicates the importance for future research of his vision of communications media as the most fundamental of enabling technologies.

József Csorba

The evolution of the theories of information

(excerpt from the paper „Towards a grand theory of information”.

In press for meta-theoretical horizons. To be published by SKI 2005.

Budapest)

This paper's intention is to offer a comprehensive survey of the theories of information, up to the 21st century. From the individual viewpoint of the author, at the present level of the evolution of theoretizing on information towards a grand theory, it is stated that a rather weak purely scientific approach and fairly strong pragmatic (or rather businesslike, market-oriented) considerations are characteristic of the current situation. The paper discusses the following topics: Theoretical modeling and the emergence of applied models on the market, the great episodes in the history of information science and its tangential theories, meta-theories, and research aiming at a unified theory. Its train of thought is concluded by the demonstration of the meta-information pyramid of science.

István Bessenyei

An educator's blog on his networking experiments

The eLearning experiment organized at the West-Hungarian University was based on the Internet. Because the background knowledge and the actual needs of individual students can be very different, it is inadequate to specify the same requirements and ways of learning for each participant. Consequently, they opted for varying learning times, individual or group projects, and collective knowledge generating learning methods as dependent variables. Because every student could choose a project and learning time that was most suited to his or her background knowledge and study methods, the selected experimental methodology resulted in rather uniform results. Most of the differences between the set goals and the results achieved were due to the fact that the experiment, using the learning methods mentioned above, was carried out within time constraints and with limited resources. In fact, these methods would require more flexibility, more room for cooperative learning, and a redefinition of knowledge and knowledge-sharing.

Péter Füzési

Scholia to the interrelation of civil society organizations and the information society in Hungary

Civil society plays an important role in the development of the information society; in turn, the latter also touches upon many aspects of civil society. Thus, it can be expected that current issues of the information society would be in the focus of numerous civil organizations at large. The author discusses the outcomes of a recent empirical research project carried out in the realm of civil organizations that are directly influenced by the development of information and communications technology. The investigators chose to use Ernest Wilson's diamond model as the theoretical basis for their disquisitions. In his conclusion, the author considers the applicability of this model for the situation and the conditions prevailing in Hungary.

Brian Martin Murphy

Interdoc: The first international non-governmental computer network

This paper tells in detail a little known story from the annals of computer networking history. In the early 1980s a small group of international non-governmental aid giving organizations developed their own network using available technologies to empower groups that worked for social and economic justice. Interdoc had member institutions from four continents, formalized its mandate with an international accord called the Valletti Agreement, operated in a three-circle structure, and aimed to manage the system from a social justice perspective. The network was used to inform and empower worker organizations, link grassroots activists, facilitate community-based research and education, bridge international political fault lines, collect and circulate human rights data, and disseminate information on sustainable development. Interdoc and its members were a precursor to, and helped facilitate the founding of the Association for Progressive Communications which grew to be the world's largest computer networking institution serving non-governmental organizations dedicated to human rights, social, economic and environmental justice, and political change during the 1990s

Eszter Bakonyi

A critical reading of The Glocalization Manifesto

„The Glocalization Manifesto” is, in essence, a political pamphlet, aiming at the promotion of the objectives and activities of „The Glocal Forum”, which was founded in 2001. The Forum is trying to establish a new balance of power in the world by delegating decision-making to local communities to be empowered by the financial support and infrastructural facilities provided by supranational organizations.

In this process of „glocalization”, they are primarily counting on young city dwellers. In the late stage of capitalism, people’s identities are determined by local communities and culture. The main tools to achieve bridging cultural and social gaps are municipal diplomacy, mobilization of young people, and info-communications technology. The Glocalization Manifesto, however, does not deal in depth with the real problems of locally defined identities and the actual availability of ICT. Moreover, it leaves doubts in the reader regarding how existing cultural differences might influence the success of an activist program that is intended to be generally applicable.

Márton Holczer

From the myth of book culture to the vision of the information society (How Michael Giesecke interprets cultural change)

This review introduces the treatise of Michael Giesecke, „Von den Mythen der Buchkultur zu den Visionen der Informationsgesellschaft”, and provides insight into the research on communication at the University of Erfurt. The author sees the significance of Giesecke’s treatise in discussing a 500 year period of cultural history, revealing that the European approach is not the sole method.

Thanks to their receptiveness, the rich cultures of China, Japan, and India, which were not strongly influenced by the European book culture, may have some competitive advantage over Europe. Spotting several phenomena pointing to the culture of the information society, Giesecke expects a fundamental change in everyday culture as well as in social sciences, and he convincingly argues for the advent of that shift to a new era. Because Giesecke’s unique approach and his often circular mode of argumentation makes the discourse difficult to follow, the author of the review also strives at illuminating the theoretical background of the issues discussed in the treatise.

Levente Székely

The second volume of Internet.hu

Gondolat publishers and the INFONIA Foundation jointly published „Internet.hu – a digital snapshot of Hungarian society 2” in 2005. This is the second piece of a series planned for ten volumes. The subtitle refers to the intention of providing up-to-date snapshots of the Hungarian „information society”, serving as lighthouses to help researchers navigate on the ocean of ever-proliferating domestic publications dealing with the Internet.

The seven studies published in the volume were prepared by young research fellows, active in the wide-scoped international survey program of the *World Internet Project (WIP)*. The review undertakes to play the role of a brief „appetizer” for those interested.

The Information Society Reference Library

Call for manuscripts

FOREIGN JOURNALS

A GONDOLAT KIADÓ és az INFONIA ALAPÍTVÁNY

megjelent közös kiadványai:



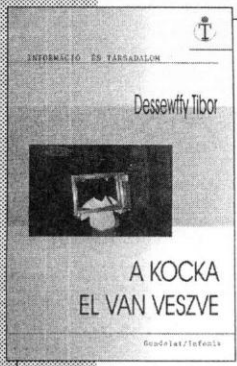
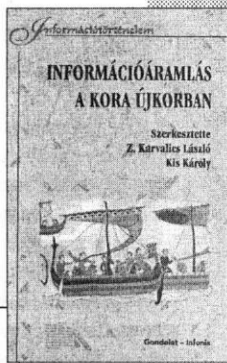
Z. Karvalics László:

BEVEZETÉS AZ INFORMÁCIÓTÖRTÉNELEMBE

248 oldal, kartonált, 2390 Ft

**Dessewffy Tibor –
Z. Karvalics László (szerk.):**
INFORMÁCIÓÁRAMLÁS
A KORA ÚJKORBAN

196 oldal, kartonált, 2290 Ft



Dessewffy Tibor:

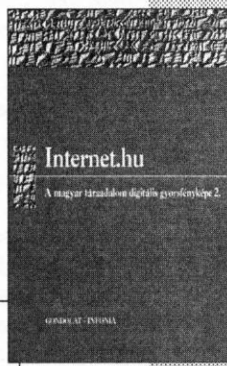
A KOCKA EL VAN VESZVE

2., bővített és átdolgozott kiadás
306 oldal, kartonált, 2480 Ft

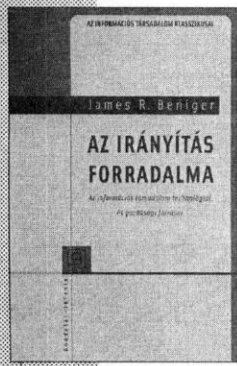
**Dessewffy Tibor – Fábíán Zoltán –
Z. Karvalics László (szerk.):**

INTERNET.HU

244 oldal, kartonált, 2890 Ft



AZ INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM KLASSZIKUSAI



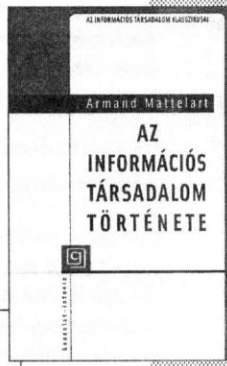
James R. Beniger:

AZ IRÁNYÍTÁS FORRADALMA

758 oldal, keménytáblás, 4290 Ft

Armand Mattelart:
AZ INFORMÁCIÓS
TÁRSADALOM TÖRTÉNETE

200 oldal, keménytáblás, 2890 Ft



Manuel Castells:

HÁLÓZATI TÁRSADALOM KIALAKULÁSA

662 oldal, keménytáblás, 4890 Ft

A kiadványok megvásárolhatók a kiadó mintaboltjában (Osiris Könyvesház, 1053 Budapest, Veres Pálné u. 4-6.), a jobb könyvesboltokban, illetve megrendelhetők a kiadónál (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4-6. Tel.: 486-1527, e-mail: gondolat@gondolat.axelero.net.)

„A Nemzeti Hírközlési és Informatikai Tanács (NHIT) törvényben megállapított kötelessége, hogy állást foglaljon az információs társadalom kérdéseivel kapcsolatban, s emiatt mindenképpen szükséges, hogy a fogalom közösen kialakított és elfogadott értelmezése szolgáljon saját tevékenységének zsinórmértékeként. S mivel a Tanács az információs társadalommal kapcsolatos szerepét a nyilvánosság számára is megismerhető és számonkérhető módon tölti be, az általa preferált értelmezés más közéleti szereplők számára is irányadó lehet (természetesen nem kötelező érvénnyel, hanem ajánlásként). Reményünk szerint az információs társadalom fogalmának egyértelművé tétele úgy segíti a termékeny vitát, hogy eközben nem szűkíti le a gondolatok és érvek terét.”

(A Nemzeti Hírközlési és Informatikai Tanács álláspontja az „információs társadalom” értelmezéséről)

„Innis túllépett a darwini modellen. A technológia általa leírt mutációi nem véletlenszerű folyamat eredményei, hanem inkább a költségek alakulása által kiváltott reakciók. Úgy tűnik, hogy az innovációt valami olyasmi hozza létre, amit Witt egyfajta »kielégítési« mechanizmusnak nevez, amelyben a [társadalmi] cselekvést az adott eredményekkel való elégedetlenség váltja ki. Ha ez valóban így van, akkor Innis túllépett kortársa, Schumpeter elméletén, akinek kevés mondanivalója volt az új gondolatok születéséről. A társadalmi változás elméletének kulcselemét megragadva Innis valójában a kulturális evolúció modelljét állította fel.”

(Leonard M. Dudley)

„Mindent összevéve fontos látnunk és értenünk azt a fejleményt, hogy az információ elméleti, metaelméleti és filozófiai értelmezéseiben elkülönül egymástól egy fizikai és egy szellemi paradigma. A fizikai paradigma szerint az információ észlelése és visszakeresése objektív, semleges folyamat, amelyben a megoldás technológiai jellegű, s ennél fogva a tudásképzésről sok minden megtanulható. A szellemi paradigma szerint viszont az ismeretek tudássá és intelligenciává (magasabb és még magasabb rendű tudásokká) szervezése ismeretelméleti és (egyéni) tartalmi tudást igényel, ami nem annyira tanítható. (Ez esetben is érvényesül az erős gyakorlati vagy piaci tudás és a gyengén intézményesülő elméleti tudás dichotómiája.)”

(Csorba József)

Z. Karvalics László
Információ, tudás, társadalom, gazdaság,
technológia: egy egységes terminológia felé

Terhi Rantanen
Az üzenet maga a médium
Interjú Manuel Castellsszal

Ernest J. Wilson III
A vezetés dinamikája és különböző formái
a tudástársadalomban: a „gyémántmodell”

Ajit K. Pyati
WSIS: Kinek a víziója az információs társadalomról?

Információs Társadalom

2005. V. évfolyam 4. szám